ЗА ВОЛЬНАСЦЬ І ВЕРУ

Ігнацій Клюкоўскі і яго ўспаміны аб падзеях паўстання 1830–1831 гадоў

Навуковае выданне

ЗА ВОЛЬНАСЦЬ І ВЕРУ

Ігнацій Клюкоўскі і яго ўспаміны аб падзеях паўстання 1830–1831 гадоў

На польскай і беларускай мовах

Адказны за выпуск *М. Ул. Шыбко*

Падпісана ў друк з арыгінала-макета заказчыка 27.07.2007. Фармат 60x84 1/16. Папера афсетная. Афсетны друк. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 6,98. Ул.-выд. арк. 7,9. Наклад 200 асоб. Заказ № 313

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». 220030, г. Мінск, вул. Старажоўская, 14.
ЛІ № 02330/0056933 ад 30.04.2004

Надрукавана УП "Дызайнпрэс-студыя", 220034, г. Мінск, вул. Платонава, 10-3.
ЛП № 02330/0056879 ад 30.04.2004

ЗА ВОЛЬНАСЦЬ І ВЕРУ

Ігнацій Клюкоўскі і яго ўспаміны аб падзеях паўстання 1830–1831 гадоў

Мінск · Лімарыус · 2007

УДК 94(476)
ББК 63.3(4Беи)
З-12

Укладанне, пераклад на беларускую мову,
уступны артыкул, каментарыі, паказальнікі
Вольгі Васільеўны Гарбачовай

Навуковае рэдагаванне:
доктар філалагічных навук, прафесар Белдзяржуніверсітэта
Ала Андрэеўна Кожынава

Рэцэнзенты:
кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў Белдзяржуніверсітэта
Уладзімір Аркадзевіч Сосна
кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу Белдзяржуніверсітэта
Андрэй Міхайлавіч Лукашэвіч

За вольнасць і веру. Ігнацій Клюкоўскі і яго ўспаміны
З-12 аб падзеях паўстання 1830–1831 гадоў: На польскай і беларускай мовах / Уклад., перакл., камент. В. В. Гарбачова. – Мінск: Лімарыус, 2007. – 120 с.

ISBN 978-985-6740-76-6

Выданне ўяўляе сабой першую ў Беларусі публікацыю ўспамінаў ашмянскага эмігранта 30-х гг. XIX ст. Ігнація Клюкоўскага, якія захоўваюцца ў Музеі Адама Міцкевіча ў Парыжы. Тэксты друкуюцца на польскай мове і ў перакладзе на сучасную беларускую мову. Разлічана на даследчыкаў гісторыкаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ, краязнаўцаў, а таксама ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй нашай Айчыны.

УДК 94(476)
ББК 63.3(4Беи)

ISBN 978-985-6740-76-6

Успаміны Ігнація Клюкоўскага ў кантэксце мемуарнай традыцыі вакол паўстання 1830–1831 гадоў

Прадстаўленыя намі рукапісныя ўспаміны, якія захоўваюцца ў зборах Музея Адама Міцкевіча ў Парыжы, можна прыпісаць аўтарству амаль невядомай у айчыннай гістарыяграфіі асобе – Ігнацію Клюкоўскаму. Сярод даследчыкаў ён знаны толькі як адзін з дзеячоў паўстання 1831 г. і аўтар невялікага фрагмента аб ашмянскім выступленні, выдадзенага Феліксам Вратноўскім. У той жа момант гэты ашмянскі шляхціц, меўшы літаратурныя здольнасці, стаўшы па волі лёсу эмігрантам, у Францыі сфармаваўся яшчэ і як мастак і мастацтвазнавец.

У канцы 20–30-х гг. XX ст. пад час працы над састаўленнем каталога Музея Адама Міцкевіча да польскага даследчыка Адама Левака трапілі некамплектныя ўспаміны аб падзеях 1831 г. і першых гадах эміграцыі. Гісторык занатаваў гэты рукапіс, у якім адсутнічаў пачатак і канец як «Успаміны аб паўстанні 1830 г. у Літве» («Pamiętnik o powstaniu w 1830 r. na Litwie») невядомага аўтара[1]. Толькі ў 1999 г. гэтай рукапіснай крыніцай зацікавіўся польскі даследчык гісторыі Вялікай эміграцыі прафесар Славамір Калембка. У выніку праведзенай апрацоўкі і даследавання гэтых матэрыялаў ён прапанаваў лічыць аўтарам названага «Pamiętnika» ашмянскага эмігранта Ігнація Клюкоўскага[2]. Галоўным аргументам навукоўца стала падабенства прааналізаваных ім фрагментаў, прысвечаных падзеям 1831 г. на Ашмяншчыне, змешчаных у ананімных успамінах і выдадзеных Ф. Вратноўскім пад прозвішчам Клюкоўскага. Некаторую ўпэўненасць заключэнню тарунскага гісторыка прыдало праведзенае ім графалагічнае параўнанне ліста з аўтографам Клюкоўскага з ананімным тэкстам. Аднак на падставе гэтых выказванняў поўнай упэўненасці ў тым, што аўтарам згаданага рукапісу з'яўляецца менавіта названая асоба не было. Тым больш, што той тэкст, які ўключаны ў зборнік Вратноўскага, вельмі аддалена нагадвае фрагмент ананімных успамінаў. Зразумела, што пытанне аб аўтарскай прыналежнасці гэтага рукапісу заставалася адкрытым.

Калі ў 2005 г., пад час працы ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы, нам упершыню трапілі ў рукі гэтыя ўспаміны, адразу ўзнікла жаданне адназначнага высвятлення ўзнятага пытання. Па-першае, былі прааналізаваны з фактаграфічнага пункту гледжання сам тэкст успамінаў; па-другое, распачаліся пошукі з мэтай

[1] MAM, rkps 1096. Pamiętnik o powstaniu w 1830 r. na *Litwie* (Autor nieznany); Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu / Oprac. A. Lewak. Kraków, 1931. S. 202.

[2] *Kalembka S.* Tajemniczy pamiętnik z powstania 1831 roku na Litwie Ignacego Klukowskiego // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia. IV. Studia ofiarowane twórcom toruńskiego bibliotekoznawstwa – Zofii Mołodcownie i Witoldowi Armonowi. Toruń, 2000. S. 103–110.

падцвярджэння фактаў, меўшых дачыненне да біяграфіі мяркуемага аўтара. Трэба адзначыць, што праведзенае намі даследаванне дало каштоўныя вынікі, якія дазваляюць лічыць бяспрэчным аўтарам разглядаемага рукапісу Ігнація Клюкоўскага. Адначасова з гэтым нам трапілі таксама невядовыя дагэтуль факты, якія тычыліся не толькі асобы аўтара.

У якасці важных аргументаў для падцвярджэння аўтарства выступае факт аб выкананні Клюкоўскім місіі сувязного, даверанай яму 18 ліпеня 1831 г. Г. Дэмбінскім пад час знаходжання яго корпусу ў в. Сідарышкі, Завілейскага павета Віленскай губерні. Як апісвае гэты момант сам аўтар, Дэмбінскі «заклікаў мяне да выканання даручэнняў, аб чым мне намякаў ужо ў Панявежы і выслаў адтуль [14 ліпеня] з гэтай мэтай Канстанціна Граткоўскага, які таксама служыў у пазнанскім палку. …мэтай было прабрацца паасобку да Скшынецкага, які адпаведна нашаму ўяўленню павінен быў знаходзіцца паміж Беластокам і Гродна, перадаць яму пісьмовы рапарт і вусна падрабязна распавесці аб усёй жахлівасці нашага становішча, і запытацца аб далейшых загадах, папрасіўшы дапамогі калі не людзьмі, так хаця б боепрыпасамі для зброі. У выпадку, калі не застану яго ў тым месцы, на якое мы разлічвалі, павінен буду прабірацца далей аж да самай Варшавы»[1]. Факт выканання Клюкоўскім дадзенага даручэння Дэмбінскага з'яўляецца вядомым у літаратуры. На гэта звярталі ўвагу ў сваіх даследаваннях М. Тыровіч, С. Кеневіч, Р. Бялецкі[2].

Сярод іншых доказаў выступае супадзенне часу ўзнагароды аўтара ўспамінаў і І. Клюкоўскага крыжам Virtuti Militari. Як адзначаецца ў рукапісу, аўтар быў адзначаны гэтай узнагародай пад час знаходжанне польскай арміі ў Закрочыме ў прамежак з 10 па 20 верасня 1831 г.: «па рэкамендацыі Літоўскага камітэта Замбржыцкі, Валяр'ян Пяткевіч і я атрымалі крыжы і павышэнне ў чыне»[3]. У той жа час у адпаведнасці са спісам вайскоўцаў польскай арміі, узнагароджаных крыжам Virtuti Militari, Ігнацій Клюкоўскі атрымаў яго 14 верасня 1831 г.[4].

Наступным фактам, які канчаткова ўпэўнівае нас у прыналежнасці разглядаемага рукапісу Ігнацію Клюкоўскаму выступаюць падзеі, звязаныя з апісаннем дзейнасці ў Варшаве Літоўскага камітэта. Дзейнасць гэтай структуры, створанай на апошняй стадыі паўстання для дапамогі прыбываючым у Варшаву ліцвінам, не атрымала адпаведнага асвятлення ў літаратуры. Існуюць разыходжанні як па яго колькаснаму складу, так і па персанальнаму. На старонках «Усеагульнага

[1] Гл. s. 105 (адпаведна пагінацыі рукапісу).

[2] *Tyrowicz M.* Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 296; *Kieniewicz S.* Klukowski Ignacy // PSB. T. 13. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967. S. 28–29; *Bielecki R.* Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. Warszawa, 1996. T. 2. S. 288.

[3] Гл. s. 142 (адпаведна пагінацыі рукапісу).

[4] Księga pamiątkowa w 50-letnią rocznicę powstania roku 1830, zawierająca spis imienny dowódców i sztabsoficerów tudzież oficerów, podoficerów i żołnierzy armii polskiej w tymże roku krzyżem wojskowym «Virtuti Militari» ozdobionych. Lwów, 1881.

дзённіка» пазначаецца, што Літоўскі камітэт, разам са старшынёй і сакратаром, павінен быў складацца з 10 чал.[1]. У той час як Януш Івашкевіч у сваіх тлумачэннях да ўспамінаў Ляўвеля сцвярджае, што камітэт складаўся з 9 чалавек, сярод якіх акрэслівае прозвішчы толькі Францішка Несялоўскага, Юзафа Кашыца, Караля Нямцэвіча, Аляксандра Лапацінскага і Валяр'яна Пяткевіча[2]. Клюкоўскі ў сваіх успамінах, называючы пайменна восемь чалавек, акрамя згаданых асобаў запісвае прозвішчы Леана Патоцкага, Яна Граткоўскага, Вінцэнта Барткевіча і сябе ў якасці сакратара пазначанага камітэта[3]. У рукапісу не сустракаецца толькі прозвішча Лапацінскага. Такім чынам, мажліва меркаваць, што Літоўскі камітэт усё ж такі складаўся з дзевяці чалавек, і ў гэтым выпадку пагаджаецца з той лічбай, якая пазначаецца Я. Івашкевічам. Як паказвае аналіз паасабовых складаў паслоў, абраных на сейм, далёка не ўсе здолелі прычыніцца да працы гэтай структуры.

Акрамя персанальнага складу Літоўскага камітэту, Клюкоўскі звяртае ўвагу і на кірункі яго дзейнасці. Адзін з апісаных ім фрагментаў адразу прыцягнуў нашу ўвагу. Яшчэ гадоў пяць назад, пад час працы ў Аддзеле рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага універсітэта, нам трапіла ў рукі справа з апісаннем праектаў адназўлення паўстання на тэрыторыі Палесся. Разам з прапановамі з боку Ф. Кеневіча, Ф. Несялоўскага там знаходзіўся і агульны праект, апрацаваны адной асобай[4]. Аднак пад агульным праектам адсутнічала прозвішча, і мы пакінулі яго да высвятлення ўсіх абставін. Калі ж пачалася апрацоўка ўспамінаў Клюкоўскага, то адразу ўсплыла і знойдзеная намі раней справа. Графалагічнае параўнанне двух дакументаў зацвердзіла нас у думцы, што абодва гэтыя дакументы напісаны адным чалавекам. Акрамя таго, сярод папераў бібліятэкі Варшаўскага універсітэта нам трапіў дакумент ад 31 жніўня 1831 г., напісаны сакратаром Літоўскага камітэта з яго ўласным подпісам[5]. Пад гэтай паперай стаяў подпіс Ігнація Клюкоўскага. Значыць атрымаў падцвярджэнне яшчэ адзін з фактаў, апісаных ва ўспамінах, на падставе якіх мажліва сцвярджаць, што іх бяспрэчным аўтарам з'яўляецца менавіта Ігнацій Клюкоўскі.

Нарадзіўся Ігнацій Клюкоўскі ў 1804 г. у в. Нарбутоўшчына, Ашмянскага павета Віленскай губерні ў сям'і тытулярнага саветніка Каэтана Клюкоўскага і Францішкі Бранецкай[6]. Школьную адукацыю атрымаў у Вільні, дзе затым па-

[1] Dziennik Powszechny. № 230 z 22.8.1831.

[2] *Lelewel J.* Pamiętnik z roku 1830–1831. Warszawa, 1924. S. 159.

[3] Гл. s. 125 (адпаведна пагінацыі рукапісу).

[4] BUW, rkps 566. Wyprawa na Litwę w okresie 14.VI – 1.IX.1831. S. 15–25.

[5] Ibid.

[6] Па сцвярджэнню Ю. Бялінскага, Л. Яноўскага, С. Кеневіча, Р. Бялецкага, С. Калембкі Ігнацій Клюкоўскі нарадзіўся ў 1806 г. Гл.: *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński (1579–1831). Kraków, 1900. T. 2. S. 749; *Janowski L.* Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego. Wilno, 1939. S. 201; *Kieniewicz S.* Klukowski Ignacy. S. 28–29; *Bielecki R.* Słownik biograficzny... T. 2. S. 288; *Kalembka S.* Tajemniczy pamiętnik... S. 105. У той жа час Ф. Врагноўскі, які быў вельмі блізкі з Клюкоўскім у яго апошнія гады і прысутнічаў на пахаванні, у сваіх успамінах пазначае, што ён памёр 30 траўня 1862 г.

чаў вывучаць мастацтва ў Віленскім універсітэце. Яго выкладчыкам па жывапісу быў знакаміты мастак Ян Рустэм[1]. Адначасова з гэтым ён наведвае лекцыі, якія чытаў Іаахім Лялевель. Пасля заканчэння універсітэта Клюкоўскі меў намер працягнуць далейшае навучанне ў Італіі, аднак па нейкім прычынам гэта здзейсніць не ўдалося і ён паступае на працу ў канцылярыю Радзівілаўскай камісіі. Трэба адзначыць, што супрацоўнікамі гэтай камісіі ў 20-я гг. XIX ст. з'яўляўся цэлы шэраг будучых паўстанцаў 1831 г. У 1822–1824 гг. тут працаваў адзін з заснавальнікаў таварыства філаматаў Ануфрый Петрашкевіч. У 1825 г. на працу ў Радзівілаўскую камісію прыходзіць Яўстафій Янушкевіч. У Вільні Клюкоўскі завязвае цесныя стасункі і з Валяр'янам Пяткевічам.

У снежні 1830 г. на Беларусь даходзяць звесткі пра пачатак паўстання ў Польшчы. Частка прагрэсіўна настроенай беларускай шляхты перабралася ў Каралеўства Польскае. Патрыёты, якія засталіся на месцах, у тым ліку і Клюкоўскі, актывізавалі падрыхтоўку да адкрытага выступлення, нягледзячы на тое, што дзейнічаць было дастаткова складана – не хапала зброі, грошаў, узмацніўся паліцэйскі нагляд, улады правялі шэраг арыштаў ненадзейных асоб з наступнай адсылкай іх у глыб Расіі[2]. Цэнтрам паўстанцкага руху становіцца Вільня. Кожную ноч тут знаходзілі патрыятычныя надпісы, адозвы з заклікамі падтрымаць варшаўскую справу.

У студзені 1831 г. у Вільні ствараецца Цэнтральны Віленскі паўстанцкі камітэт (ЦВПК), абавязкам якога стала падрыхтоўка і кіраўніцтва паўстаннем у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губернях і заходніх паветах Віцебскай губерні. У склад ЦВПК увайшлі: віленскі маршалак Станіслаў Шумскі, паэт Антоній Гарэцкі, Людвік Замбржыцкі, Эдвард Ромер – сын былога віленскага маршалка, Юсцін Грабніцкі, вядомы гісторык Міхал Балінскі, сакратар рады Віленскага універсітэта Леан Рагальскі, прафесар Віленскага універсітэта Валяр'ян Пяткевіч, Вінцэнт Поль[3]. Улічваючы той факт, што горад знаходзіўся ў руках расійскіх улад, дзейнасць гэтага паўстанцкага органа праходзіла ва ўмовах строгай канспірацыі. Свае пасяджэнні камітэт праводзіў у доме насупраць касцёла св. Яна, які належаў Валяр'яну Пяткевічу, дзе раней збіраліся філарэты, а пазней паплечнікі Ш. Канарскага[4].

У адпаведнасці з інструкцыямі Нацыянальнага ўрада Віленскім камітэтам быў распрацаваны план паўстання і прынята рашэнне аб стварэнні тайных па-

на 59 году жыцця. Гэты ж факт пазначаны і ў клепсідры. Гл.: MAM, rkps 1025. *Wrotnowski F.* Pamiętnik. T. 1. Styczeń 1856 - wrzesień 1862. S. 53–53 v.; *Bielecki R. [et al.].* Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolles w Paryżu. Warszawa, 1999. S. 58.

[1] *Bieliński J.* Uniwersytet Wileński (1579-1831). Kraków, 1900. T. 2. S. 749.

[2] З Вільна ў сярэдзіне снежня 1830 г. былі вывезены генерал Ю. Гедройц, Ю. Ходзька і інш. Гл.: *Mościcki H.* Powstanie listopadowe na Litwie // Powstanie 1831 roku na Litwie. Wspomnienia uczestników. Wilno, 1931. S. VI.

[3] *Niewiarowicz A. I.* Ze wspomn // Zbiór pamiętników do historii powstania polskiego z roku 1830–1831. Lwów, 1882. S. 463; *Mościcki H.* Powstanie listopadowe na Litwie… S. V.

[4] *Mościcki H.* Powstanie listopadowe na Litwie… S. V–VI.

вятовых камітэтаў, прызначаных для падрыхтоўкі паўстання на месцах. Кожны павет меў свайго прадстаўніка ў камітэце, які павінен быў паведамляць аб пастановах цэнтральнага органа. Гэта так званыя эмісары ЦВПК, якіх ён накіраваў у Гродна, Мінскую губерню, на Ашмяншчыну, Віцебшчыну. На Беларусі адным з прадстаўнікоў Віленскага камітэта, разам з Юзафам Зянковічам, Юзафам Шчапінскім, Юсцінам Полем, Ігнацием Янкоўскім, з'яўляўся Ігнацій Клюкоўскі.

На пачатку лютага 1831 г. Цэнтральны камітэт сабраў у Вільні прадстаўнікоў павятовых камітэтаў. На нарадзе было вынесена рашэнне, што паўстанне павінна пачацца з Віленскай губерні, потым ахапіць Гродзенскую губерню і Беластоцкую вобласць, пасля чаго распаўсюдзіцца далей[1]. Прадстаўнікам павятовых камітэтаў было даведзена, што сігнал да выступлення паступіць з Вільні. Цэнтральны Віленскі камітэт спрабаваў кантраляваць ход падзей, заклікаючы прылеглыя да Вільні паветы аб'яднаць узброеныя сілы і адваяваць у расійскіх войскаў гэты важны ў стратэгічным і палітычным плане горад. Аднак адсутнасць сярод паўстанцаў відавочнага лідэра, недастатковая падрыхтаванасць выступлення, цяжкасць сувязі цэнтра з павятовымі камітэтамі не садзейнічалі кансалідацыі паўстанцаў на былых землях ВКЛ. У адрозненне ад падзей у Каралеўстве Польскім, дзе ўсё было падначалена паўстанцкаму ўраду, на беларуска-літоўскіх землях на пачатковым этапе ў кожным павеце існаваў свой кіраўнік і свая уладавая структура. Адметныя рысы паўстання ў розных рэгіёнах Вялікага княства Літоўскага вынікалі з той сітуацыі, у якой разгортваліся падзеі: паўстанцам беларускіх паветаў даводзілася дзейнічаць на акупіраванай расійскімі войскамі тэрыторыі.

Стыхійнае выступленне ў канцы лютага 1831 г. у Цельшынскім павеце стала пачаткам хваляванняў у Віленскай губерні. На Беларусі першымі выступіла насельніцтва Ашмянскага і Свянцянскага паветаў. У Ашмянах падрыхтоўка да паўстання вялася яшчэ са студзеня 1831 г. Мясцовая шляхта тайна збіралася ў Алянах, маёнтку старшыні ашмянскага трыбунала Парфірыя Важынскага. Напярэдадні паўстання з інструкцыямі Цэнтральнага Віленскага камітэта ў Ашмяны прыбыў Я. Янушкевіч[2]. 30 сакавіка на дапамогу ашмянскім паўстанцам разам з іншымі прадстаўнікамі Віленскага камітэта прыбыў І. Клюкоўскі[3]. Далейшы ўдзел аўтара ў паўстанні дастаткова падрабязна разглядаецца ў прадстаўленых успамінах. Гэта ж тычыцца і адыходу ў эміграцыю.

У Францыю Клюкоўскі трапіў у жніўне 1832 г. і спачатку быў скіраваны мясцовымі ўладамі ў эмігранцкі заклад у Буржэ, адкуль нелегальна перабраўся ў Парыж[4]. Можна меркаваць, што ў Парыжы Клюкоўскі апынуўся дзесьці ў кан-

[1] *Szczapiński J.* Powstanie w puszczy Białowieskiej // Pamiętniki polskie / Wyd. K. Bronikowski. Przemyśl, 1884. T. 2. S. 245.

[2] РДВГА, ф. 405, воп. 2, спр. 4139, арк. 7.

[3] Юзаф Зянковіч, акрамя Клюкоўскага, пазначае сябе і Юсціна Поля. Гл.: *Zienkowicz J.* Powstanie powiatu oszmiańskiego // Pamiętniki polskie. T. 2. S. 8–9; *Bielecki R.* Słownik biograficzny… T. 2. S. 288.

[4] *Bielecki R.* Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich. Warszawa-Łódź, 1986. S. 117.

цы кастрычніка, а ўжо 1 лістапада 1832 г. далучыўся да Таварыства Літоўскага і рускіх земляў (ТЛРЗ)[1] і ў адпаведнасці з праграмай дзеяння таварыства распачаў працу над успамінамі. У падцвярджэнне нашай думкі аб тым, што напісанне яго ўспамінаў прыпадае на восень 1832 г., выступае яго ўласнае сцвярджэнне. Клюкоўскі пазначае, што «той, хто цікавіцца падрабязнасцямі разглядаемай кампаніі, няхай звернецца да ўспамінаў генерала Дэмбінскага, якія верагодна хутка будуць выдадзены ў Францыі»[2]. Як вядома, менавіта ў 1832 г. у Францыі выйшлі две працы Генрыка Дэмбінскага, прысвечаныя падзеям лістападаўскага паўстання[3]. Астатнія з вядомых прац названага польскага генерала, прысвечаныя гэтай тэме, выйшлі па-за межамі Францыі.

На сённяшні дзень яшчэ застаецца пад пытаннем, як «Успаміны» Клюкоўскага апынуліся ў зборах Музея Адама Міцкевіча. Магчыма, што ў вырашэнні гэтай праблемы могуць быць карыснымі ўспаміны Фелікса Вратноўскага. На іх падставе вядома, што на працягу 1844–1861 гг. лёсы Вратноўскага і Клюкоўскага не перасякаліся. Апошні ў другой палове 1840-х гг. уступіў у польскі легіён, які дзейнічаў на тэрыторыі Італіі. А з 1851 г. знаходзіўся ў Баціньёлі, працуючы там у чыгуначных майстэрнях. Як пазначае Вратноўскі, спаткаліся яны з Клюкоўскім пасля семнаццацігадовага перапынку 14 ліпеня 1861 г.[4]. Аднак у сувязі з дрэнным станам здароўя, апошні пражыў пасля гэтай сустрэчы меней за год. 30 траўня 1862 г. на 59 гаду жыцця Ігнацій Клюкоўскі памірае ў шпіталі для маламаёмасных, і 1 чэрвеня яго парыжскіх могілках Манмартра ён быў пахаваны. Пад час пахавання Вратноўскі засыпаў у яго магілку жменьку беларускай зямлі, прывезенай з Навагрудчыны[5].

Пасля пахавання Клюкоўскага прысутныя ўмовіліся, што рэчы, якія засталіся пасля яго смерці, забярэ са шпіталя Караль Песляк і накіруе да Вратноўскага. Аднак да апошняга рухомая маёмасць Клюкоўскага трапіла толькі паміж верасенем – канцом студзеня 1863 г. і, наколькі можна зразумець, дайшлі толькі кнігі і мастацкія зборы нябожчыка[6]. У лютым 1867 г. у сувязі з просьбай Люцыяна Вейсенгофа Вратноўскі паўторна апрацаваў зборы свайго сябра. Як ён сведчыць, не каштоўныя і не звязаныя з мастацтвам паперы былі спалены, а неабходныя Вейсенгофу рукапісы ў траўні 1867 г. былі адасланы ў Дрэздэн[7]. На падставе гэ-

[1] BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich, k. 14.

[2] Гл. s. 83–84 (адпаведна нагінацыі рукапісу).

[3] *Dembinski H.* Memoires sur la campagne de Lithuanie. Strasbourg, 1832; *яго ж*: Mein Feldzug nach und in Litthauen und mein Rueckzug von Kurszany nach Warschau. Leipzig, 1832.

[4] MAM, rkps 1025. *Wrotnowski F.* Pamiętnik. T. 1. Styczeń 1856 – wrzesień 1862. S. 20 v.

[5] Вратноўскі падрабязна апісвае смерць і пахаванне свайго сябра І. Клюкоўскага. Гл.: MAM, rkps 1025. *Wrotnowski F.* Pamiętnik. T. 1. S. 38 v.–56.

[6] Сярод найкаштоўнейшых матэрыялаў, застаўшыхся пасля смерці Клюкоўскага, Вратноўскі называе яго рукапісы «Лісты аб мастацтве да Эдварда Ромера» (1861), «Лісты па гісторыі мастацтва да Браніслава Залескага» (1862), нескончаны нарыс па мастацтву «Гістарычныя часы» (1862) і гравюры. Гл. MAM, rkps 1025. *Wrotnowski F.* Pamiętnik. T. 2. S. 22–23, 156.

[7] Ibid. S. 172, 190.

тых матэрыялаў становіцца зразумела, што разглядаемы рукапіс ці не дайшоў да Вратноўскага і застаўся ў самога Песляка, ці апошні проста спазніўся адабраць са шпіталя ўсю застаўшуюся пасля смерці Клюкоўскага маёмасць, і часткова яна была адпраўлена ў невядомым нам кірунку.

Падзеям 1830–1831 гг. на літоўска-беларускіх землях прысвечана шмат успамінаў. У многім садзейнічаў гэтаму той факт, што створанае ў Парыжы па прапанове Цэзарыя Плятэра ў снежні 1831 г. Таварыства Літоўскае ўжо на першым сваім пасяджэнні абвясціла галоўнай задачай «збор матэрыялаў, маючых адносіны да падзей у Літве і на тэрыторыі рускіх земляў, а таксама апісанне паўстання (1830–1831 гг. – *В. Г.*); ...статыстычнае і гістарычнае апісанне гэтых земляў;... вывучэнне гісторыі мясцовых народаў»[1]. У Статуце таварыства таксама адзначалася, што сабраныя матэрыялы павінны быць абавязкова надрукаваны. Гэтая задача ставілася як з-за неабходнасці пашырэння сярод еўрапейцаў ведаў пра ліцвінаў, так і для стварэння сапраўднай карціны паўстанцкіх падзей 1831 г. на беларуска-літоўскіх тэрыторыях.

19 снежня 1831 г. паміж сябрамі таварыства былі вылучаны і размеркаваны тэмы даследаванняў. Першы тэматычны кірунак тычыўся праблем гістарычнага развіцця Літвы. Другі прысвячаўся лістападаўскаму паўстанню і ягоным асаблівасцям на беларуска-літоўскіх землях. Менавіта гэтая праблематыка з'явілася найбольш прывабнай для былых паўстанцаў.

З канца студзеня 1832 г. у архіў ТЛРЗ пачалі паступаць першыя мемуары, а з канца траўня 1832 г. прадметам бурных абмеркаванняў становіцца вызначэнне далейшага лёсу сабранай рукапіснай спадчыны. На чарговым пасяджэнні 29 траўня прымаецца пастанова аб наданні Ф. Вратноўскаму паўнамоцтваў на выданне гісторыі літоўскага паўстання[2]. З восені 1832 г. успаміны ліцвінаў адразу накіроўваюцца да Вратноўскага, які ў сярэдзіне студзеня наступнага года прадстаўляе на абмеркаванне праект падрыхтаванага даследавання, пасля чаго Таварыства дае дазвол на яго выданне[3].

У студзені 1833 г. у прэсе з'явілася паведамленне пра выданне гэтай працы асобнымі брашурамі пад назвай «Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziem Ruskich»[4]. Першая яе частка складалася з 5 асобных сшыткаў пад агульнай назвай «Ogyłny rys powstania Litwy» і выходзіла на працягу 1833 г. Па зместу гэтае выданне Вратноўскага з'яўлялася манаграфічным даследаваннем, прысвечаным літоўскім падзеям 1831 г. А ў 1835 г. у парыжскай друкарні А. Пінарда ім выдаецца ўжо зборнік успамінаў. Часткова ўспаміны выходзілі ў значнай рэдактарскай апрацоўцы, без пазначэння прозвішчаў стваральнікаў. У той жа момант у зборніку

[1] BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich z lat 1831–1836. k. 34.

[2] Ibid., k. 123.

[3] BN, rkps II. 7871, k. 196.

[4] Pielgrzym Polski. Broszura «Naruszewicza» z 25 lutego 1833 r. S. 4; Pielgrzym Polski. Broszura z 27 maja 1833 r. S. 32.

прысутнічаюць і некаторыя аўтарскія матэрыялы, сярод якіх апісанне ашмянскіх падзей Ігнація Клюкоўскага[1].

З успамінаў Клюкоўскага з пазначэннем аўтарства Вратноўскі надрукаваў толькі тую частку, дзе апісваюцца падзеі на Ашмяншчыне[2]. У той жа момант гэты тэкст значным чынам перапрацаваны і ўтрымлівае рэдактарскія ўстаўкі і ўдакладненні, аднак некаторыя факты і фрагменты адсутнічаюць. Можна меркаваць, што пэўныя абставіны вымушалі Вратноўскага скарачаць тэксты пад час працы над зборнікам успамінаў. Верагодна, ён мусіў выкарыстаць мемуары і іншых дзеячоў. Так, па Ашмяншчыне ў яго меліся матэрыялы Юзафа Зянковіча, Казіміра Руткоўскага. Успаміны Руткоўскага ў апрацаваным выглядзе былі выкарыстаны Вратноўскім у выданні 1835 г.[3]. Матэрыялы Зянковіча пазней убачылі свет у зборніку Ксаверыя Бранікоўскага[4]. Магчыма, што астатні тэкст Клюкоўскага Вратноўскі пакінуў для другога тому ўспамінаў, які ён меў намер выдаць у 1838 г. Запланаванае выданне павінна было змяшчаць: «1) матэрыялы, якія былі сабраны раней і не ўвайшлі ў першы том; 2) матэрыялы, якія з'явіліся пазней і якія яшчэ могуць з'явіцца; 3) выпраўленне і дапаўненне памылковых альбо недакладных палажэнняў, змешчаных у папярэднім выданні»[5]. Аднак, як вядома, гэты праект Вратноўскага не быў рэалізаваны. Акрамя таго, валодаючы рэдактарскім талентам, апошні імкнуўся да істотнай перапрацоўкі прадстаўленых яму матэрыялаў, якія пасля гэтага досыць прыблізна нагадваюць зыходны варыянт.

Успаміны Клюкоўскага складаюцца з 8 раздзелаў. Аднак у гэтым пытанні прысутнічае некаторая няўпэўненасць, таму, што тэкст захаваўся толькі з 25-й старонкі. Назва першага раздзелу *«Powstanie powiatu oszmiańskiego»* намі падаецца ўмоўна, з-за адсутнасці аўтарскага тытула. Далей на некалькіх старонках (s. 47–49) ідзе апісанне пачатку падзей у Завілейскім павеце. Трэці раздзел (с. 49–81) прысвячаецца ўзаемазвязаным падзеям, якія адбываліся сумесна на тэрыторыі Завілейскага, Дзісенскага і Вілейскага паветаў. У гэтым месцы Клюкоўскі разам з уласнымі разважаннямі на старонках 49–58 змяшчае фрагмент, які належыць аўтарству Вінцэнта Барткевіча[6]. У чацвёртым раздзеле

[1] *Klukowski J.* Powstanie powiatu oszmiańskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukl. przez F. Wrotnowskiego. Paryż, 1835. S. 229–249.

[2] Гэты ж фрагмент на падставе тэксту са зборніка Вратноўскага перавыдадзены Г. Масціцкім. Гл.: *Klukowski J.* W powiecie oszmiańskim // Powstanie 1831 roku na Litwie. Wspomnienia uczestników / Wyd. H. Mościcki. Wilno, 1931. S. 96–106.

[3] Niektóre szczegóły z notatek K. Rutkowskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukl. przez F. Wrotnowskiego. Paryż, 1835. S. 249–255. Рукапісны варыянт успамінаў К. Руткоўскага захоўваецца ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы. Гл.: BPP, rkps 347/6, s. 403–405.

[4] *Zienkowicz J.* Powstanie powiatu oszmiańskiego // Pamiętniki polskie / Wyd. K. Bronikowski. Przemyśl, 1884. T. 2. S. 7–47.

[5] *Wrotnowski F.* Powstanie Litwy i ziem ruskich. Uwiadomienie [o przygotowaniu tomu 2 do druku i prośba przedpłaty]. Paryż, 1838.

[6] Успаміны В. Барткевіча ўпершыню былі выдадзены Ф. Вратноўскім. Гл.: *Bortkiewicz W.* Historyczne opisanie powstań Zawilejsko-Dziśnieńskiego i Wilejskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukl. przez F. Wrotnowskiego. Paryż, 1835. S. 267–270.

(s. 82–103) распавядаецца аб злучэнні літоўскіх фарміраванняў з рэгулярнымі польскімі войскамі, прыбыўшымі на дапамогу мясцовым паўстанцам. Пяты раздзел (s. 103–115) пад назвай *«Emmisaryjusżostwo»* распавядае аб выкананні аўтарам даручэння, атрыманага ад Г. Дэмбінскага, па дастаўленню інфармацыі Я. Скшынецкаму[1]. Шосты раздзел (s. 115–134) апісвае сітуацыю, у якой апынуліся паўстанцы, прыбыўшыя ў Варшаву напачатку жніўня 1831 г. Сёмы раздзел (s. 134–145), які распачынаецца падзеямі 7 верасня 1831 г., прысвечаны выезду паўстанцаў з Варшавы. І апошні – пад назвай *«Tułactwo»*, з якога захавалася толькі адна старонка, змяшчае апісанне ад'езду Клюкоўскага ў эміграцыю.

У археаграфічным плане рукапіс прадстаўляе сабой сшытак без вокладкі памерам 16,5×10,8 см, які, адпаведна аўтарскай пагінацыі, захаваўся ад 25-й да 146-й старонкі, акрамя гэтага ў ім адсутнічаюць старонкі з 121-й па 125-ю. Польскамоўны тэкст, старанна запісаны з двух бакоў аркуша з застаўленнем поля з левага боку, якое складае прыкладна чацвёртую частку старонкі. Тэкст выкананы чорным атрамантам на дзевятнаццацівекавай паперы жаўтаватага колеру з аўтарскай пагінацыяй у левым верхнім куту. Аўтар выкарыстоўвае ўдакладняючую інфармацыю ў выглядзе спасылак у канцы старонкі, аднак гэты прынцып вытрымліваецца не заўсёды. Некалькі разоў справачная інфармацыя змяшчаецца непасрэдна ў тэксце, ці ў маргіналіях. Па тэксту сустракаюцца падкрэсліванні ў асноўным геаграфічных назваў ці прозвішчаў.

Па тэксту сустракаецца дацыроўка пэўных падзей, што часцей за ўсё змяшчаецца аўтарам у маргіналіях супраць адпаведнага месца. Неабходна адзначыць, што Клюкоўскім выкарыстоўваецца двайны спосаб дацыроўкі: па юліянскаму (т. зв. стараму стылю), распаўсюджанаму ў Расіі, і грыгарыянскаму (т. зв. новаму стылю) календарам. У выпадку пазначэння па абодвух календарах, на першае месца ставіцца дата па юліянскаму, на другое, праз лінію-касяк, па грыгарыянскаму. У выпадку, калі ўказваецца толькі адна дата, гэта адзначае, што яна прастаўлена па юліянскаму календару. Намі дацыроўка занесена ў квадратныя дужкі і пастаўлена ў тэксце ў адпаведнае падзеям месца.

Рукапіс магчыма лічыць чыставіком, так як у ім сустракаюцца толькі нешматлікія праўкі, выкананыя часцей шляхам закрэслівання і надпісання неабходнага тэксту над радком. Некалькі разоў для змянення парадку размяшчэння словаў у сказе аўтарам выкарыстоўваецца метад надпісання над словамі неабходных лічбаў. Такім чынам аўтар выпраўляў размяшчэнне словаў у сказе. Што тычыцца моўных і лексічных асаблівасцяў рукапісу, то яны падаюцца намі адпаведна арыгіналу з поўным захаваннем дзевятнаццацівекавай традыцыі правапісу і аўтарскіх асаблівасцяў. Дастаткова часта аўтарам апускаюцца характэрныя для польскай мовы надстрочныя знакі. Што тычыцца нехарактэрнага для сучаснай польскай мовы напісання, то ў такіх выпадках намі прадстаўлены адпаведныя сучаснасці варыянты напісання слоў у пастаронкавых спасылках. У рукапісу

[1] Гэты раздзел з нязначнымі скарачэннямі, пазначанымі намі вякой на тэксце, выдадзены С. Калембкай. Гл.: *Kalembka S.* Tajemniczy pamiętnik... S. 106–110.

прысутнічаюць і некаторыя аўтарскія матэрыялы, сярод якіх апісанне ашмянскіх падзей Ігнація Клюкоўскага[1].

З успамінаў Клюкоўскага з пазначэннем аўтарства Вратноўскі надрукаваў толькі тую частку, дзе апісваюцца падзеі на Ашмяншчыне[2]. У той жа момант гэты тэкст значным чынам перапрацаваны і ўтрымлівае рэдактарскія ўстаўкі і ўдакладненні, аднак некаторыя факты і фрагменты адсутнічаюць. Можна меркаваць, што пэўныя абставіны вымушалі Вратноўскага скарачаць тэксты пад час працы над зборнікам успамінаў. Верагодна, ён мусіў выкарыстаць мемуары і іншых дзеячоў. Так, па Ашмяншчыне ў яго меліся яшчэ матэрыялы Юзафа Зянковіча, Казіміра Руткоўскага. Успаміны Руткоўскага ў апрацаваным выглядзе былі выкарыстаны Вратноўскім у выданні 1835 г.[3]. Матэрыялы Зянковіча пазней убачылі свет у зборніку Ксаверыя Бранікоўскага[4]. Мажліва, што астатні тэкст Клюкоўскага Вратноўскі пакінуў для другога тому ўспамінаў, які ён меў намер выдаць у 1838 г. Запланаванае выданне павінна было змяшчаць: «1) матэрыялы, якія былі сабраны раней і не ўвайшлі ў першы том; 2) матэрыялы, якія з'явіліся пазней і якія яшчэ могуць з'явіцца; 3) выпраўленне і дапаўненне памылковых альбо недакладных палажэнняў, змешчаных у папярэднім выданні»[5]. Аднак, як вядома, гэты праект Вратноўскага не быў рэалізаваны. Акрамя таго, валодаючы рэдактарскім талентам, апошні імкнуўся да істотнай перапрацоўкі прадстаўленых яму матэрыялаў, якія пасля гэтага досыць прыблізна нагадваюць зыходны варыянт.

Успаміны Клюкоўскага складаюцца з 8 раздзелаў. Аднак у гэтым пытанні прысутнічае некаторая няўпэўненасць, таму, што тэкст захаваўся толькі з 25-й старонкі. Назва першага раздзелу *«Powstanie powiatu oszmiańskiego»* намі падаецца ўмоўна, з-за адсутнасці аўтарскага тытула. Далей на некалькіх старонках (s. 47–49) ідзе апісанне пачатку падзей у Завілейскім павеце. Трэці раздзел (с. 49–81) прысвячаецца ўзаемазвязаным падзеям, якія адбываліся сумесна на тэрыторыі Завілейскага, Дзісенскага і Вілейскага паветаў. У гэтым месцы Клюкоўскі разам з уласнымі разважаннямі на старонках 49–58 змяшчае фрагмент, які належыць аўтарству Вінцэнта Барткевіча[6]. У чацвёртым раздзеле

[1] *Klukowski J.* Powstanie powiatu oszmiańskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukl. przez F. Wrotnowskiego. Paryż, 1835. S. 229–249.

[2] Гэты ж фрагмент на падставе тэксту са зборніка Вратноўскага перавыдадзены Г. Масціцкім. Гл.: *Klukowski J.* W powiecie oszmiańskim // Powstanie 1831 roku na Litwie. Wspomnienia uczestników / Wyd. H. Mościcki. Wilno, 1931. S. 96–106.

[3] Niektóre szczegóły z notatek K. Rutkowskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukl. przez F. Wrotnowskiego. Paryż, 1835. S. 249–255. Рукапісны варыянт успамінаў К. Руткоўскага захоўваецца ў Польскай бібліятэцы ў Парыжы. Гл.: BPP, rkps 347/6. s. 403–405.

[4] *Zienkowicz J.* Powstanie powiatu oszmiańskiego // Pamiętniki polskie / Wyd. K. Bronikowski. Przemyśl, 1884. T. 2. S. 7–47.

[5] *Wrotnowski F.* Powstanie Litwy i ziem ruskich. Uwiadomienie [o przygotowaniu tomu 2 do druku i prośba przedpłaty]. Paryż, 1838.

[6] Успаміны В. Барткевіча ўпершыню былі выдадзены Ф. Вратноўскім. Гл.: *Bortkiewicz W.* Historyczne opisanie powstań Zawilejsko-Dziśnieńskiego i Wilejskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukl. przez F. Wrotnowskiego. Paryż, 1835. S. 267–270.

(s. 82–103) распавядаецца аб злучэнні літоўскіх фарміраванняў з рэгулярнымі польскімі войскамі, прыбыўшымі на дапамогу мясцовым паўстанцам. Пяты раздзел (s. 103–115) пад назвай *«Emmisaryjuszostwo»* распавядае аб выкананні аўтарам даручэння, атрыманага ад Г. Дэмбінскага, па дастаўленню інфармацыі Я. Скшынецкаму[1]. Шосты раздзел (s. 115–134) апісвае сітуацыю, у якой апынуліся паўстанцы, прыбыўшыя ў Варшаву напачатку жніўня 1831 г. Сёмы раздзел (s. 134–145), які распачынаецца падзеямі 7 верасня 1831 г., прысвечаны выезду паўстанцаў з Варшавы. І апошні – пад назвай *«Tulactwo»*, з якога захавалася толькі адна старонка, змяшчае апісанне ад'езду Клюкоўскага ў эміграцыю.

У археаграфічным плане рукапіс прадстаўляе сабой сшытак без вокладкі памерам 16,5×10,8 см, які, адпаведна аўтарскай пагінацыі, захаваўся ад 25-й да 146-й старонкі, акрамя гэтага ў ім адсутнічаюць старонкі з 121-й па 125-ю. Польскамоўны тэкст, старанна запісаны з двух бакоў аркуша з застаўленнем поля з левага боку, якое складае прыкладна чацвёртую частку старонкі. Тэкст выкананы чорным атрамантам на дзевятнаццацівекавай паперы жаўтаватага колеру з аўтарскай пагінацыяй у левым верхнім куту. Аўтар выкарыстоўвае ўдакладняючую інфармацыю ў выглядзе спасылак у канцы старонкі, аднак гэты прынцып вытрымліваецца не заўсёды. Некалькі разоў справачная інфармацыя змяшчаецца непасрэдна ў тэксце, ці ў маргіналіях. Па тэксту сустракаюцца падкрэсліванні ў асноўным геаграфічных назваў ці прозвішчаў.

Па тэксту сустракаецца даціроўка пэўных падзей, што часцей за ўсё змяшчаецца аўтарам у маргіналіях супраць адпаведнага месца. Неабходна адзначыць, што Клюкоўскім выкарыстоўваецца двайны спосаб даціроўкі: па юліянскаму (т. зв. стараму стылю), распаўсюджанаму ў Расіі, і грыгарыянскаму (т. зв. новаму стылю) календарам. У выпадку пазначэння па абодвух календарах, на першае месца ставіцца дата па юліянскаму, на другое, праз лінію-касяк, па грыгарыянскаму. У выпадку, калі ўказваецца толькі адна дата, гэта адзначае, што яна прастаўлена па юліянскаму календару. Намі даціроўка занесена ў квадратныя дужкі і пастаўлена ў тэксце ў адпаведнае падзеям месца.

Рукапіс мажліва лічыць чыставіком, так як у ім сустракаюцца толькі нешматлікія праўкі, выкананыя часцей шляхам закрэслівання і надпісання неабходнага тэксту над радком. Некалькі разоў для змянення парадку размяшчэння словаў у сказе аўтарам выкарыстоўваецца метад надпісання над словамі неабходных лічбаў. Такім чынам аўтар выпраўляў размяшчэнне словаў у сказе. Што тычыцца моўных і лексічных асаблівасцяў рукапісу, то яны падаюцца намі адпаведна арыгіналу з поўным захаваннем дзевятнаццацівекавай традыцыі правапісу і аўтарскіх асаблівасцяў. Дастаткова часта аўтарам апускаюцца характэрныя для сучаснай польскай мовы надстрочныя знакі. Што тычыцца нехарактэрнага для сучаснай польскай мовы напісання, то ў такіх выпадках намі прадстаўлены адпаведныя сучаснасці варыянты напісання слоў у пастаронкавых спасылках. У рукапісу

[1] Гэты раздзел з нязначнымі скарачэннямі, пазначанымі намі ніжэй па тэксту, выдаў С. Калэмбка. Гл.: *Kalembka S.* Tajemniczy pamiętnik... S. 106–110.

сустракаюцца аўтарскія скарачэнні. Іх расшыфроўку перакладчык змяшчае ў квадратных дужках. Па тэксту сустракаюцца пастаўленыя самім аўтарам успамінаў пытальнікі, яны размяшчаюцца ў круглых дужках. Пытальнікі ў квадратных дужках ставяцца перакладчыкам у выпадках нечытэльнасці поўных слоў.

Пераклад на беларускую мову выконваўся ў поўнай адпаведнасці польскамоўнаму тэксту. Намі захаваны аўтарскі падзел на раздзелы і абзацы. Аднак у адпаведнасці з асаблівасцямі польскай мовы, а таксама стылістыкай аўтара ўспамінаў, у неабходных месцах уносіліся сінтаксічныя змены.

Хачацца выказаць словы шчырай падзякі ўсім, хто падтрымаў гэты выдавецкі праект, а таксама паспрыяў падрыхтоўцы і выданню ўспамінаў Ігнація Клюкоўскага: польскаму Гісторыка-літаратурнаму таварыству і Польскай бібліятэцы ў Парыжы, прафесару Белдзяржуніверсітэта А. А. Кожынавай, кандыдату філалагічных навук А. І. Фядуту, загадчыку аддзела публікацый НГАБ З. Л. Яцкевічу, вядучаму палеографу НГАБ Г. М. Брэгеру, ад'юнкту кафедры навейшай сусветнай гісторыі універсітэта ў Лодзі Р. П. Жураўскаму.

В. В. Гарбачова

[Pamiętnik o powstaniu w 1830 r.]

[Powstanie powiatu oszmiańskiego]

[s. 25] …co znaczy ten niespodziany obrót, lecz nigdziem go napędzić niezdołał. Ledwo aż o milę od Oszmiany spotkałem ciągnącego[1] z wojskiem Ważyńskiego[2] i Szefa Sztabu Jaźwińskiego, który mi powiedział[3], że na radzie wojennej, kiedym był oddalony od Oszmiany, uchwalono cofnięcie się przed przemagającą siłą nieprzyjaciela, w strony leśne, działając odpornie, aż do czasu zupełnego sil naszych zorganizowania. I że Przezdziecki sam jeden opuszczając bez opowiedzenia wojsko, udał się prosto do Smorgoń.

W takiem tedy opuszczeniu wojska powstańcow, przez wodza, w którego doświadczeniu pełne pokładano zaufanie, duch naturalnie osłabiać musiał, chociaż się jeszcze to bynajmniej nieokazywało. Krzyczano więcej na zdradę, nieufność w sprawie raz podjętej i tchórzostwo, ale działania bynajmniej opuszczać, ani się oddalać od celu gromada cała nie miała na myśli. [s. 26] Oddawano znowu na powrót najwyższa władzę wojskową Ważyńskiemu, i znowu ufano, bo go jeszcze przy wojsku niebyło, i rzucano nań potwarze, że podobnież uciekl z Oszmiany.

Kiedy w takiej niepewności, poruszała się bez żadnego pewnego celu na gościńcu mińskim rzesza powstańcow, razem pomięszane chłopstwo w piki i kosy zbrojne, z konnicą i pojazdami, spiewając nabożne postne piesni; i kiedy pochod cały więcej miał podobieństwa do jakiejś zbrojnej i pobożnej processyi niż poruszenia wojennego, kiedyśmy się już o pułtorej mili od Oszmiany oddalili, zawyły o podal działa: przebiegła tłumne szeregi motłochu trwoga, uciekły pienia, i w głuchym szmerze, radzono w którą się stronę udawać. Jedni chcieli ku Smorgoniom, drudzy ku Borunom i Wiszniewowi. W takiem rozdwojeniu zdań, przy ciągłym huku dział odległych [s. 27] i próżnym alarmie wzniecanym przez trwożliwego Szefa Sztabu Jaźwińskiego; w przechodzie przez leśne pozycyje, wielu się z chłopstwa rozpierzchło, a całe oddziały porozmijały się w drodze. Rozsypka była niepodobną do wiary, i ledwo nad wieczor, tegoż samego dnia [3. Kwietnia] zebrały się rozpierzchłe i zbłąkane oddziały za puszczą Zuprańska w wiosce Zabłocie zwanej, gdzie wcześnie przybył Ważyński z oddziałem. Złożona naprędu rada, i zmierzać w strony leśne ku Wiszniewowi postanowiono.

Tymczasem w drodze naszej w małem miasteczku Sućkowie doszła nas kommunikacyja od Przezdzieckiego wyrażająca: iż mocno ubolewa nad tem, że został oddzielony od nas przez nieposłuszeństwo wojska, które się niechciało jakoby za nim rejterować; że najrychlej z nami się połączy, że go jedynie rozpoczęte [s. 28] powstanie zajmuje i tp. Jakkolwiek próżne to były wymawiania się: wiadomość ta uradowała pospólstwo że się doczeka wkrótce swojedo Generała; ożyła nadzieja i ochota w sercach biednego chłopstwa. Jakoż wkrótce według przyrzeczenia przybył Przezdziecki

---

[1] У рукапісу ў слове *ciągnących* канчатак *cych* закрэслены, замест чаго над радком напісана *cego*.

[2] У рукапісу прозвішча і наступнае слова закрэслены.

[3] У рукапісу закрэслены канчатак *i*.

Złożona rada wojenna, na której jedni wnosili połączenie się z powstańcami Wilejskiemi, drudzy organizowanie się w Wiszniewie. Jakie powody skłaniały do tego obie strony, obaczymy niżej. Teraz zwróćmy uwagę, na dzień mordów i rzezi w Oszmianie w dniu 3cim Kwietnia.

Zbliżał się pod same miasteczko Wirzilin z tysiącem góro piechoty, do pięciuset konnych czerkiesów i kabardyńców, z 4ma działami, dwóma pozycyjnemi, a dwóma polowemi. Wszystko się według rozkazów cofało. Jeden tylko [s. 29] Stelnicki którem w powstaniu poruczone było formowanie konnicy czyli to z niewyrozumienia rozporządzeń, czyli z uporu, lub źle zrozumianej odwagi, zostaje w miasteczku z kilkudziesiąt ludźmi konnych i strzelców, pomięszanych z kossynierami.

Od godziny 8mej z rana, dawali moskale bezustannie ognia z dział do miasteczka, napewne dla przerażenia powstańców potęgą swojej artylleryi. Zatoczyli niebawem na ulicy wileńskiej polowe działa. Attakował na nie wzdłuż ulicy Stelnicki, lecz kilka wystrzałów kartaczami, rozbiło i rozproszyło kilkudziesięciu z konnicy rzucających się dobrowolnie na zgubę, pod bezrozsądnemi rozkazami zaślepionego dowódzcy.

Po rozproszeniu drobnego oddziału Stelnickiego, wpadło rozhukanie tałałajstwo, [s. 30] jak do zdobytego szturmem miasta, nieprzepuszczając ni płci, ni wiekowi. Nic dla nich świętem nie było. Schronione kobiety i dzieci pod zasłoną nabożeństwa w kościele, padły ofiarę wściekłości rozjadłej dziczy. I przybytek czci bożej, zbryzgany krwią niewinnych! Nieustawała rzeź po ulicach; padło dwóch xięży, obywatele Zawadzki, Gan i w[ielu] i[nnych]. Lecz śmierć sama niezmywała jeszcze w oczach najezdniczej hordy występku podniesienia za wolność oręża; trzeba było jeszcze męczeńskich mordów. Rozprucie wnętrzności, dopytując się pieniędzy u jednego z obywatelów; porąbanie i rozciekanie doktora Zakrzewskiego, i wymordowanie kilkuset spokojnych mieszkańców, zostaną trofeami zwycięztwa dziczy nad bezbronnym ludem, którego krew ciążyć musi nad głową ich sprawcy Chrapowickiego, [s. 31] jeżeli szczegóły wydarzeń ludzkich na ziemi, są poddane wyższej opatrzności! umyślnie wysyłającego zgraję łotrow, dla rzucenia popłochu na powstańców.

Po zagrzebaniu licznych stosów nieszczęśliwych ofiar, wrócił Wirzilin do Wilna, a wojsko jego przedawało w tryumfie godnym czasów Tamierlana, złupione naczynia kościelne, i własność pomordowanych mieszkańców. Tak się mszczono na niewinnych i bezbronnych w XIX wieku! Ale cóż znaczą wieki pod barbarzyńskim rządem? Wszak despotyzm niezna nigdy grani i odmian.

Za przywróceniem rządu rossyjskiego w Oszmianie, rozesłano na wszystkie strony szukać Tyszkiewicza, Ważyńskiego i mnie, a na majątki nasze nałożono konfiskatę do wzyskania summy z zabranej poczty na wydatki [s. 32] powstania wziętej. Wańkowicz i Soroka członkowie Kommitetu wcześnie umknęli. Z pierwszym niewiem co się stało; drugiego złowili Czerkiesy w Krewie i okutego w kajdany powieźli do Wilna. Zacny ten starzec kilkakroć widzący podnoszącą się z grobu ojczyznę, nieulękniony szedł przed sąd przemocy, mówiąc z prawdziwie szlachetną odwadą «Odbierzcie te dni niewiele pozostającego mi życia, ktyrebym i tak już wkrytce zakończył. Nie wiele wam śmierć moja przyda. A Polska była i bydz musi».

Kiedy się to działo w stronach opuszczonych przez powstańców; w Sućkowie na radzie wojennej przemógł projekt usadowienia się w Wiszniewie, i opuszczono zamiar Jazwińskiego łączenia się z powstańcami Wilejskiemi.

Wiszniew położony w stronie leśnej, łatwy dawał przytułek nieuorganizowanym [s. 33] jeszcze siłom naszym. Fabryka żelazna obiecywała łatwe zaopatrzenie się w działa i kartacze; ale najważniejszem było utrzymanie się w powiecie, organizowanie się, wzmaganie w tych stronach ducha, i rozrywanie jak można najrozleglejsze sił nieprzyjacielskich. Ile ten zamiar miał słusznej przewagi nad szkodliwem łączeniem się w wielkie massy, przeciwne naturze partyzanckiej wojny, doswiadczenie pokazało. Bo wszędzie skupione w jednem miejscu niedoswiadczone i źle uzbrojone powstańcow tłumy, były pobite i rozpędzone w otwartych bitwach. A przeciwnie napomyślniej krzewiło się powstanie, gdzie małemi gromadami powstańcy prowadzili małą wojnę, unikając szykownych bitew. Lecz trwożliwość i brak ducha dowodzcy wojskowego, wszystko popsuło.

[s. 34] Przed samem wyjściem z Sućkowa do Wiszniewa, przybyło z Wilna ze dwódziestu akademików z całem uzbrojeniem i pełnych zapału. (Wszyscy ci akademicy dzielący wszystkie trudy naszego powstania, aż do połączenia się z wojskami regularnemi polskimi, i później aż do końca wojny służący ojczyźnie za prostych żołnierzy, warci są aby ich imiona zapisane zostały. Byli następni – Lazowski, Cezary Swiecicki, Swiętorzecki, M. Lenartowicz, Jakubowski, Nowicki, Adam Machwic, Protowski, Ernest Waszkielewicz, Sawicki, a z nimi inni z cywilnej młodzieży, Konstanty Jankowski i wielu innych, których nazwisk w tej chwili przypomnieć nie mogę)[1]. Ucieszył widok tak pięknego ducha młodzieży, wszystkich powstańcow. Wyruszono w przedsięwziętą drogę. Zastanowiliśmy się dzień jeden w Krewie, gdzie miejscowemu Regimentarzowi Szacille, niegdyś byłemu Legioniście poruczono, formowanie i zbieranie powstańcow. Był to pijak z professyi jak za zwyczaj stary żołnierz; niewiele więc mogł zrobić, jakoteż go i wkrótce podobno pijanego jak mi powiadano porąbali Czerkiesy.

[s. 35] Ztamtąd[2] wyszliśmy według ułożonego planu śpiesznym pochodem do Wiszniewa; stanęliśmy przededniem, a Żydzi zdradzający już nieraz nasze powstanie, strwożeni niespodzianem przybyciem do półtora tysiąca zbrojnych powstańców, wyszli z chlebem i solą na nasze spotkanie.

Po wypoczęciu przez noc i dzień następny w największym nieporządku zebranej gromady powstańcow; wyszliśmy wieczorem biwakować w pole. Pierwszy to raz ujrzeliśmy porządne obozowe ogniska, i wojsko nasze jakkolwiek rozrządzone i rozłożone. Poustawiano pikiety i placowki. Wszystko to urządzał Jazwinski. On jeden mający jakieżkolwiek [s. 36] o wojskowości wyobrażenie, był odrąd duszą i przewodnikiem wszystkiego. Bez niego, wszystkoby się samym bezładem rozchwiało.

Nazajutrz po wyjściu w pole, kiedyśmy spokojnie u Przezdzieckiego z całym sztabem obiadowali, dały się słyszeć bliżkie strzały wedet. Dano natychmiast znać że idą moskale. Uszykowaliśmy się jak można najprędzej do boju obsadzając gęsto koło

[1] Тэкст у дужках афармлены аўтарам [illegible]

[2] Аўтарам замест слова [illegible]

drogi zarośle strzelcami, a kawaleryją stawiąc niepodal od gościńca na równinie pod laskiem, a na drodze harmatki. [8/20. Kwiet[nia]. Wysłali przeciwko nam moskale szwadron uzarow i szwadron ułanow pomięszanych z kozakami, lecz za daniem ognia przez strzelcow naszych i po zwaleniu dwóch uzarow, poszli wszyscy w rorsypkę.

Była więc nasza wygrana, i duch [s. 37] podupadły ożył niesłuchanie. Lecz wiadomości o ciągnącej do miasteczka artyleryi z dziesięciu czy jedenastu armat złożonej, a bardziej trwożliwość Przezdzieckiego, kazały się nam cofać z Wiszniewa i szukać bezpieczniejszego stanowiska.

Rossyjanie nie śmieli nas gęstych i błotnistych attakować zaroślach, stanęli spokojnie w Wiszniewie w tysiąc ludzi piechoty i kawaleryi, zostawiając działa powiększej części zdemontowane czy popsute z drugiej strony miasteczka. My zaś ze swojej strony cofnęliśmy się do Baksz. a następnie do Rumu szukając bezpieczniejszego stanowiska, gdziebyśmy spokojnie organizując nasze powstanie, mogli następnie groźnie stanąc i działać w swoim powiecie.

Przez tygodniowy prawie pobyt w Rumie, zaczęliśmy przychodzić na nowo do porządku. Zaczynaliśmy zgromadzać [s. 38] nowe siły, a przynajmniej czynić do tego usilne przygotowania. Zgromadziliśmy zapasy żywności i potrzeb służących do oporządzenia powstańcow. Do czego pomogło blizkie położenie majątku Tyszkiewicza Wołożyna, zkąd przez ścisłe rekwizycyje we wszystkośmy się co było potrzebnem opatrzywali. Słowem organizowaliśmy się na nowo.

Wtem przybyli z Wilejskiego powstania Marszałek Giecewicz i Oskierko, odcięci od swoich, i chciący przezto połączyć się z nami lub szukać przytułku. Ubolewali nad słabością powstań powiatowych litewskich. Czuli słabość sił Wilejskich, lecz i naszym zaufać niemogli, widząc sam tylko prawie motłoch zgromadzony, bez żadnego poświęcenia się obywateli. I opuścili nas nazajutrz woląc się przedzierać do swoich. Zamiarem ich było połączenie obu powstań przygraniczających powiatow, [s. 39] lecz stały nasz zamiar trzymania się własnego powiatu, a nieufność z ich strony w nasze siły, do tyla aby się mogli ze swoiem powstaniem w naszą opiekę poddać jak to sobie z początku wyobrażali, rozprzęgły to połączenie i zostawiły wszystko losowi.

Kiedy się to działo, i o niczem niewiedzieliśmy iż blisko jest nieprzyjaciel; [17/29 Kwietnia] w wielki piątek rano, zdjęto nam pikietę; wszystko zatem siadło na koń. Wyjechałem obejrzeć nasze placówki, i już forpoczty rossyjskie zbliżały się prostą drogą przez lasy. Tylkom co o tem zawiadomił Przedzieckiego, kiedy dwa wystrzały działowe, oznajmiły atak nieprzyjaciela na naszą jazdę w awangardzie stojącą. Rutkowski z oddziałem strzelców i ochotnikow Tatarow, miał poruczoną sobie zasadzkę w lesie, lecz czy to tchórzostwa, czy z nieprzytomności, niestrzelając nirazu przepuścił [s. 40] szwadron ułanow w assekuracyi[1] dział idący. Po naprawieniu mostkow na równej i suchej drodze przez nas porozrzucanych, zatoczyli moskale parę dział lekkich i kilku wystrzałami kartoczow rozproszyli naszą piechotę po większej części z kosynierow złożoną, a strzelcy na zasadzie siedzący, bez wystrzału prawie rozproszyli

[1] У сучаснай польскай мове слова *asekuracja* пішацца з адной літарай *s*.

się przed tropiącemi moskiewskiemi jegrami. Bronił się jeszcze ze swoją kompanią piechoty waleczny akademik Wileński Pudzinowski[1] tylną straż naszą utrzymujący, i położył kilkunastu ułanow naprzód idących, lecz za nadciągnieniem piechoty nieprzyjacielskiej w przewyższającej sile, w lesie musiał szukać schronienia. Tak więc po rozproszeniu sił naszych, ledwo w ośmdziesiąt koni, zWażyńskim, Przezdzieckim, Jazwińskim, Lenartowiczem potem[2] i kilkunastu [s. 41] akademikami, uszliśmy w brod przez rzeczkę i błotnistą łąkę wśrzód kartaczowych strzałow. Puscili jeszcze za nami moskale z parę granatow lecz bez żadnej szkody.

Wszedłszy tedy Safianow ze swoim oddziałem do wioski Rumu, popalił domostwa, a ztąd wszczęty pożar pochłonął i magazyn przez nas zostawiony. Poczem posunął się ku[3] Baksztom, niechcąc czy nie śmiejąc w lesie naszych szczątkow attakować, postrzelał się jeszcze z małym naszym oddziałem w Baksztach zostawionym i posunął się dalej w kierunku ku Wiszniewowi.

Pozbawieni wszelkich sił naszych, skupieni w największym bezładzie, z natłokiem naszych bagażow w lesie, ruszyliśmy kłusem ku granicy powiatu Wilejskiego na Jackow. A pozdejmowane [s. 42] za nami w odwrócie czyli prędzej już w ucieczce mosty, niedozwoliły rozpierzchłym dalszym szczątkom połączyć się z sobą.

W kierunku naszego odwrotu na Jackow, w powiat Zawilejski, kiedyśmy przechodzili przez Dory, zastanowiliśmy się w nocy w majątku Kurowskiego, gdzie Jazwiński mając znajomych sam się pozostał i namówił Ważyńskiego z którym się razem następnie po lasach kryli. W takim tedy poróżnieniu, po złożonej naprędce radzie postanowiliśmy wszyscy pozostali przerzynać się zbrojno w powiat Zawilejski i łączyć się z tamecznem powstaniem, bo Wilejskie rozpierzchłe i dalej do[4] gubernii Minskiej odparte niemogło nam obiecywać żadnej pomocy.

Kiedyśmy tak szli w celu połączenia się z Zawilejskiem powstaniem, spotkał w Oborku, Przezdzieckiego Giecewicz, [s. 43] i ostrzegł że rossypani po tych stronach kozacy niedozwolą nam żadną miarą przywieśdź do skutku przedsięwziętego zamiaru. Niemając więc żadnego sposobu już ocalenia się i ujścia od zemsty nieprzyjaciela, postanowiliśmy, w przyległym zaścianku Cielatki zwanym, a w pozycyi niedostępnej, leśnej i błotnistej położonym skryć się tymczasem, a następnie pojedynczo szukać schronienia u powstańcow Zawilejskich.

Po zakopaniu dwóch naszych armatek, pozostałej ammunicyi[5] i papierow rozdawszy jakiekolwiek wsparcie, Xiędzu Jasińskiemu, Franciszkowi Czechowiczowi, i dalszym, wziąwszy oraz 350 czerwonych złotych dla mnie, Zienkowicza i Lenartowicza, w celu armowania się na nowo i udzielania innym pomocy jezliby się z nami gdzie po-

[1] Прозвішча напісана над радком замест закрэсленага *Ponikowski*.
[2] Напісана над радком.
[3] Напісана над радком.
[4] Словы *dalej do* напісаны над радком замест закрэсленых *ku granicom*.
[5] Сучаснае напісанне слова *amunicja*, на старонках рукапісу аўтарам [illegible] літары *m*.

łączyli[1], zostawiwszy oraz resztę pieniędzy do 40,000 zł[otych] wynoszących [s. 44] Przezdzieckiemu dla oddania takowych powstańcom Żmudzkim na potrzeby wojenne, gdzie się on miał dostać, ruszyliśmy przedzierać się w powiat Zawilejski.

Pieniądze te póżniej oddane Gielgudowi, zapewne bezużytecznie dla kraju gdzieś w Prussach osiadły.

Tymczasem szczątki naszego powstania różnemi małymi oddziałami, przedzierały się do powiatu Zawilejskiego. Ja, Zienkowicz, Kajetan Lenartowicz, Butler, i kilku akademików przebrani po chłopsku, wiozące naszą broń w udzielnym wozie pokryjomu, przedzieraliśmy się manowcami na Markow, Szwedowo, Hanutę, Wojstum, Wiszniew Sulistrowskiej, Dobrowlany, Swir, Łyntupy do Swiencian: gdzie przybyliśmy, ile sobie przypominam 22. Kwietnia r. ∎.

W tej naszej drodze, zajeżdżałem z Zienkowiczem do Güntera. Przyjął nas [s. 45] z największem rozrzewnieniem i uprzejmością; lecz patryotyzm jego nie posuwał się do poświęcenia majątku i osoby swojej, bo jak mi sam powiadał, że chociaż miał uzbrojonych i przyzwoicie odzianych ludzi, niedostawił ich jednak wyższym władzom powstań miejscowych, obawiając się prześladowania Rossyjan. Czyli to robił z rostropności, ostróżności, z obawy czy z innych jakich powodów, nie wiedząc o żadnych w tej mierze szczegółach, sądzić nie mogę. Wiem tylko że powstańcy Zawilejscy nienajlepiej o nim trzymali.

Tak tedy szczątki powstania Oszmiańskiego ze 40 koni i tyleż strzelców pieszych wynoszące, zlały się w jedno do powstania Zawilejskiego, w zamiarze dzielenia dalszych losów powstającej Litwy.

[s. 46] Kiedyśmy tak ocaleli, i mogli bydź na nowo użytecznemi w służbie dla ojczyzny wojenno podjętej. Ważyński kryjący się w lasach i tam szukający przytułku przed zwycięzkim wrogiem, dostał się w jego ręce. Przebrać się on miał z lasow Wilejskich ze swoimi ludźmi służącymi do puszczy Boruńskiej i zbliżył się do swojego majątku Olan. Nieśmiejąc[2] tam się pokazywać, wysłał z lasu swojego człowieka zaufanego aby uwiadomił żonę o miejscu jego pobytu, i sprowadził ją dla powiadania. Lecz nieszczęściem Żyd orendarz dowiedziawszy się o tem, dał znać natychmiast Kozakom nieopodal stojącym. Przypadli oni natychmiast, porwali przysłanego człowieka i zaczęli się dopytywać o pana, a niemogąc groźbami ani ćwiczeniem niczego się dobadać, [s. 47] postawili nieszczęśliwego boso na rozpalonej patelni, dojęty biedak bolem wyznał o miejscu schronienia swojego Pana, którego zaraz wyciągnąwszy z lasu powieźli do Wilna i osadzili w więzieniu. Co się dalej z nim stało, dowiedzieć się niemogłem.

---

[1] Да гэтага фрагменту аўтар пакінуў на палях наступную заўвагу: «obacz str 141 jaki koniec wziętych p. Zienkowicza pieniędzy».

[2] У рукапісу перад гэтым словам закрэслена *lecz*.

Powstanie Zawilejskie

Tak tedy przebierając się wspomnianą drogą dla połączenia się z powstańcami Zawilejskimi; słyszeliśmy różne najpomyślniejsze wieści o tem powstaniu. Tysiące ludzi porządnie uzbrojonego, miały obozować w około Swięcian, a wewnątrz porządek wzorowy, najszczęśliwsze miał rokować nadzieje. Tymczasem kiedyśmy przybyli, znaleźliśmy wszystko po naszemu, to jest w największym bezładzie. Bogatsza szlachta [s. 48] wylegała się swobodnie po zajętych domkach miasteczka, jakby już w kraju nieprzyjaciela nie było. Żadnych wedet, żadnych placowek, słowem żadnej ostrożności, a przecież nieprzyjaciel zbliżał się.

Za naszem przybyciem udaliśmy się prosto do Naczelnika powstania b[yłeg]o Marszałka Wincentego Bortkiewicza. Z uprzejmością nas witali rozpytując się o naszych przygodach. Nazajutrz wezwany zostałem na radę wojenną, złożoną z Naczelnika powstania, Jana Piotrowskiego, i Wojnickiego dowódzcow jazdy i piechoty powiatowych, obywatela Stanisława Kublickiego i kilku innych obywateli, gdzie uchwalono opuścić przed attakującym nieprzyjacielem Swienciany, i udać się ku Dziśnie dla połączenia się z powstańcami Dziśnieńskiemi, bo już od Wiłkomirza [s. 49] byliśmy odcięci i przerznąć się zbrojno było niepodobieństwem.

[29.Kwiet[nia] r[oku] s[iego]. Po skończonej naradzie siadło wszystko na koń i przez Syrenczany, Komaje, Postawy, Sowczyny, i Mosarz przybyliśmy do do miasteczka Łużek w gubernii mińskiej położonego, gdzie nas spotkali Kommitet i obywatele zbrojni powstania Dziśnieńskiego.

Zdaje mi się, że najprzyzwoiciej uczynię, umieszczając tu dosłownie opis powstań Zawilejskiego, Wilejskiego i Dziśnieńskiego skreślony przez naczelnika powstania Zawilejskiego Wincentego Bortkiewicza, i podany w Warszawie Prezesowi Rządu Generałowi Krukowieckiemu.

«Historyczne opisanie powstań powiatow Zawilejskiego, Dziśnieńskiego i Wilejskiego»[1]

Na hasło powstania w Warszawie, [s. 50] wojska moskiewskie przybrały w Litwie postać bojową jak w kraju nieprzyjacielskim: od obywateli wszelkiego stopnia i mieszkańców, broń odebrana została. Arsenał z Wilna do Dynaburga przewieziono, a kiedy wojska rossyjskie wkroczyły w królestwo polskie, Żmudź naprzod, potem Litwa powstać ośmieliły się. Zawilejski powiat położony między Wilnem a fortecą Dyneburgiem, ciągle zajęty licznym przechodem wojsk moskiewskich, był miejscem niepodobnem do powstania. Skoro powiat oszmiański zrobił powstanie, mężni obywatele powiatu zawilejskiego, zebrani w liczbie trzydziestu koni, uderzyli na miasteczko powiatowe Swięciany, rozbroili komendę z 80 ludzi złożoną, a 60 zbrojnych gwardyi konnej, do cofnięcia się ku Widzom zmusili, i uchodzącym trzydzieści wozow z mącznikami [s. 51] i innemi wojennemi sprzętami zabrali.

---

[1] Апісанне далейшых падзей, змешчанае ў рукапісу на с. 49–58, [illegible] матэрыялах В. Барткевіча, якія [illegible]. [illegible] Bortkiewicz W. Historyczne opisanie powstań Zawilejskiego, Dziśnieńskiego [illegible] pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831. Ukł. przez F. Wrotnowskiego. Paryż 1835. S. 267–2[illegible]

Po zdobyciu Święcian zebrani obywatele uczynili akt powstania, ustanowili tymczasowy komitet i wszelkie potrzebne w nim wydziały, a mnie za naczelnika powstania całego powiatu wybrali. Komendantami piechoty Michała Wojnickiego, a jazdy Jana Piotrowskiego mianowano. Szlachcie bez wyjątku na koń siadać kazano. Prócz tego z 25 dymów włościańskich, jednego żołnierza konnego, a z dwóch dymów pieszego dawać uchwalono. Podług takiego rozkładu, 1,500 konnego, a 5,000 z górą pieszego żołnierza powiat zawilejski w krótkim czasie mógłby wystawić, gdyby wolą komitetu y uspiechem wykonano. Lecz powiat w znacznej części przez nieprzyjaciela zajęty, [s. 52] mimo najlepszych chęci, mając silne przeszkody w kilku dniach dostarczył konnych żołnierzy sto i trzystu strzelców z bronią myśliwską. W takim stanie będące siły powstańców powiatu zawilejskiego, odpierały nieprzyjaciela; lecz właśnie w tym czasie kiedy najszczęśliwsze i najzamożnejsze powstanie oszmiańskie, przez nieprzyjaciela rozproszonem zostało, a obywatele tegoż powstania Zienkowicz, Klukowski i Lenartowicz we 30 koni i 60 strzelców osóbnemi drobnemi oddziałami przyłączyli się, xiąże Chyłkow z oddziałem przeszło półtora tysiąca regularnego wojska wynoszącym i z sześciu działami z jednej Kochowski z niemałym oddziałem z drugiej strony, ściskać powstańców zawilejskich zaczęli. Chociaż miałem jeszcze otwartą drogę do połączenia się z powstańcami żmudzkimi, [s. 53] wolałem dla zrobienia dywersyi nieprzyjacielowi, przez ocalenie sił powstańców w gubernii mińskiej, udać się do powiatu dziśnieńskiego, o mil przeszło 50 od Żmudzi odległego. Przyczem połączywszy siły nasze z powstańcami powiatu wilejskiego, przejść Dzwinę i uderzyć na Dyneburg zamierzałem. Na co gdy wszyscy podkomendni zgodzili się, którzy do rady wchodzili, natychmiast choć przy szczypłej amunicyi i małych siłach, wyruszyłem do gubernii mińskiej w powiat dziśnieński, gdzie połączywszy siły powstańców zawilejskich z powstańcami dziśnieńskimi w miasteczku Łużkach, o tyle ile mi czas pozwalał, w moim oddziale założyłem fabrykę prochową.

Naczelnik powstania wilejskiego, Stanisław Radziszewski, dzisiejszy półkownik [s. 54] 26 pułku piechoty, po stoczonej bitwie pod Wilejką z przewyższającą siłą nieprzyjaciela, ocalając powstanie tego powiatu, wszedł do miasta Głębokie, w powiecie dziśnieńskim położonego, a tylko o mil 4 od naszego stanowiska odległego. Odebrawszy o tem przybyciu wiadomość, niezwłocznie z mojego oddziału posłałem Radziszewskiemu koni 50, a niegługo potem, wspólnie z naczelnikiem powstania dziśnieńskiego Brochockim, z całemi naszemi siłami ruszyliśmy w pomoc Radziszewskiemu. Lecz nieprzyjaciel nieznordowanie ścigając powstańców wilejskich, uderzył na nich nim doszliśmy do Głębokiego, i przymusił Radziszewskiego do opuszczenia tego punktu. W drodze prowadzącej z Łużek do Głębokiego, cofające [s. 55] się siły wilejskie przed nieprzyjacielem połączyły się z nami.

Połączenie się to jakkolwiek pomnożyło nasze siły, było jednak już zapózno dla dokonania naszych zamiarów przejścia Dzwiny i prowadzenia dalszych w tej stronie działań, tem wiecej że nieprzyjaciel ścigający powstańców wilejskich, codziennie posiłkami wzmacniany, stawał się nawet dla połączonych sił groźnym. A nadto od Dzwiny, mieliśmy już przez oddziały moskiewskie zastąpioną drogę, a

bardziej jeszcze, że od Dyneburga zbliżające się siły coraz bardziej ściskały naszą pozycyją.

W takim położeniu [s. 56] rzeczy, widząc nasz byt w powiecie dziśnieńskim niebezpiecznym, i przejście przez Dzwinę niepodobnem, na wspólnej naradzie połączonych powstań, uchwaliliśmy część znaczną motłochu, po większej części w kosy tylko źle osadzone i piki zbrojnego, a nudzącego już rzemiosłem wojennem, do domow rozpuścić, a z wyborem żołnierza przeznąć się przebojem na Żmudź.

W tem Odachowscy dwaj bracia z których jeden przez rząd tymczasowy powstania oszmiańskiego, wysłany był ze szczupłym nadar oddiałem, dla zapalenia powstania w powiecie wilejskim, zawsze tąż samą powodowany gorliwością, oświadczył się wspólnie z bratem, iż chętnie nad opuszczonym motłochem biorą dowództwo, [s. 57] żeby rozlać ducha powstania w powiecie lepelskim i dalszych. Kiedy Odachowski puścił się w przedsięwziętą drogę, my dla ocalenia sił naszych wyszliśmy z pod Głębokiego w kierunku Żmudzi. Po przebyciu różnych zawad i trudności w przechodzie przeszło dwudziestomilowym, zastaliśmy w powiecie zawilejskim xięcia Chyłkowa i Kochowskiego trzema blizko od siebie rozpołożonymi oddziałami, otoczyć nas i zamknąć drogę usiłujących. W takiem położeniu postanowiliśmy uderzyć na środkowy oddział nieprzyjaciela stojącego we wsi Kaczergiszkach. Po uczynionej krótkiej ile czas dozwalał [s. 58] przez Radziszewskiego obserwacyi, uderzyliśmy wstępnym bojem na nieprzyjaciela, i po dwugodzinnej utarczce, bez żadnej ze strony powstańców szkody, odparłszy ze znaczną stratą nieprzyjaciela, otworzyliśmy drogę do przedsięwziętego zamiaru. W dalszej drodze naszej, żeby oddziały powstańców wyzute prawie zupełnie z amunicyi ocalić, potrzeba tylko fałszywym obrótem zmylić ścigającego nas ciągle z przewyższającą siłą nieprzyjaciela. W tym więc celu od Kaczergiszek obróciliśmy drogę przez powiat Brasławski…

Na tem się urywa rękopis Bortkiewicza podany Krukowieckiemu.

Mniejszą pozostającą już połową relacyi, dla dokończenia całego obrazu niniejszych powstań, skreślę z przypomnienia, o ile to po tylu zmianach [s. 59] i burzach tkwić dotąd może. Lecz chociażbym jakie szczegóły opuścił[2], za ogół akcyi ręczę, iż ony w całości dochowam. Co zaś do sposobu pisania, tu nie tylko się znajdzie może rożnica[3] co do sposobu widzenia rzeczy, lecz nawet co do wyrażenia zupełnego. Bo dalszy ciąg niniejszych powstań nie będąc już relacyją urzędową, przybrać musi koniecznie koloryt opowiadania naocznego świadka.

Tak tedy idąc na Rymszany i Sołok przeszliśmy dosyć spokojnie powiat Brasławski, i przez Dowgiele weszliśmy do powiatu Wilkomirskiego. [14-26 Maja]. Dalej kiedyśmy się posunęli ku Wiżunom i do Swiadoscia, Radziszewski czyli prędzej powodujący nim dowódzca jazdy Wilejskiej Zawierski oświadczył życzenie oddzielenia się od powstania Wilejskiego i Dzisnienskiego z powodu że mimo ustępowanej najwyższej władzy przez Bortkiewicza i Brochockiego nad siłą zbrojną trzech powstań

[1] У сучаснай польскай мове выкарыстоўваецца варыянт напісання слова środkowy.
[2] Літары cił напісаны над радком замест закрэсленых у слове.
[3] Сучаснае напісанне слова różnica.

Radziszewskiemu[1] obywatele [s. 60] Zawilejscy i Dziśnieńscy, niechcieli mu takowej przyznać. Po wielu traktowaniach wzajemnych, do których przez Bortkiewicza i Brochockiego wezwany zostałem, aby dla czczych nieporozumień nierozrywać sił naszych bezpotrzebnie, przyrzekł Radziszewski trzymać się jedności, której jednak do końca nigdy niewypełniał.

Kiedy więc tym sposobem niemogliśmy zgodnie obrać naczelnika połączonych powstań, każde zostało przy swoim. Bortkiewicz miał 300 piechoty po większej części w karabiny o bagnetach opatrzonej, do półtorastu jazdy zawilejskiej i nadto oddział oszmiański z 30 koni i 40 strzelców pieszych złożony, przyczem jeszcze ze 30 koni jazdy wyłącznie[2] obywatelów zawilejskich złożonej[3]. Brochocki miał ze 100 piechoty z bronią ognistą ze 150 kossynierów i pikinierów i ze 250 jazdy, przyczem wszystkiem jedną o jednym koniec wiwatową żelazną harmatkię. [s. 61] Radziszewski pysznił się swoją artyleryją ze dwóch dział pułtoryfuntowych złożoną, i porządnie na lawetach osadzonych, opatrzonych przytem przyzwoitą ilością ładunków, pod zarządzeniem Kiersnowskiego mniej więcej z artylleryjską sztuką obznajomionego zostającą. W assekuracyi[4] której liczył 80 piechoty z bronią ognistą tyleż kossynierów, i 150 jazdy.

Tak więc siły nasze złożone były ze 740. piechoty, 610 jazdy i trzech dział: w ogóle z 1350 ludzi. Lecz kiedy rozerwanie się z powiatem Wilejskim stało się jawnem, a przezto gorszącym przykładem: dezercyja chłopstwa niezmierną się okazała.

Kiedy się to działo, i zagłębialiśmy się w powiat Wiłkomirski, uwiadomiono nas że w miasteczku Kupiszkach przebywa Kommitet powiatowy. Na tę wiadomość, [s. 62] udałem się ze Stanisławem Kublickim [16/28 Maja], do wzmienionego Kommitetu z upoważniającem od połączonych powstań, otwartem pismem, uwiadamiając władzę miejscową o zbliżaniu się w te strony sił naszych dla wspólnego z powstańcami Wiłkomirskimi działania. Lecz nieznalazłszy samego właściwie Kommitetu, a tylko wysłanników do zbierania Kantonistów, i jednego członka Kommitetu, zapewniliśmy potrzebną ilość żywności i furażu.

1. Czerwca r[oku] s[iego]. Nazajutrz nadciągnęły połączonych powstań siły do Kupiszek, a ztamtąd wyruszyliśmy do Traszkun.

Powstanie Wiłkomirskie nie było tak w jedną massę zkoncentrowane kiedyśmy przyszli, jak nasze, ale rozrzucone drobnymi oddziałami po rozległym powiecie, i małymi siłami rozrywające w licznych punktach Nieprzyjaciela. Co stosownie [s. 63] do zasad małej wojny, było wybornie. Naczelne dowództwo siły zbrojnej powiatowej miał poruczone sobie od niejakiego czasu Medard Koncza chłopiec młody pełen dobrych chęci i patryotyzmu, ale bez żadnego doświadczenia, a tem bardziej bez żadnej znajomości sztuki wojennej. Sekretarzem Jeneralnym nazwał się Michał Pietkiewicz, i podżegał w wielu rzeczach Naczelnika. Inni obywatele Wiłkomirscy a szczególniej Kołyszkowie przewodniczyli radzie wojennej, siedząc w niedostępnych bagnach w

[1] Прозвішча напісана над радком.

[2] Слова напісана над радком замест закрэсленага злучка z

[3] У рукапісу слова закрэслена.

[4] Сучаснае напісанне слова *asekuracja*.

Wodakłach niecopodal od Leoniszek na trakcie pocztowym z Wilna położonych. Naturalnie że przy głównej kwaterze musiał bydź stosowny główny korpus. Innymi małymi oddziałami dowodzili Lisiecki, Ferdynand Grotkowski i. tp. którzy żądali wsparcia od naszych sił, przeciwko Moskalom w liczbie 1,000 ludzi wynoszącej [s. 64] z dwoma działami w Rakiszkach okopanych. Lecz ani Bortkiewicz ani Brochocki do tego nieprzystąpili widząc słabe siły wzywających ledwo ze 200 czy 300 ludzi jazdy wynoszące, a stąd nie tusząc o pomyślnym skutku bitwy z okopanym nieprzyjacielem, i odmówili pomocy pod pozorem braku ammunicyi i zbytecznego utrudzenia ludzi w tak nagłym i długim pochodzie z nad Dźwiny. Awanturował się tedy Lisiecki sam jeden pod Rakiszkami, ale po daremnem strzelaniu cofnąć się śpiesznie musiał do pierwszego stanowiska.

Wyznać jednak należy że powstanie Wiłkomirskie było liczniejsze bez porównania od naszych, i lepiej urządzone. Odniosło kilka znacznych korzyści w uprzednim czasie z nieprzyjacielem. Lud dobrze odziany i uzbrojony. [s. 65] Konie frontowe, zapasy magazynowe porządnie utrzymywane. Obywatelska młodzież tworzyła oddziały gerylasów tak nazwane, i licznie na koń siadała.

Kiedyśmy się w Traszkunach rozpołożyli, wyjechałem znowu z Kublickim do Kończy, dla ułożenia wzajemnych warunków wspólnego działania z powstańcami Wiłkomirskimi. Według[1] obustronnych wniosków zgodzono się aby połączonymi siłami utrzymywać linią wojenną od północnych granic powiatu Kowieńskiego aż do Rakiszek, stawiąc oddziały po kilkaset ludzi złożone, i w takej odległości od siebie rozstawione aby w każdym razie skutecznie działać i razem rychło połączyć się w razie potrzeby mogły.

Skutkiem tedy umowy Bortkiewicz i Brochocki zajęli stanowisko w Traszkunach, a Radziszewski naprzód w Szymancach [s. 66] potem stosownie do obrotów Wiłkomirskich oddziałów zmieniał swoje położenie.

Po ciężkim i utrudzającym pochodzie, odpoczęliśmy przez cały tydzień wygodnie w Traszkunach. Dobry żołnierz z Bortkiewicza, przy całej staropolskiej surowości obyczajów, mimo podeszłego już znacznie w lata wieku, nieszczędził nigdy swych trudów, poświęciwszy raz życie, majątek i rodzinę ojczyznie. Ze wschodem słońca już starzec okryty szronem siedział zawsze na konie i dawał zbrojnemu ludowi rozkazy. Niedospał, niedojadł ile razy tego było potrzeba, cały jednym tylko widokiem zajęty. Przy większych zdolnościach umysłu i wyższym usposobieniu, narażający się nieraz w Dziśnieńskim powstaniu śmiało wśród ognia nieprzyjacielskiego, również laty obciążony i znacznego wyrzekający się majątku Brochocki, nie tyle mial [s. 67] wytrwałości, i nieraz w gorącym[2] napoju szukając osłodzenia trudów i przeciwności, stawał się nieczynnym i obojętnym. Był to widok zachwycający dla każdego umiejącego cenić prawdziwie wzniosłe poświęcenie się i zapomnienie siebie samego dla ogółu, obo tych starców w cywilnem odzieniu, z karabellami u boku, dosiadających koni wśród

[1] У рукапісу вялікая літара W выпраўлена з малой

[2] У рукапісу літара *w* напісана над радком замест закрэсленых літар ck

[3] Слова напісана над радком.

luźne swojem staraniem zebranej obywatelskiej młodzieży, przewodniczących w trudach i niebezpieczeństwach na czele powstańców.

Znaczne powstańców w jeden punkt zgromadzone siły, niedostępne stanowisko, wieści wraz więcej nabierające podobieństwa o zbliżaniu się wojsk polskich, zaspokoiły nas od nieprzyjaciela w czasie naszego tam pobytu. Rozłożyliśmy się swobodnie w miasteczku Traszkunach. Był to widok prawdziwie malowniczy, przypominający wieki srzednie, albo naszą Barzką konfederacyją. Zgromadzona luźnie młodzież [s. 68] ze swymi ojcami lub krewnymi starszego wieku, obiadowała i wieczerzała za podłużnemi we trzy rzędy wokoło refektarza zastawionymi stołami. Wszyscy zbrojni w pistolety, szable lub starożytne karabelle złotem sadzone, w żelazne starodawne rapiry, lub zagięte tureckie pałasze, w dziwnych a u każdego odmiennych ubiorach zasiadali przy wesołej ochocie do stołow. Szare przykrycie, cynowe naczynia i cynowe kufle[1] z piwem przed każdym zastawione, skromne bez zbytku (bo w naszym go położeniu używać nie było można) potrawy, ale obficie zastawione; ukrzyżowany chrystus rznięty z drzewa, i zakopcone po bokach klasztorne obrazy[2], okna wychodzące na mury kościelne i zakonniczy ogrod; skrzętny, gościnny, uprzejmy [s. 69] otwarty, bernardyński gwardyjan z ciężkością dla swej otyłości nadskakujący zbrojnym gościom w swoim klasztorze biesiadującym; jakże romantyczną przedstawowały scenę! Trzeba tylko były jakiej Alcyny, żeby nasza rzeczywistą bytność, przenieść w czarowne krainy fantazyi Aryjosta!..

O lekką ćwierć mili od Traszkun mieszkał obywatel zamożny Hoppen: jego corki z odpowiednem majątkowi wychowaniem, dalsze jego krewne i licznie zbiegające się w te strony kobiety dla widzenia z obcych stron przybyłych powstańców, nosiły same przyprawione przez się potrawy dla naszych żołnierzy na wedetach stojących. Przyjemnie spędziliśmy kilka dni czasu, po trudach i znojach w spokojnem wiejskiem zaciszu, wsrzód pięknych kobiet przy rozrywie, myzyki, [s. 70] tańców i śpiewow patryotycznych.

Szły dni w wesołej nieczynności, kiedy się sprawdziły wieści o nadchodzących wojskach polskich w granice Litwy. Wysłani emmisaryjusze od Chłapowskiego i Giełguda generałow polskich widzieli się z Kończym, i wzywali do najśpiesznieiszego łączenia się z wojskami regularnymi. Przybył do nas Niepokojczycki z podobnymże upewnieniem, zaręczając że syn jego i Konstanty Zaleski wiadomość tę od generalow w powiecie już Kowieńskim będących przywieźli. Przysłał wkrótce i Kończa przywłaszczający sobie najwyższą władzę nad połączonymi siłami powstań, rozkaz Bortkiewiczowi, Brochockiemu i Radziszewskiemu, łączenia się z Chłapowskim, przeznaczając nam drogę na Wieprze pod [s. 71] Wilno. Rozkaz ten w ostrych i krótkich wyrazach napisany, zakazujący posłuszeństwo pod karą rozstrzelania we 24. godzinach, oburzył naczelników powstań; tak, że niezważając na widzimi się Pana Kończy, ruszyli z połączonymi siłami, na Leoniszki, Szyły i Wodakle, dla połączenia się z głównym korpusem Giełguda.

[1] Слова напісана над радком замест закрэсленага *konewki*.

[2] У рукапісу выкрэслена фраза *z okien wyglądają*.

[8. Czerwca]. W dalszej naszej drodze przez powiat Upicki, w Pogirach, wyszedł miejscowy proboszcz w kościelnym ubiorze, otoczony kilku księżmi ze świecami zapalonemi i z monstrancyjum w ręku, pod baldakimem[1] rozpiętym na nasze spotkanie przy uroczystem biciu we wszystkie dzwony. Następnie kiedyśmy się zbliżali do Szat, po drodze spotkały nas panny Gintowtówny i inne których nazwisk już nieprzypominam [s. 72] sypiąc nam kwiaty i gierlandy pod nogi, ślicznemi rączkami, z wyrazem pełnym radości i szczęścia na widok oswobadzającej się z długiego jarzma ojczyzny. O któżby się na te wszystkie tak rzewne oznaki, świętej miłości ojczyzny, powstającego kraji do wrzących łez[2] niewzruszył!.. Ah! Wszystko to przeszło jak senne widma!..

Kiedyśmy się w Szatach rasztakując zastanowili, i przy muzycy Dzisnieńskiego powstania śpiewali dla zebranych w rynku miasteczka kobiet, pieśni Jeszcze Polska niezgineła, Dalej bracia do bułata, Polska młodzież niech nam żyje i dalsze które się do nas z Polski przekradły. Przybył za furażowaniem podoficer od Szaserow 4go pułku. Co też to była za radość w oglądaniu po raz pierwszy [s. 73] polskiego z regularnego wojska żołnierza; wszyscy się go ze łzami o najdrobniejszych szczegołach pochodu i zwycięztw wojsk polskich rozpytywali, każdy go czem mógł częstował. A kiedy przejżdżał mimo obozu, chłopstwo się samo do broni i bębnów porwało, wydając po tysiąc razy radośne okrzyki hura!

[10. Czerwca]. Nazajutrz wyruszyliśmy ze wszystkiemi siłami dla połączenia się z Giełgudem w Żejmach obozującym. Radziszewski ile sobie przypomnieć mogę, poszedł inną drogą i połączył się z Chłapowskim.

Na tem się kończy zarys powstań litewskich, których byłem świadkiem. Następuję połączenie się z wojskami regularnymi polskimi i wspólne narodowe działanie, do czego nim przystąpię, skreślę jeszcze krociotki obrazek ogólny ducha i działania powstań litewskich.

[s. 74] Powstanie litewskie w oczach bezstronnego i najzimniejszego postrzegacza nawet, zostawi zaszczytną dla tej prowincyi w historyi kartę. Powstanie się przeciwko tak potężnemu nieprzyjacielowi, bez żadnych sił, uzbrojenia, bez żadnych srzodkow wojennych, bez żadnej pomocy i skommunikowania się ze zwycięzką w miesiącach lutym i marcu Polską; jest rzadkim w dziejach przykładem prawdziwie bohaterskiego poświęcenia się, rezygnacyi i moznej woli narodu.

Z pierwszą wiadomością o pomyślnym odporze oręża polskiego przeciwko najezdniczym Rossyi wojskom, czyli raczej, po utworzeniu na oslep domysłow przychylnością dla kraju kierowanych, o zwycięztwach polakow, rozległo się powstanie od Niemna do Dźwiny, w każdym osóbno i własnodzielnie zapalając się powiecie. Naprzód powstały trzy Żmudzkie powiaty, potem Upicki, Wiłkomirski, Oszmiański, Trocki, Zawilejski, [s. 75] Wileński, a w gubernii Mińskiej Wilejski, Dzisnieński, szerząc się aż w Lepelski. Tym sposobem mogło stanąć w Litwie ze 30,000 zbrojnego ludu, czyniącego dywersyją wojskom Rossyjskim, ale największą korzyścią było zabranie

[1] Сучаснае напісанне слова *baldachim*.

[2] У рукапісу пасля гэтага слова выкрэслена *się*

wszystkich magazynow w Litwie złożonych, i przecięcie wszelkich kommunikacyi. Tak że gdyby nie zasiłki w zbożu z Pruss bezustannie nadsyłane, cała armija Dybicza, niezawodnieby ogłodzoną została.

W całem tem narodowem powstaniu, chłopstwo spodlone od tylu czasów, nędzą, niewolą, i ciemnotą, okazało jak potężną jest siła obrażonej narodowości, byleby nią tylko, kto trafnie władać umiał. Obywatelstwo a szczególniej młodzież po większej części na koń siadła. Cała młodzież Uniwersytecka Wileńska, i cokolwiek tylko było wyższym duchem ożywionego w stolicy Litwy, wszystko pośpieszyło do powstających bratnich szeregów. Duchowieństwo uciśnione, prześladowane i ciągle zagrażane od Rządu [s. 76] Rossyjskiego najgorliwiej i najchwalebniej sprawie powstańcow dopomagało. O jakże wtedy pięknem wydało się powołanie stanu Duchownego, zatarł on sowicie wszystkie nań dotąd, acz słusznie poniekąd rzucane pociski potwarzy. Jedni tylko magnaci i to starsi wiekiem niechcieli się w niczem przyłożyć do powstania. Ani Tyszkiewiczowie, ani Czapscy, Chreptowicz, Karp (syn jego Franciszek mimo, nieźmiernie słabego zdrowia i dziecinnego jeszcze prawie wieku[1] czynnie się przykładał do powstania, a potem w czasie odwrotu Dembińskiego był w jego sztabie), i tylu innych w Litwie niezostawili swych imion w liście powstańców, lub im sprzyjających. Lecz i w tem nieobwiniał bym ich o zdradę, lub sprzyjanie Rossyi, ale o egoizm i bojaźń narażenia na niepewną rewolucyi szalę swych ogromnych majątków.

Chłopstwo massami zebrane, w znacznej części, pikami tylko i kosami uzbrojone, bez odzienia, bez obuwia, obdarte, przy [s. 77] lichym pokarmie, ochoczo garnęło się pod chorągwie powstania, wzniesione za wolność i wiarę, i gdyby lepszy a ściślejszy trzymany był porządek, gdyby ten motłoch lepiej karmiono i odziewano, niebyłoby żadnej dezercyi, jaka się od czasu, do czasu w różnych miejscach okazywała.

Przy tak słabem uzbrojeniu narodu, wystawieni byli powstańcy, na przewyższającą siłę ćwiczonego nieprzyjacielskiego wojska i potęgę artyleryi dział wielkiego kalibra polowych i pozycyjnych, opatrzanych stosownie w kartacze, kule i granaty. Przeciwko którym niemieliśmy postawić nad wiwatowe armatki, po części bez lawetow, i dębowe wiercone, obijane żelaznemi obręczami działa, które w ciągłym braku ammunicyi, musieliśmy nabijać zamiast kartaczow olowiannemi kulami, lub posiekanem[2] na drobne kawałki żelazem. Nadto, [s. 78] żebyśmy mogli strzelać się ciągle z nieprzyjacielem bogato zawsze, w ładunki opatrzonym, musieliśmy mieć z sobą przewożone z miejsca na miejsce, z lasów do lasów fabryki procha, robiena ładunkow, i odlewania kul karabinowych.

Przecież z tak słabymi srzodkami, Wilno licznym garnizonem i artyleryją osadzone, było prawdziwie w stanie zamknięcia i oblężenia. Pozrywane wszędzie stacyje pocztowe, i poznoszone na rzekach przewozy, trzymały nieprzyjaciela w zupełnej niewiadomości. A nieraz powstańcy zapędzając się aż pod same mury miasta, zdejmowali wedety moskiewskie, i nieźmierny postrach na przerażonego nieprzyjaciela rzucały.

[1] У рукапісу фраза *słabego zdrowia i dziecinnego jeszcze prawie wieku* напісана над радком.

[2] У рукапісу на канцы слова закрэслена літара *s*.

Nic niebyło bardziej rozrzewniającego, nad widok utarczek lub pochodow [s. 79] powstania litewskiego. Zwołana na koń szlachta, w nagłem sięganiu się z samego początku z nieprzyjacielem, nie miała czasu stosownie się przyodziać i uzbroić. Jedni w surdutach, drudzy we frakach, w kapotach, kurtkach, w butach i bez butow, przy ostrogach i w łapciach, z szablami, rapirami, karabellami każdy opatrzony przynajmniej dwóma parami pistoletow za pasem lub w olstrach, krosicami[1], puginałami, nożami, łancami i pikami źle osadzonemi, na rosłych pięknych i tuż obok na wychudłych szkapach, lub chłopskich drobnych konikach hercujących. Trzeba jeszcze było widzieć hołotę pieszo idącą z karabinami, dubeltowkami, muszkietami, myśliwskiemi rusznicami, z kosami i pikami. Trzeba było widzieć armatki [s. 80] żelazne, dwoma lub jednym koniem ciągnione[2] Widzieć kobiety chętnie towarzyszące jedne mężom, braciom, i ojcom, we wszyskich trudach obozowych, przebywających przykre, a odległe drogi, lub tułające się po lasach i bagnach, a drugie dowodzące oddziałami zbrojnymi; żeby prawdziwie ocenić wzniosły zapał narodowości i pełne poświęcenia życia i majątkow, dla zbawienia mordowanej ojczyzny!

Cały ten zapał i wszystkie tak piękne ofiary, jak zwiastowały szczęśliwy skutek sprawie powstańcow; tak gniewały, trwożyły i srożyli nieprzyjaciela. W dzikiej zemście, pastwił się ciągle nad nieszczęśliwymi, których los mu podał w ręce. Niemam pod ręką gotowu[3] zebranych faktów, żebym mógł skreślić krwawy obraz ich [s. 81] okrucieństwa, mordow, rabunkow i pożog. Skreślić je poźniej w oddzielnem miejscu wydatnymi rysy, mam nadzieję. Ale wyrznięcie Oszmiany, ciągłe obywatelow w czasie powstania rozstrzeliwania, rozboje i gwałty po domach, rabunki i srogie kraju zniszczenia, czyż były zemszczone reakcyją Matusewicza, nad kilku Czerkasami wykonaną, na którą tak nastawał dziki nasz nieprzyjaciel, jakby na jaką niesłychaną zbrodnią. Ah obejrzycie się tyrani, na strumieni krwi niewinnych i spokojnych mieszkańcow przez was przelanej, na tyle gwałtów i pożog przez was dokonanych, a wtedy zarzućcie nam jeśli nawet wasze miedziane czoło dozwoli naszej nieludzkości w obchodzeniu się ze zwyciężonym nieprzyjacielem!

[s. 82]

Połączenie się powstańcow litewskich z wojskami polskimi

[10. Czerwca]. Wyszedłszy tedy z Szat, stanęliśmy obozem około małej wioseczki o parę wiorst od miasteczka Żejm w powiecie Kowieńskim położonego, gdzie Korpus Giełguda niepołączony jeszcze z Chłapowskiego oddziałem rozłożył się.

Tu już kończy się działanie powstańcow litewskich, zlane w jedno ogniwo odtąd z wojskami regularnymi polskimi. Rozsyłane wszędzie były drukowane w imieniu naczelnego wodza oddzielnego korpusu na Litwie generała Giełguda odezwy[4], aby się wszy-

[1] Сучасны варыянт напісання слова [illegible].

[2] У слове літара *e* напісана над радком замест закрэсленых *w n*

[3] У рукапісу слова закрэслена.

[4] Слова напісана над радком.

scy powstańcy litewscy jak najrychlej łączyli się[1] z wojskami polskiemi, które nowem pod Rajgrodem zwycięztwem otworzyli sobie drogę[2] przez siły rossyjskie dla podania bratniej ręki Litwinom». Jakož nieodzownie ze wszystkich stron i zakątkow Litwy zbiegali się powstańcy, dla połączenia [s. 83] się i stawania w szykach swoich wybawicieli.

Niebędąc już odtąd jedną ze sprężyn albo przywódzą powstania, zlewając się moją pojedynczą osobą w ogrom narodowej wojny, zostałem[3] już tylko cząstką wymoją pojedynczą osobą w ogrom narodowej wojny, zostałem[3] już tylko cząstką wykonywającą, nie zaś poruszającą działania. Ztąd i opisywanie dalszych zdarzeń, nie możebydź z ogólnego stanowiska wypadkow czerpanem, nie może wykryć planu kampanii litewskiej, i ogólnych jej poruszeń, ale zacieśni się do mojej osoby, będącej tylko świadkiem czynności w szczegółowem kółku machiny wojennej, na litewską przeniesionej ziemię. Wystawię co mię najmocniej ze mojego stanowiska uderzało, co na mnie jakie robiło wrazenie, co postrzegałem, co ślepo, co z chęci gorliwej wykonywałem. Slowem zostawię rys, czyli raczej pamiątkę, mnie jedynie samego obchodzącą. Ciekawy ogółowych wiadomości niniejszej kampanii, niech się stara o pamiętniki generała Dembińskiego, które [s. 84] zapewna wkrótce drukiem ogłosi we Francyi. Pisali pamiętniki kampanii litewskiej i inni wyższej rangi officerowie, przypuszczani do rady wojennej, i z wydawanych sobie rozkazów rozleglejsze mający wiadomości. Z pomiędzy innych przypominam sobie o podpułkowniku od artylleryi Bartmańskim, któży już po ukończonej wojnie pisał w Gallicyi, i ile z rozmów jego wnosić mogłem, świadomy był rzeczy. Ale dosyć już tego, przystąpmy do swojego.

Owoż[4] kiedyśmy stanęli w tej wioseczce nieopodal od Żejm położonej, Brochocki i Bortkiewicz pojechali konno dla widzenia się z Giełgudem. W tem widząc kilku Oszmiańskich powstańcow, Przezdziecki pilnujący się Głównego sztabu (po przejściu przez powiat Wilkomirski, Upicki i połączenia się z wojskiem), przedstawił jazdę obywatelską Oszmiańską, po większej części, z przybyłych z Wilna akademikow złożoną, których Zienkowicz wznówił [s. 85] sobie dowództwo, i przystroiwszy ich w żebry, trupiegłówki i czerwone płaszcze, sam ciągle unikał boju. Wyszedł do nas Dębiński, i po grzecznem wojennem przywitaniu, i krótkiej rozmowie, zapytał jakąbyśmy się służbą zająć życzyli? Gdyśmy oddali zupełnie do woli dowódzcow, poświęcając tylko nasze osoby usłudze kraju, radził się[5] nam zapisać się do pułku jazdy poznańskiej z samych obywatelow złożonej. Odprowadzono nas do pułkownika Brzeżańskiego, następnie do Kapitana Łączkowskiego, gdzieśmy się natychmiast pozapisywali, za prostych żołnierzy. Jeden tylko Zienkowicz przewidując ciężką służbę, udał chorego i został przy Przezdzieckim kręcąc się, i fanfaronując z nieznośną junakeryją przy sztabie.

Co też to za młodzież poznańska! Z najlepszem usposobieniem, pełni exaltowanego patryotyzmu rzucili ogromne majątki i miłe[6] rodziny, na głos powstającej ojczyzny,

[1] У рукапісу слова закрэслена.

[2] Фраза *otworzyli sobie drogę* напісана ў рукапісу над радком замест закрэсленага *przedarly się*.

[3] Слова напісана над радком замест закрэсленага *byłem*.

[4] Двайное напісанне слова *owóż* ці *otóż*.

[5] У рукапісу слова закрэслена.

[6] Слова напісана над радком.

[s. 86] a przejęci bohaterskiem poświęceniem się, oddali rangi [illegible], a sami wyrywając się z łona pieszczot i wygod domowych, pełnili [illegible] obowiązki prostego żołnierza. Widząc taką młodzież gotującą sobie w kociołkach na obozowisku jedzenie, karmiących i pojących konie, widząc delikatną ich płeć zniedołężałą skwarem słońca, widząc śpiących[1] szesnastoletnich, osimnastoletnich pogromców olbrzymiego wojska, śpiących w wojennem kawaleryjskiem a razem wytwornem odzieniu, pod otwartem niebem w opały i słoty, niedowierzałbyś sam sobie, czyli to jakie złudzenie rozmarzonej wyobraźni czy rzeczywistość przed sobą oglądasz. Być więc w takim pułku świeże odnoszącym nad piechotą rossyjską ze[2] starego żołnierza złożoną przed niewielą dniami w Rajdrodzie zwycięstwo[3], któżby sobie nie poczytał za zaszczyt. Do dziś dnie tkwią mi najmilej w pamięci nazwiska Kaczorowskiego [s. 87] Ferdynanda, Szczanieckich, Stanisława, Konstantego i Teodora, Krynkowskiego, Łączkowskiego, Brzostowskiego, Piegłowskiego, Woronieckiego, i tylu innych.

Po zapisaniu się do Kontroli pułkowej, i po odbyciu zaraz pieszej musztry, pobiegłem oglądać oboz. Co też to za wspaniały dla powstańca litewskiego był widok! Na obszernej równinie, jak tylko okiem[4] rzucić, zielenały słomiane [budy,?] porządnie w szeregi zbudowane, i dymiły się ogniska 12. do 13 000 licznego wojska, a jakiegoż wojska, samo zwycięztwo na czole ich jaśniało! Jakże jeszcze cieszył widok artyleryi ze dwódziestu ośmiu dział polowych, pozyskanych z [illegible] złożonej. Wzdymała się piers najszczytniejszą dumą, widząc [illegible] mające wkrótce rzygnąć śmiercią na wrogow rodu naszego! Ale [illegible] i zniszczone konie, niepochlebne sprawiły o kawaleryi wrażenie, więcej było podobieństwa do zbieranej rubawki niż porządnego regularnego wojska. Wynagradzał to smutne widowisko, blask licznego [s. 88] sztabu a nowy i [illegible] dla [illegible] wojakow, blask tylu generałów i sztabs officerow, mających wkrótce pomścić prześladowaną Litwę!

Dzień ten cały spędziłem najrozkoszniej i jakby w zaczarowanym swiecie. Widok jeden po drugim a każdy w[5] podziwienie rzucający uderzały rozkoszną wyobraźnią. Powracając z obozu zaszedłem do jakiegoś domu, gdzie w obszernej sali leżało, siedziało, lub stało kilkuset akademikow Wileńskich po większej części w swoich mundurach, każdy przy szabli i pistoletach; tu i owdzie byli wojskowi polscy pomieszani[6] z najczulszem[7] braterstwem. Jeden z wolnych strzelców polskich w szarej z zielonemi na piersiach ładunkami czamarce, w czerwonej z pawiem piórem krakusce, pokręcając wesoło wąsa, spiewał rubasznie

[1] У рукапісу слова закрэслена.

[2] Напісана над радком.

[3] Напісана над радком.

[4] Напісана над радком.

[5] Напісана над радком.

[6] Сучасны варыянт напісання слова *pomieszani*.

[7] Пачаткова ў рукапісу было запісана [illegible]

Kostusiu kochany
Z Warszawy wygnany

a wszyscy mu wtórowali. Ah był to chór rozrzewniający. Za niebym wasze [s. 89] śpiewy[1] poczytał Cheruby, gdybym jeszcze raz w życiu coś podobnego mógł widzieć i słyszeć. Brzmi jeszcze do dziś dnia w złudzonem uchu nóta po raz pierwszy słyszana, widzę jeszcze w czoła postawę strzelca, i pierś mi jeszcze wzdyma się przypomnieniem ówczesnej rozkoszy! Wyszliśmy wkrótce wszyscy na przyległe gumnisko i kilkuset akademików składających szkołę podchorążych, ćwiczyło się z karabinami w ręku do obrotów wojennych. Cześć naszej młodzieży cześć!

Z tamtąd pobiegłem ciekawością zdjęty, oglądać litewskie Bradamanty i Bobeliny. Rozognione myśli stawiły mi obraz czarujący poświęcenia się i odwagi płci pięknej. Byłem blizki extazyi. Lecz za ujrzeniem Panny Platerówny i jej towarzyszki której już nazwisko zapomniałem, cały urok w sennej rozchwiał się ułudzie. Jakoż, widząc[2] młode panionki w krótkich surducikach ledwo do pułbiodra spadających, w czapkach, w majtkach, w bucikach z ostrogami, przy [s. 90] szabelkach, z ostrzyżonemi po męzku włosami, widząc mówię o kształtach kobiecych, wykradających się i zdradzających ubior męzki, uwijające się i chodzące[3] z młokasami prowadzące się pod rękę amazonki, otoczone nadskakującymi firzykami[4], niewiem co o nich sądzić; czy wielbić ich poświęcenie się któreby użyteczniejszem i przyzwoitszem było zwrócone do opatrzywania rannych i chorych, czy śmiać się z owych nietkniętych i świętością nacechowanych noclegów po gazetach francuzkich otrąbionych?

[11. Czerwca]. Nazajutrz Dembiński ruszył ze swoim korpusem do któregośmy należeli, złożonym z dwóch pułków piechoty pułkow jazdy poznańskiej, płockiej, dwóch szwadronow ułanów 3go pułku i z 4ma działami[5] i z częścią powstańcow Wilkomirskich, w ogóle z 4ma do 5,000 ludzi, na trakt przez Janów, Szyrwinty pod Wilno. Bortkiewicz zaś Brochocki i Radziszewski wcieleni do głównego korpusu [s. 91] Giełguda lub Chłapowskiego, udali się drugą stroną na góry Ponarskie. Wszędzie po drodze napotykaliśmy poniszczone i opuszczone karczmy, pozdejmowane mosty, ślady wojny partyzanckiej aż pod same mury Wilna rozciągające się. W całym tym naszym pochodzie aż pod same miasto, spotykały wszędzie postrojone kobiety, częstując nas wszędzie gdzieśmy się zastanowili i słuchając ze łzami naszych patryotycznych pieśni, któreśmy im i wchodząc do każdego miasteczka śpiewali. Piosnka[6] Jeszcze Polska niezginęła, brzmiała wszędzie radośnie, od lat 20 zapomniana[7].

[1] Пачаткова ў рукапісу было напісана слова *śpiewał*, у канчатковым варыянце закрэслена літара *ł*, а літара *y* выпраўлена з літары *a*.

[2] Літара *ą* у слове выпраўлена з літар *ie*.

[3] У рукапісу слова выкрэслена

[4] Сучасны варыянт напісання слова *fircyk*.

[5] Пасля гэтага слова ў рукапісу закрэслена фраза *pod dowództwem walecznego pułkownika Piętki*

[6] Слова напісана над радком.

[7] Напісана над радком замест закрэсленага слова *zaniedbana*.

[15. Czerwca]. Tak po kilkudniowym pochodzie stanęliśmy o półtory mili pod Wilnem ku wieczerowi d[nia] 15 Czerwca. [16. Czer[wca]. Nazajutrz jako w dzień przeznaczony do wspólnego ze wszystkich stron attakie, ruszyliśmy rano o godzinie 4tej na rekonesans. Przeciwko naszej małej sile, mało wystąpiło do 10,000 moskalów z 12 działami. [s. 92] Po cztero czy pięciegodzinnej bitwie, kiedy nas moskale przewyższającymi siłami otaczać zaczęli, cofnęliśmy się ze stratą kilku rannych i ubitych, i kilku może zachwyconych w niewolę. Ejśmont tylko z oddziałem 30 czy 40 strzelców powstania litewskiego, zachwycony przez cały szwadron jazdy nieprzyjacielskiej, sam został ranny, a ludzie jego pobici, poranieni, wzięci w niewolę, lub rozbiegli się po wioskach, z tych niektórzy pojedyńczo wracali do wojska.

Cofanie się z pod murow Wilna, zwłaszcza żeśmy niesłyszeli żadnych wystrzałów z drugiej strony miasta, zasmuciło wszystkich niemało. Zmierzaliśmy[1] do Mejszagoły bez żadnych wiadomości i rozkazow od Giełguda, do którego posłany z naszego pułku przez Dębińskiego[2] Korzeniewski Litwin, trzy dni bawił bez żadnej odpowiedzi. Zatrzymywał go umyslnie Giełgud [s. 93] o mil kilka z drugiej strony Wilna wówczas stojący żeby zmartweć, dogryźć[3] a może i narażić Dębińskiego z którym był zawsze na bakier.

W takiem położeniu zostając bez żadnych od wyższej władzy rozkazow zmienialiśmy ciągle nasze stanowisko, już zbliżając się już cofając się po gościńcu już konując ku Niemenczy – nowi Wilno, na przywieziony we trzy dni od Giełguda rozkaz [19 Czerwca]. Lecz kiedy attak jego 19 Czerwca na Wilno nie powiódł się, wysłał do Dembińskiego gońca, abyśmy się cofnęli do Wiłkomirza i tam organizowali połączonych już z nami, i mających jeszcze przebywać dobrowolnie lub rozkładem kantonu naznaczonych powstańców.

Staliśmy w Wiłkomirzu dni dziesięć, obracając czas na mustrowanie i jakiekolwiek mundurowanie nowozaciążnych. Wezwani byli obywatele powiatu Wiłkomirskiego, złożona wspólna narada. Ale wszystko [s. 94] szło dosyć obojętnie i zimno, niewidzieliśmy odtąd garnących się tłumnie pod nasze chorągwie powstańców, a rozkazany kanton i podatki szły opieszale. Tyle już niepomyślne oblężenie Wilna, i odwrót paraliżować zaczęło Litwę. Nadzwyczaj mało zjechało się obywateli, i oprócz niektórych gdzieniegdzie zabaw, było wszystko nudne i martwe.

Korzystając z chwilowego zatrzymania się w znajomych stronach wzieliśmy z Brzostowskim na parę dni urlop, do Straszewiczowej w Rogowie. Jakże był miłym po ciągłych wojennych trudach i niewygodach chwilowy spoczynek w domu krewnych, jakżem się pysznił w ułańskim prostego żołnierza mundurze! Ja, któremu nigdy przez głowę nie przeszła wojskowość!

Dziesiątego dnia naszego pobytu w Wiłkomirzu, nagły się zrobił alarm, kozactwo i kilka szwadronow jazdy moskiewskiej, najniespodzianiej zbliżyło się pod same mia-

[1] Сучасны варыянт напісання слова *zmierza…*

[2] У рукапісу выкарыстоўваецца два варыянты напісання прозвішча генерала Дэмбінскага – *Dębiński* і *Dembiński*.

[3] Сучасны варыянт напісання слова *dogryźć*

steczko. Siedliśmy w prędzej [s. 95] na koń, dano razy kilka ognia z naszych dział pozycyjnych; i rozploszono z niemałą stratą zuchwale podsuwającą się Moskwę. Lecz nadeszły pewne wiadomości iż nieprzyjaciel ze znaczną siłą śpiesznie na nas ciągnął. Po krótkim więc odpoczynku wyruszyliśmy do Poniewieża. Przenocowaliśmy spokojnie, kiedy nazajutrz o godzinie 5tej z rana dały się słyszeć strzały wedet, wszystko stanęło pod bronią, i wyszło za miasto, zaczęła się walka z przewyższającą siłą nieprzyjaciela, a szczególniej w artyleryi; po kilkogodzinnej bitwie opuściliśmy Poniewież, nie przestając ciągle się z nieprzyjacielem ucierać aż do samego wieczora. W tym dniu stracilismy ze trzysta ludzi tak w rannych jak zabitych; nieprzyjaciel miał więcej niż wedwój nasob utracić, jak nam to za powtórną bytnością w Poniewieżu mieszczanie opowiadali. Nazajutrz dzien cały przestaliśmy w okolicy [s. 96] o pułtory mili od Poniewieża rozciągający się. Strzelały się nasze patrole z nieprzyjacielskimi, ale nieodważyli się jednak dnia tego nas attakować. [Lipiec]. Ku wieczorowi zaś odebrawszy rozkaz od Giełguda wyruszyliśmy śpiesznym marszem pod Szawle.

Pułkownik moskiewski Krugh z 5 do 6.000 lichego wojska i ze 6 działami trzymał się okopany w miasteczku. Korpus Dembińskiego zbliżywszy się nad wieczor pod same Szawle zajął się czynieniem rekoniesansu, strzelały się tylko tyraśllery, do poźnej nocy, a za zbliżeniem się z drugiej strony Giełguda, wysłano parlamentarza do Krugha aby się poddał. Lecz kiedy ten odpowiedział iż przeciwko przewyższającej nawet naszej sile bronić się będzie do ostatniego. Skoro tylko dzień zaświtał, rozpoczęła się kanonada. Trzwała bitwa do godziny 1. z południa, skutkiem której Dembiński utracił do [s. 97] 400 ludzi tak w zabitych jak ranionych. Giełgud jeszcze więcej, i we dwadzieści kilka tysięcy, z 28 działami, opuściliśmy tak łatwą zdobycz, ważnego punktu na Żmudzi, i ogromnych zapasow ammunicyi, której już nam brakować zaczynało. Po odstąpieniu tedy od Szawel mieliśmy się udać w powiat Telszewski, lub jakby to mająca się wkrótce złożyć Rada wojenna wyświeciła.

Wszystko nasze wojsko zebrać się miało w Kurszanach, o mil 4. od Szawel odległych. Nadciągnęliśmy ku wieczorowi, w największym bezładzie, jakiego drugi przykład chyba tylko Berezyna widziała.

Gdy na złożonej w nocy Radzie projekta Giełguda strwożonego jakimiś ogromnymi siłami nieprzyjacielskiemi otaczać nas zewsząd mającemi, ani[1] złożenia broni w Prusach i prowadzenia wojny partyzanckiej, po odesłaniu kawaleryi (na opatrzność Bożą) do Polski, i zakopaniu dział z oburzeniem odrzucono. [s. 98] I kiedy Giełgud po części dobrowolnie w części nieufnością i wyrzutami zmuszony, złożył najwyższą władzę. Całe wojsko rozdzieliło się na trzy Korpusy, Chłapowskiego za[2] którym się odtąd włóczył Giełgud, Rolanda i Dębińskiego. Pierwszych los wkrótce rozstrzygniony został jak o tym wszyscy wiedzą. Dembiński zaś zmierzył w południową część Litwy.

[11. lipca]. W drodze naszej, zabieraliśmy małe oddziały nieprzyjacioł korzystając w amunicyi i pieniądzach czego już nam brakować zaczynało; tak w Meszkuciach małem miasteczku zabraliśmy rotę piechoty moskiewskiej, która zachęcał do zuchwałej obrony, kiedy kapitan już chciał się poddawać, sprawnik Wulf rodem z Kurlandyi zamyślający zapalić nieco przed tem kontrewolucyą w Litwie i prowadzić na czele burłakow i innych ochotników małą wojnę z powstańcami litewskiemi. Zdobywając nieprzyjaciela w drewnianym [s. 99] kościołku za murowanym parkanem zamkniętego, utraciliśmy śiedmiu ludzi z piechoty i oficera Kaminskiego. Z naszego pułku bezpotrzebnie na ogień karabinowy z popoddasza kościełu[1] idącego do szarży wysłanego raniono jednego, nieprzyjaciel stracił kilkunastu zabitych a kapitan trzema postrzałami raniony[2], reszta poddała się w niewolę. Zyskaliśmy znaczny zapas ładunkow karabinowych i pułtorasta sztuk broni, przyczem nieco pieniędzy.

[13. lipca]. Następnie żmierzając ku Poniewieżowi zachwyciliśmy w samem miasteczku szwadron Huzarow. Wpadła naprzód jazda płocka, a dokonały poznańskie szwadrony. mieliśmy dwóch rannych, nieprzyjaciel kilku ranionych i zabitych, zabraliśmy ze 60 ludzi i koni, przez co się nieco nasza jazda polepszyła, już do ostatniego mająca wyniszczone konie. Reszta Szwadronu Huzarow poszła w rozsypkę.

Przenocowawszy w Poniewieżu, wyszliśmy nazajutrz rano w dalszej drogę Kiewarsk i Pieniany. [s. 100] Dziedzic tych ostatnich Felix Siesicki, uprzejmie nas przyjął, zaprosił wszystkich officerow na śniadanie i obiad wystawne. Nastawanie wkrótce na nasze tylne straże kozactwa, tak zatrwożyły biednego gospodarza, iż nieczekając naszego wyjścia, umknął co rychlej w lasy, mniej nawet dbając o pozostałe a liczne na nasze spotkanie zebrane kobiety.

Kiedyśmy w dalszym pochodzie przy ciągłem za nami snowaniu się kozactwa, spokojnie i niewidząc o niczem, [16. lipca] nico podal od Owanty postakowali czekając przeminienia nieznośnego upału; zmasowany w znaczną siłę nieprzyjaciel chciał nas zagarnąć i niespodzianie a szybko podsunął swoje forpoczty. ledwośmy na koń siedli, kiedy już zatoczone niewidomie z chrustow lekkich dział przywitały nas kartaczami, jednak dzięki artylerzystom rossyjskim bez żadnej szkody. Rozwinione wkrótce przewyższające kolumny nieprzyjacielskie, kazały nam unikać stanowczej bitwy, zwłaszcza żeśmy już ledwo 4000 ładunkow działowych wszystkiego [s. 101] mieli. Cofaliśmy się tedy w największym porządku z Owanty od godziny drugiej z południa do Malat, przy ciągłem nacieraniu nieprzyjaciela. O zmroku już opuscilismy Malaty. I mimo mnoztwa strzałow działowych, granatami i kulami w zdłuż naszych cofających się szeregow mieconych, zaszlismy za bór bez żadnej straty. I nieprzyjaciel w poźnej już nocy nieśmiał nas dalej attakować. W ogólnosci strata nasza w dniu tym była nader małą i nie nieznaczącą prawie.

Korzystając z nocnej pory, ruszylismy śpiesznym marszem do Inturek gdzie ledwo nadedniem stanęliśmy. Po przejściu wszystkich sił naszych przez jezioro[3], spaliliśmy most, i już spokojni byliśmy od oszukanego naszym obrotem nieprzyjaciela. Położenie miejsca [?] naszemu odwrotowi sprzyjało. Ciągnęło się prawie jezioro na mię[illegible]

[1] Закрэслена.

[2] Напісана над радком.

[1] У слове *koscielnego* буква *l* выпраўлена на *ł* і закрэслена [illegible].

[2] Фраза *a kapitan trzema postrzałami raniony* напісана над радком.

[3] Напісана побач з закрэсленым словам *most*.

wzdłuż przy nieznacznej wcale szerokości. Po obu końcach jeziora były niedostępne bagna [s. 102] daleko się rozciągające, kiedy przeciwnie brzegi przed i po zamostem były zupełnie suche. Po zniszczeniu więc mostu gdyby nieprzyjaciel chciał pędzić się za nami musiał od 5 do 6. mil po za jeziorem kołować, przez co w odwrócie naszym zyskaliśmy noc i dzień cały pochodu.

[17. lipca]. Po tak chlubnym odwrocie i ocaleniu korpusu, nazajutrz napadliśmy niespodzianie w Podbrodziu nieprzyjaciela, i wzięliśmy cały szwadron ułanow, i rotę piechoty. Pułk nasz wpadł naprzod gałopem przez chwiejący się most do miasteczka. Pierwszy szwadron zastąpił drogę gdyby nieprzyjaciel chciał uchodzić do Niemenczyna, a drugi po kilku strzałach i stracie dwóch ludzi zabrał wszystko w niewolę. Tu znowu zyskaliśmy na koniach, broni, i amunicyi szczególniej w pieniądzach. W liczbie dwóch zabitych z naszego pułku, był Straszewicz z Upickiego powiatu.

Po odniesieniu korzyści[1] wzmagającej nasze osłabione siły w konie[2], i zapasy, ruszyliśmy [s. 103] śpiesznie w tejże samej chwili w dalszą drogę, omijając co prędzej Wilno, gdzieśmy się zawsze spodziewali znacznych sił nieprzyjaciela. Tymczasem kilku w czasie utarczki zdołało skryć się w lasach moskiewskich żołnierzy i przedrzeć się do Niemenczyna, gdzie stały 4 działa nieprzyjacielskie. Na pierwszą wieść o zabraniu załogi w Podbrodziu, uciekła śpiesznie artyllerya do Wilna, i nabawiła alarmu, bo niemógł nieprzyjaciel tak prędko się zorientować zkąd i jakie polskie siły mogły bydź tak blizko Wilna.

Zmierzając tedy ku Smorgoniom, gdzieśmy nieopodal zamierzali przeprawić się przez Wiliją, stanęliśmy na odpoczynek kilkogodzinny w Sidoryszkach.

Emmisaryjuszostwo[3]

[18. lipca]. Drzymałem znużony pod wiejskim płotem, wsparty głową na ułańskim szyszaku. Głuchy huk toczącej się po miękkim gruncie artyleryi, tuż koło mnie przechodzące, zbudził z ociężałego odpoczynku [s. 104]. Nawpół otwartym okiem patrzałem się[4] na przesuwające się działa i marsową artylerzystow naszych postawę. I znowu drzemałem, i znowu przebudzony spozierałem na idącą rzeźwo piechotę – był to kwiat dziarskich chłopakow polski, niezmordowanych trudami i przeciwnością, i znowu drzemałem i znowu ocknióny marzyłem. Kiedy mnie wezwano do Dembińskiego; zrywam się, biegę. Znajduję czci godnego wodza siedzącego na progu stodoły nad mappą, tuż obok niego leżali[5] na ziemi rozciągnieni spali znużeni adiutanci. On ze

[1] Напісана над радком.

[2] У рукапісу ў слове *koniach* літара *a* выпраўлена на *e* і закрэслена *ch*.

[3] Пачынаючы з гэтага месца і да старонкі 120 фрагмент успамінаў упершыню выдадзены С. Калембкам. Гл.: *Kalembka S.* Tajemniczy pamiętnik z powstania 1831 roku na Litwie Ignacego Klukowskiego // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia. IV. Studia ofiarowane twórcom toruńskiego bibliotekoznawstwa – Zofii Mołodcównie i Witoldowi Armonowi. Toruń, 2000. S. 103–110; Сучасны варыянт напісання слова *emisaryjusz*.

[4] Закрэслена.

[5] Закрэслена.

spuszczoną głową pozierał po karcie, a przy nim klęczał na jednym kolanie również miejscie się przypatrujący, podoficer od artyleryi (tyle potem znajomy ze zręcznych emisaryjuszowskich wędrówek Poniatowski), którego wysyłał on już kilka razy na wywiady i powzięcie języka o nieprzyjacielskich obrótach. Usłyszawszy, że ktoś nadchodził podniosł głowę i z uprzejmym a szczerym uśmiechem [s. 105] wezwał mię do wykonania zleceń, o których już mi w Poniewieżu napomknął i wysłał stamtąd [14 lipca] Konstantego Grotkowskiego, także w pułku Poznańskim służącego. Celem których było przedarcie się pojedyńczo do Skrzyneckiego, który według naszego mniemania miał się znajdować między Białymstokiem a Grodnem, oddać mu raport na piśmie, i szczegółowo opowiedzieć ustnie całą okropność naszego położenia, i pytać się wreszcie o dalsze rozkazy, prosząc o zasiłki jeżeli nie w ludziach to przynajmniej w amunicyi działowej. Jeślibym zaś go w spodziewanym miejscu nieznalazł, przedzierać się dalej chociażby do samej Warszawy.

Po wojennym, sztabowym obiedzie, wziąwszy 100 rubli assygnacyjnych na drogę, i pożegnawszy się ze łzami, jakbym się nigdy czulej z ojcem nieżegnał, oddawszy na ręce przyjaciół konia, broń i umundorowanie, przeprawiłem się, przebrany w obdarte odzienie przez Wiliją, udając się prosto do Michaliszek do [s. 106] znajomego mi dobrze w Wilnie jeszcze za czasow spokojnych Wincentego Żebrowskiego. Zastałem go na łące z kośćami. Zdziwił się niespodzianie kiedy mnie poznał, a po rozpytaniu się o wszystkich szczegółach, i po uprzejmym na nocleg przyjęciu odesłał mnie swymi końmi do znajomego sobie obywatela Iwaszkiewicza o połtorej mili w Gudzienikach mieszkającego, który mi dalszą pomoc i potrzebnej miał udzielić instrukcyi.

Jakże mi się zacisze wiejskie po wojennej wrzawie, wśrzod ciągłego niepowodzenia, miłem wydało. Jak brzydkiem rzemiosło wojenne! Ah nieznałem jeszcze dotąd szczęścia ze spokojności pochodzącego!

Następnie mil kilkanaście przyjemnej miałem przez powiat Wilenski i Oszmiański podroży, bo ciągle od znajomych do znajomych udawałem się obywateli. Tak naprzod do Czerniszek Kundziczow, ztamtąd do Mazuryszek Ludwika Chodźki i tuż do Miednik Janusza Koziełła zkąd przebrałem się przez Kamienny Log [s. 107], gdzie Czerkasy pilnowali stacyi pocztowej, lecz dziwnem szczęściem niebyło w tej chwili żadnego do Taboryszek Ważyńskiego; zkąd pisałem do Ojca, ztamtąd udałem się do Antonowa podkomorzego Wierzbowicza, który mię odesłał do Sokolniszczyzny Gzowskiego, a ztamtąd do Bolcienik Pudkamera już w gubernii Grodzienskiej.

[20 lipca]. Jechałem w noc pożną, księżyc świecił jasno przesuwając się niekiedy poza ciemne chmurki i zbliżałem się do mieszkania Mary... kochanki pierwszego naszego poety... Naprzemian snuły się mi po myśli wiersze:

Na dole tuman, a księżyc wysoko,
W pośrzod krążącej czarnych chmur powodzi
We mgle nie całe pokazował oko.
albo:
Kobieto puchu marny!

I w tych marzeniach zatoczyła się moja bryka z turkotem przed ganek.

Siedziała niewierna Maryja (?). Obok jej małżonek, samotni i milczący..., nie widziałem na ich twarzy wesołości... Przyjęli mię najuprzejmiej... Nieznałem dotąd nieśmiertelnej rymami opuszczonego[1] kochanka, [s. 108] Maryi; wpatrywałem się w nią pilnie. Kibić kształtna, ale już młodość mijała, rysy twarzy prawdziwie polskie, mało przyjemne..., oko światło błękitne, ale pełne melancholijnego czułej duszy wyrazu. Niedziw, że ich urokowi, winniśmy Dziadow, Świteziankę i Wallenroda... Ah takież same oczy, i z tym samym wyrazem... No cóż mam dalej mówić?..

Nazajutrz równo ze dniem zaszły przed ganek konie, zerwałem się co prędzej i udałem się na Ejszyszki, Radoń plebanią zacnego patryoty x[siądza] Maciejewskiego, na Zabłocie Wąsewicza, do uprzejmego obywatelstwa i gorliwych patryotów Piruskich, ktorzy mię dostawili aż nad samą rzekę Niemen do wsi Druzgiennik.

[24. lipca]. W tej to wsi przewieźli mnie chłopi przez Niemen i dowieźli o mil kilka w noc późną do majątku Wiktoryna w Województwie już Augustowskim położonego, należącego do obywatela Chamskiego. Witaj ziemio bohaterów, witaj kraju swobody, myślałem sobie, już twoim [s. 109] wolnem powietrzem oddycham! I was też nigdy nie zapomnę, wy biedni, lecz poczciwi chłopi litewscy, z jakiemeście mnie rozrzewnieniem żegnali, z jaką czułością całując ręce moje, błogosławiliście i życzyliście mi szczęśliwej nadal podroży! Któż w wasze proste serca, wlał tak czyste płomie narodowości? O! Przyjdzie na was bieda Tyrani! Co się z taką zatwardziałością urągacie uczuciom ludzkim!

Stamtąd jechałem na Jastrzemnę Lubowidzkich, Jatwiezię Gąsiewskiego, Dębow Andrackiego, odkąd mię kolejno strzelcy, przeprowadzili pieszo niedostępnemi bagnami do wsi Kapicy.

[27 lipca]. Niedochodząc jeszcze wioski, słyszałem odległe, lecz coraz zbliżające się strzały, ręcznej broni. Strwożeni przewodnicy odzieli mię coprędzej w chłopskie sukmany, i skryli w wiosce. Zmierzchało już znacznie, schodziło się po kilku rozbitych z naszego żołnierstwa, wkrótce nadciągnął i sam dowódca, Pułkownik Puszet z kilkunastu niedobitkami, rozgromiony jak [s. 110] mi powiadał od przewyższającej siły nieprzyjaciela pod Białogrundem. Ze dwiestu lub trzystu ludzi zebrało się ledwo trzydziestu. W cofaniu się swojem przez bagna potracili wszystkie konie. Samego Puszeta dla zbytniej otyłości, niemogącego brnąć prędko przez bagna, wlekli pod ręce żołnierze. Wart był zapewne w tym stanie politowania, ale znajdowałem mimo własnej może woli coś komicznego. Otyły popas w błocie zawalany[2], potracił z przestrachu pistolety, zegarek i wszystko co miał przy sobie, a ciągle prawił o swoich bohaterskich czynach, jak od początku wojny z kilkuset ludźmi tylko, opierał się kilkunastu tysiącom moskalów. Słusznie, niesłusznie uśmiechnąłem się w duszy na tę bufonadę i pożegnałem pułkownika, wybierającego się szukać przytułku za dalszymi bagnami ku Dębowi.

Ztamtąd poszedłem piechotą lasami, na Wolki i Ciemnoszyje, gdzie mieli się znajdować [s. 111] kozacy. Niewidziałem wioski bo gęsty bor zasłaniał, aleśmy blisko niej

[1] Напісана над радком.

[2] Напачатку ў рукапісу было запісана *zawalany w błocie popas*, аднак пасля фраза [illegible] ў адпаведнасці з лічбамі, пастаўленымі аўтарам у рукапісу над словамі.

szli bardzo, bo słychać było szczekanie psów, i krzyk gęsi w[3] Ciemnoszyjskich. Przewodnik mój w większym był jeszcze strachu odemnie, ciągle się oglądał i wychodził na przód na wźwiady, zostawiając mnie w krzakach o kilkanaście kroków za sobą. Na koniec przebyliśmy szczęśliwie fatalny zakres. W Klimaszewnicy nająłem konie do miasteczka Jedwabne zkąd mię poczciwy Sołtys wioski poblizkiej konno jako swego parobka, przeprowadził do Drozdowa, lękając się jechać powozem z powodu snującego się w tych stronach moskiestwa. Po drodze napotkałem z kilkunastu wojskowych w mundurach z korpusu Chłapowskiego z nad granic pruskich przedzierających się do Warszawy.

Z Drozdowa gdzie spotkałem kilkudziesięciu ułanow moskiewskich prowadzących ze dwieści koni z paszy do Łomży, odwiozł mnie Lewiński do swego sąsiada [s. 112] Rakowskiego, w wiosce Rakowie mieszkającego, gdzie przeprawiłem się przez Narew.

[28. lipca]. Przeprawiwszy się przez rzekę i nie znajdując w domu Godlewskiego (?) zostałem samemu sobie bez żadnej pomocy porzucony. W Pniewie pleban przyjął mnie najzimniej i najobojętniej jak wszyscy prawie w ogólności Duchowni w Królestwie Polskim. Co za różnica od Duchowieństwa litewskiego! Spotykając się jeszcze razy kilka pojedyncze z żołnierzami moskiewskimi snującymi się po drodze, i na załogach po majątkach przebywającymi[2], przyszedłem do wsi Puchał prosząc o furę lub przewodnika, lecz grasująca cholera, do[3] tyla wyzuła mieszkancow ze wszelkich ludzkości i patryotyzmu uczuć: tak ich sąsiadująca śmierć uczyniła na wszystko zimnymi, że ani mię słuchać nawet[4] niechcieli. Po długiej pracy i usiłowaniu nająłem na dalszą drogę przewodnika, lecz i Wierzbicki w Kozikach od ktoregom się wszelkiej pomocy spodziewał, trzymając [s. 113] w domu swoim załogę moskiewską, przerażony moim zjawieniem, chciał się mnie czem prędzej pozbyć dając mi dla rychlejszego jak mniemał skutku parę złotych na drogę. Odrzuciwszy jego nędzny dar, z najwyższą w duszy pogardą, a z pokorą męczennika, znużony długą drogą piechoto odbytą poszedłem do poblizkiej wioski, gdzie odpocząwszy nająłem konie do Lubotynia Jezierskiego, musiałem zaczekać do wieczora, aby mię liczne w tych stronach moskiewskie załogi niepostrzegły, w mieszkaniu Sołtysa, który mię co do nitki[5] zmokłego przez cały dzień słotny, schował do małej izdebki przed nadchodzącymi do niego w gościnę moskalami. Czekałem[6] w największej niespokojności wieczora. Jak tylko zciemniało pojechałem dalej i nazajutrz [31. lipca] dostałem się do Kiełczewa Piwońskiego, gdzie się wieczorem przez Bug przeprawiłem.

Ztamtąd udałem się do miasteczka Jadowa o 6 mil tylko od Warszawy odległego. Tam gdy w dzień targowy ani Sołtysa znaleźć niemogłem, ani przy pomocy nawet

[1] Закрэслена.

[2] Напісана над радком замест нечытэльнага закрэсленага слова.

[3] Напісана над радком.

[4] Напісана над радком

[5] Фраза *co do nitki* напісана над радком замест закрэсленага [illegible]

[6] У слове *łem* напісана над радком замест закрэсленага [illegible]

Majora Hryniewicza, przed którym się odkryłem [s. 114] koni dostać niezdołałem i gdy tak oczekiwaliśmy na furę, nadjechała bratowa Hryniewicza, która po zarekomendowaniu przez brata zabrała mnie po chłopsku przebranego do swojego kocza i zawiozła mię[1] do Warszawy. Mąż jej zacny i światły ciągle służący w wojsku francuskim w wojnie 1812–1814. r. nieposiadał się z radości widząc tak dobrze uspobionego jak mi to ciągle powiadał Litwina, wszędzie mnie woził, zaznajamiał i pokazywał ciekawości Warszawskie, wielebym w każdym względzie korzystał z jego znajomości i towarzystwa, gdyby w kilka dni niepadł nieszczęśliwą ofiarą grassującej cholery.

[2. Sierpnia]. Tak tedy przybywszy do Warszawy z rana 2. Sierpnia, po odbyciu meldunkow przed władzami miejscowemi na Pradze, poszedłem kurzawą jeszcze okryty, obrosły włosami i brodą, cały od upału spocony, w pełnym chłopskim kostiumie do Skrzyneckiego. Mieszkał on wtedy w pałacu Tarnowskich. Znalazłem go z żoną [s. 115] niepiękną ale przyjemną i ujmującą kobietą rozmawiającego. Kiedym mu opowiedział o celu i sposobie mojego przybycia, oddając mi w ręce rapport Dembińskiego i opowiadając słownie całą pozycyją Litwy, rzewnie mię uściskał i całował wielbiąc i błogosławiąc moje trudy i poświęcenie się. Pytał zaraz czy niepotrzebuję czego, a gdym mu podziękował nieżądając niczego, zmusił mię do przyjęcia kilkuset złotych na pierwsze potrzeby nowego umundurowania. Szczere jego i niezmyślonej pełne otwartości przyjęcie, tkwić mi zawsze będzie w pamięci, i służyć za jeden z mocniejszych dowodow, nieskazitelności jego zamiarow.

Warszawa
(Sierp[nia] 2 – Wrześ[nia] 7 d[nia])

Po zrzuceniu chłopskiej sukmany, pierwszym było mojem życzeniem obaczyć się z Lelewelem niegdyś nauczycielem i prawdziwym ojcem młodzieży Wileńskiej. Niepoznał mię zrazu i mówił żem się niezmiernie odmienił. On zaś wprawdzie od czasów uniwersyteckich postarzał trochę [s. 116] ale twarzy bynajmniej nieżmienił, poznałbym go zawsze i wszędzie. Przyjął mię najuprzejmiej, obdarzył licznemi bieżącego czasu książeczkami i zapraszał do częstego odwiedzania. Co z największą przez pobyt moj w Warszawie rozkoszą wykonywałem. Kiedym[2] się już umundurował i jechał razu jednego do niego dorożką, słyszę kogoś wołającego mię po imieniu, obracam się, widzę wojskowego w krótkim granatowym bez szlif kuntuszu, w amarantowej konfederatce, z białem czaplim piórem i ze srebrną pogonią nad czołem, kręty i bujny wąs zdobi jego prawdziwie staropolską fizyonomiją, bieży do mnie, ale go żadną miarą poznać nie mogę; nakoniec kiedy przemówił i uśmiechnął się, poznałem wtedy – był to Walerjan!.. Otwieram co prędzej drzwiczki od powozu, siadamy razem, uściskamy się, całujemy bez przestanku, łzy się[3] nam w oczu w rozrzewnieniu toczą. Od Kwietnia

[1] Закрэслена.

[2] Пачатак фрагмента, апублікаванага ў выданні С. Калембкі.

[3] Напісана замест закрэсленага слова над радком.

niewiedzieliśmy nawzajem o sobie czy żyjemy. . Litwa, Wilno, i cała przeszłość[1] w najżywszem świetle, jakby [s. 117] w jakiem czarownem zwierciadle[2] stanęły przedemną. Przechodzący zastanawiali się patrząc na tak czułe i braterskie nasze powitanie.. Pojechaliśmy razem do Lelewela[3].

Obróćmy się teraz do ogólniejszych obrazów:

Kiedym przybył do Warszawy 2 Sierpnia już Dembiński zbliżał się ze swoim korpusem i nazajutrz wieczorem około godziny 8mej wjechał do stolicy ze swoim[4] sztabem. Był to widok, jaki rzadko się zdarza! Po zdradach czy niedołężnie Giełguda, Chłapowskiego i Rolanda, wracał z utraconej Litwy jeden tylko generał pamiętny na narodowę sławę i obowiązki polaka, z garstką znękanego wojska i litewskich powstańców. Nie był to wjazd tryumfalny, prędzej obraz nieskazitelnej i niezachwianej żadnemi przeciwnościami cnoty. Na znużonych koniach, okryci kurzawą i potem, ze szczerniałemi od prochu szlifami, wjechali mężni ze swoim Dembińskim wszród tysiącznych radośnych okrzykow hura! Kobiety w setnych pojazdach wyjechały na spotkanie bohatera. Pospólstwo chmurami zewsząd się tłoczące wstrzymując [s. 118] konia za cugle, rozpytywali się walecznego i cnotliwego generała o kampanią litewskiej. Czerniły się roje rzucanych w górę na wiwat czapek, i brzmiały bezustannie po wszystkich ulicach okrzyki wesela! Coraz więcej tłoczące się gromady ludu porwały w uniesieniu furażerkę rycerza, i podzieliły się nią[5] szarpiąc na tysiączne relikwije!.. Wszród takiej to radośnej, patryotycznej i rozrzewniającej processyi, jechał ze swoim sztabem do pałacu Namiestnikowskiego, gdzie go Rząd Narodowy, w pełnem zgromadzeniu spotkał i powitał.

Niemniej piękny i rozrzewniający był widok nazajutrz na Teatrze narodowym, widok jaki tylko chyba w wymarzonych starożytnosci dziejach znalesc się może! Po odegraniu sztuki, i przespiewaniu patryotycznej piesni:

Wstań biały orle wstań,

wyszedł na scenę w mundurze gwardy narodowej Piasecki aktor i deklamował wiersz na pochwałę świetnego odwrotu Dembińskiego. Trzęsły się sklepienia od radosnych okrzykow, i wszród rzęsistych oklaskow, [s. 119] pokilkakroc wołane o powtorzenie. Po ukończeniu deklamacyi zagrzmiał znowu Teatr odgłosem całego zgromadzenia. «Niech żyje Dembiński!» i okrzyki trwały bez przerwy. Powstał ze swego miejsca w loży szanowny generał i z prawdziwym wyrazem szczerej wdzięczności przemowił. «Niezasłużyłem na tyle od Narodu oznak zadowolenia. Zrobiłem to tylko, co mi obowiązek i honor, nakazywały. Oby ta wdzięczność rodaków dzisiaj okazywana, była bodźcem dla młodszych niezbaczania nigdy z drogi obowiązków dla kraju, i kierowała ich krokami! Ja, powtarzam iż pełniąc jedynie moją powinność, nie nad nią nieuczy-

[1] Фраза i cała przeszłość напісана над радком

[2] У сучаснай польскай мове ужываецца варыянт напісання слова zwierciadło

[3] Канец фрагмента, апублікаванага ў выданні С. Калембкі.

[4] Закрэслена.

[5] Напісана над радком замест закрэсленага ją.

nilem». Tu znowu rozległy się długo trwające okrzyki: «Niech żyje Dembiński! Niech żyje». I rozeszło się zgromadzenie[1].

Gdy z przyjściem do Warszawy korpusu Dembińskiego, liczba Litwinow w stolicy niezmiernie się pomnożyła, za podaną do Rządu Narodowego Notą, przystąpiono do obioru posłow Litewskich na Sejm z W[ojewo]dztwa Wileńskiego sześciu, z Mińskiego tyluż, Grodzieńskiego czterech, i z Białostockiego trzech ile sobie przypomnić mogę. [s. 120] Posiedzenia sejmikowe odbywały się w sali Ratuszowej. Na pierwszą przybył X[sią]że Adam Czartoryjski, i wniosł aby jedynie possesyjonatow[2] obierano. W tem otworzyłem przeciwne zdanie, tłomacząc: że aczkolwiek przyzwoitym i właściwym przymiotem na posła, była własnosć gruntowa, jednakże w takich okolicznościach w jakichsmy [?] się znajdowali, będąc bez żadnych stosunków z opanowaną przez nieprzyjaciela Litwą, niemoglismy udowodnić takiej przynależytości, i w takiem mówię położeniu, wniosek Xsęcia był czczą tylko formą, nieosiągającą i niemogącą nawet osiągnąć swojego celu. Przyzwoitszem więc było dawać wzgląd na światło i usposobienie kandydatow niż na possesyją, którejśmy w żaden żywy sposob ani komu przyznać ani odmówić dowodni nie byli w stanie. Lecz possesyjonaci przykrzący już służbą wojenną, a pnący się do znaczenia i blasku, obawiając się niebezpiecznych kilku współzawodników, jednozgodnie oparli się mojemu wnioskowi.

Ułożono tedy listę kandydatow possesyjonatow,...[3].

[s. 125]...śmieję się więcej z waszej roli. Zdrada[4] mię tylko obraża. A wyście wolni od wszelkiego zarzutu serio, broń was tylko śmieszności dotykać może, a najwięcej pogardy.

Z Wołyńskich posłow największą sobie i słusznie zasłużoną zjednali opiniją Nakwaski z Bracławskiego i Jełowicki z Hajsińskiego. Okrzyczany[5] Xawery Godebzki, mówił płynnie i kwieciśto, czem motłoch że tak powiem publiczności zadziwiał, ale nie gruntownie nie widział, i swoją rozwlekłą a nadzwyczaj długą gawędą nudził.

Po obraniu posłow dla tem czynniejszego jeszcze działania, ustanowiono Kommitet litewski, również przez Rząd Narodowy zatwiardzony, czynności swe pod prezydencyją generała Niesiołowskiego odbywający. Członkami jego byli, Waleryjan Pietkiewicz, Leon Potocki, Jan Grotkowski, Józef Kaszyc, Karol Niemcewicz, poźniej Wincenty Bortkiewicz i ja z pełnieniem zarazem obowiązku Sekretarza, zachowując zawsze głos decydujący. Zasadami czynności tego Kommitetu było 1. Utrzymywanie najściślejszych z Litwą stosunkow, i wysyłanie emmissaryjuszow. 2. Utrzymywanie ciągłych[6] związkow [s. 126] z Kommitetem Wołyńskim czyli ziem ruskich jako wspólny interes z Litwą mających. 3. Wszelka opieka i pomoc przybyłym lub przybydź jeszcze do Królestwa mogącym Litwinom. Te były główne artykułu działań Kommitetu w ogólności, które stosownie do potrzeb i okoliczności nie[1] coraz więcej rozgałęzieć się dla pożytku połączonych prowincyi mogły (Szczegółowe wyliczenie warunkow czynności Kom[itetu] Lit[ewskiego] umieszczone było wraz z wyjaśnieniem powodow zawiązania onego w Dzienniku Powszechnym i Polaku Sumiennym w miesiącu Sierpniu 1831 r.)[2]. Naprzod sessyje odbywały się w Sali Ratuszowej codziennie z rana, potem zaś dla niedogodności miejsca i ciągłych przeszkod, przeniesione zastały do prezesa Niesiołowskiego, na Nowym Swiecie.

Wkrótce Kommitet ziem ruskich, widząc wspólność prac swoich z naszymi, zaprosił, nas na łączne posiedzenie do zamku, gdzie miał uprzednio wyznaczone miejsce na swoje czynności. Celem tego wezwania, było połączenie obu Kommitetow w ogólnych sprawach tyczących się oderwanych od Polski prowincyi, zostawując zatrudnienia ekonomiczne, co do wspierania nowo przybyłych [s. 127] do Polski Litwinow i Wołynianow, zasiłkiem pienięžnym, lub przedstawieniem do rang i ułatwień[3] wszelkiego rodzaju, każdemu wyłącznie Kommitetowi.

A że organizacja obu Kommitetow nieco się między sobą różniły, przeto dla uniknienia wszelkich nadał ztąd wyniknąć mogących nieporozumien, postanowiono ułożyć warunki połączenia się naszego. Tym końcem z Kom[itetu] ruskiego wyznaczeni zostały Xawery Sabbatyn i Xawery Godebski, a z litewskiego Waleryjan Pietkiewicz i ja do napisania takowych zasad. Po przyjęciu których, podpisaniu przez członkow wołyńskich i litewskich, oraz wciągnieniu do wspólnego protokołu połączonych Kommitetów, rozpoczęły się nasze czynności. Mnie wezwane znowu za Sekretarza nie ujmując prerogatywy członkowi właściwej. Członkami zaś Kommitetu ziem ruskich były Michał Radziwiłł, Antoni Ostrowski, Worcell, Sabbatyn, Godebski, Kopczynski, Jełowiecki i dalsi. Prezydowali z kolei.

Kiedy tak rozerwane dotąd czynności, [s. 128] Wołynia i Litwy szczęśliwie się w jedno zlały. Krzyżował jeszcze czynności Kommitetu Litewskiego Kommitet wojskowy od Generała Dembińskiego upoważniony, dla dawania opinii o zasłużonych Litwinach i przedstawianiu onych do rang i krzyżow, a pod prezydencyją Leona Potockiego zostający. Lecz wkrótce samże komunitet wojskowy widząc wikłanie się swoich czynności z naszymi, i większe jeszcze sprawując zamięszanie niż pomoc, odniosł się do nas z projektem połączenia i zlania, swoich czynności w jedno z naszymi. Nie mogliśmy odrzucić tak słusznego żądania. I wszystko tym sposobem co się trudniło sprawami oderwanych prowincyi, w jedno połączonem zostało.

[Po 15. Sierp[nia]. Niebawiem wniosł projekt[4] na Kommitet Litewski Joachim Lelewel, że gdy od Rządu, możebydź udzielona pewna siła wojskowa na wskrzeszenie powstania litewskiego, aby podać na piśmie projekt czyli plan, jakimby sposobem

[1] Копія фрагмента ўспамінаў, падараваная С. Калеснікам.
[2] У сучаснай польскай мове ў словах *posesyjonat* і *posesyja* звычайна пішацца адна літара *s*.
[3] У арыгінале адсутнічаюць старонкі 121–125.
[4] У слове літара *d* выпраўлена з літары *t*.
[5] У слове літара *O* выпраўлена з літары *A*.
[6] Пачаткова аўтар збіраўся напісаць слова *ścisłych*, аднак напісаўшы першыя чатыры літары, закрэсліў іх.

[1] Закрэслена.
[2] Дадзенае тлумачэнне, змешчанае ў дужках, напісана ў рукапісу ў ніжняй частцы старонкі.
[3] Выпраўлена са слова *ułatwieniami*.
[4] Закрэслена.

najlepiej i najskuteczniej, [s. 129] z jak wielką siłą, gdzie i kędy poprowadzić na Litwę nową wyprawę.

Na rozwiązanie tak ważnej kwestyi, Kommitet Litewski wezwał członków wołyńskich i wszystkich posłów oderwanych prowincyi, na wspólną naradę, oddając prezydencyją sessyi na ktorych się miała toczyć rzecz o wyprawie Litewskiej Lelewilowi.

Stanęło na tem aby każdy z osobna wygotował na przyszłą sessyją plan na piśmie, i podał pod rozwagą ogólnego zgromadzenia. Po złożeniu do dziesięciu bliżko projektow, gdy się te wszystkie mniej więcej jedne drugim przeciwiły, zregagowaniu w jedno i wyciągnienie ogólnego żądania poruczył mnie do wykonania Lelewel.

W ogólności życzeniem wszystkich prawie było małej siły nieposyłać na Litwę. Dwoiły się tylko zdania, czy wysłać wyprawę na Żmudź, czy na Polisie, i w tem jednak część większa była za wysłaniem kilkunastu albo najmniej dziesięciu tysięcy wojska ze przy[1] stosowną artyleryją na Żmudź dla prowadzenia wstępnej wojny, a od 3 do 4 tysięcy [s. 130] na Polisie, do zrobienia dywersyi nieprzyjacielowi partyzancką wojną.

Niesiołowski chcący z duszy przywodzić wyprawie napisał obszerny plan militarny, radząc przenieść wojnę na Polisie, obierając za punkt oparcia się Dawid-gródek. Projekt jego może był najlepiej i z największą znajomością rzeczy wyłożony. Na jego zaś własne żądanie, w całości bez żadnej zmiany do zredagowanego ogólnie planu dołączony, i Krukowieckiemu przezeń i Lelewela wręczony... Schodził czas.. Odpowiedzi nie było... Niepopierał wreszcie i Niesiołowski dalej sprawy, bo większość zgromadzenia wybrała za naczelnego wodza wyprawy do Litwy iść mającej Generała Sierakowskiego, na co jednak Sztab główny w swojej odpowiedzi danej Kommitetowi Litewskiemu niezezwolił, dając za przyczynę, że wspomnionego Generała nie może odrywać z linii bojowej pod Warszawą. I wszystko spełzło na ni czem.

[s. 131] Takie były poruszenia publiczne, którym się z blizka przypatrzywałem. Obracając się zaś do ogółu, wyznać potrzeba, że taka była obojętność w Warszawie w miesiącu Sierpniu, takie odrętwienie, tak wszystko martwe, iż trudno było wystawić sobie zimniejszy obraz stolicy kraju prowadzącego tak zaciętą narodową wojnę[2] z odwiecznym imienia polskiego nieprzyjacielem. Żadnego rewolucyjnego życia, żadnych rewolucyjnych pesm, prócz nieszczęśliwej politycznej polemiki gazeciarzy, żadnych uroczystości i obchodow narodowych. Ze wstydem wyjawić przychodzi że powracając już po skończonej wojnie przez Prussy, więcej widziałem interesowania się naszą sprawą we Wrocławiu niż w Sierpniu w Warszawie, przecież zbliżał się straszny kryzys wojny! Przyjęcie Dembińskiego i kopanie okopow, przez wszystkie stany, nie robiąc różnicy płci i wieku były ślicznym ale jedynym wyjątkiem od powszechnego odrętwienia. Ogłoszono składkę na korpus Dembińskiego, i miasto stokilkadziesiąt tysięcy mieszkańcow licząc, ledwo przez dwa tygodnie 10,000 złotych wyudziło. [s. 132] Niebrakło deklamacyi o braciach Litwinach i Żmudzinach, opuszczających domowe ogniska dla wspólnej sprawy; ubolewano nad ich nędzą, przecież stolica Pol-

[1] Закрэслена.

[2] Напісана над радком

ski nie mogła dla nich więcej złożyć Kommitetowi Litewskiemu na rozdzielenie dla najwięcej potrzebujących przez ręce niedowierzającego Godlewskiego jak tysiąc kilkaset złotych i 30 koszul. Kilka tysięcy gwardyi narodowej, włóczyło się bezczynnie po mieście. Straż wewnętrznego bezpieczeństwa więcej niż 10,000 ludzi w kosy i piki zbrojnego zaniedbana i losowi zostawiona. Miasto z obywatelow wynoszących się za granicę lub do Krakowa ogołocone. Nieprzyjaciel wraz (coraz?) się bliżej pod mury podsuwał, wojsko furażować przy samej stolicy bez dział nie mogła. W mieście drożyzna bezmierna. Taki był smutny stan Warszawy w miesiącu Sierpniu. Ah! Było to już widoczne konanie osłabionego narodu.

[s. 133] Zbliżając się juz do kresu smutnej katastrofy, przemilczałem o nocy 15 Sierpnia. ...Pisma publiczne i drukowane broszurki tem są zapełnione... Przemilczałem o wysłaniu przed samym attakiem stolicy korpusu Romarino, i oderwaniu od naczelnictwa straży wewnętrznego bezpieczeństwa pułkownika Zaliskiego, wysłanego z kilkuset ludźmi dla bronienia od[1] kilkunastu tysięcy nieprzyjaciela stawianego pod górą mostu. Była to widoczna zdrada i nie mam co nad to powiedzieć.

Co do mnie widząc zblizający się zupełny naszej sprawy upadek, usunąłem się więcej życia politycznego, niż wojskowego, do czego nigdy ani ochoty, ani też zamiaru ciągłej służby nie miałem, ani też mi stan zdrowia tego [nie] dozwalał. Usuwając się od wojskowości pod pozorem obowiązkow reprezentanta w Kom[itetu] Lit[ewskiego] ubolewałem nad własną i tylu naszych ofiarą na prożno[2] poniesioną, oczekując smutniejszego jeszcze końca.

[s. 134] Gorzkie chwile życia, i najokropniej zawiedzienych złotych marzeń i niebieskiej nadziei, słodziłem w towarzystwie Siostry i Tomickich, niespodzianie w Warszawie się znajdujących: żeby je potem jeszcze srożej zalnić, żegnając się nazawsze wsród huku dział po całej Warszawie wrzącego.

Opuszczenie Warszawy

[7. Września]. Kiedy się już wszystko przez miasto na Pragę rejterowało, o zachodzie słońca wyszliśmy z Ludwikiem Zambrzyckim i Janem Grotkowskim poglądając na szerzącą się coraz łunę od Woli i Czerniakowa, a kiedy już zciemniało, cała Warszawa od strony Pragi, w płomieniach się wydawała. Ciągnące się bezustannie strzały działowe i ręcznej broni już w samem prawie mieście przy głuchym huku przez most cofających się powozow[3] słyszane, kazały się nam domyslać o bitwie wsród ulic trwającej. Lecz kiedy zwolna, coraz rzadsze były wystrzały, pobiegłem do miasta raz jeszcze pożegnać się z siostrą. Wróciłem natychmiast wsród [s. 135] ciągłych strzałow ręcznej broni, a niekiedy tylko działowych od Wolskich rogatek grzmiących do godziny pierwszej po pułnocy.

[1] Напісана над радком.

[2] Сучасны варыянт напісання слова *próżno*.

[3] Фраза *przy głuchym huku przez most cofających się powozow* запісана ў адпаведнасці з пастаўленымі над словамі нумарамі.

Nazajutrz spotkałem się na Pradze z Waleryjanem i kiedy wszystko na widok snującego się z drugiego brzega Wisły moskiewstwa, pierzchać zaczynało, paniekiem strachem przyjęte, ruszyliśmy piechoto[1] w dalszą ku Modlinowi drogę. Szliśmy po zasamym brzegiem rzeki w największym bezładzie, piechota, kawaleryja, artyleryja, bagaże razem pomięszane. Tu poseł, tu maroder, tu Senator, tu wiwandyjerka[2], gazeciarz, żołnierz, obywatel, wszystko to wespół[3] pomięszane, okrywało czteromilowę do Modlina drogę.

Czemuśmy zaraz po opuszczeniu Warszawy, nie poszli gościńcem Brzeskim dla połączenia się z Generałem Ramorino? Przez cobyśmy znaczną utworzyli siłę, tego wytłumaczyć nie umiem; powiadają że w kapitulacyi Krukowieckiego, ten był umieszczony warunek, mógł więc sobie Krukowiecki siedzieć w Modlinie, lecz wojsko ani Rząd, ani Sejm kapitulacyi żadnej nie znały!

[s. 136] [9–10 Wrześ[nia]. Po opuszczeniu Warszawy, usuwając się zupełnie od wojskowości, zwłaszcza że podczas emmisarjuszostwa utraciłem konia, trzymałem się towarzystwa posłow naszych i z nimi przybyłem do Modlina. Ciasność miejsca w lichem miasteczku i nie możność z tego względu odbywania narad publicznych, zmusiła Sejm i Rząd Narodowy przenieść się do Zakroczymia o puł milę tylko od Modlina odległego. A tymczasem trwały układy z nieprzyjacielem, którego celem było oszukanie nas, głupie w nim zaufanie pokładających, dla[4] w zyskaniu czasu, przez któryby mógł[5] korzystnie rozpołożyć swoje wojska. Jakoż za uskutecznieniem tego wszystkie układy w Nowym dworze między umocowanym od Paskiewicza Generałem Biergiem a naszymi zerwanie i odrzucone zostały.

[10–20[września]. Za przeniesieniem się posłow do Zakroczymia Sejm otworzonym został, zaczęło wychodzić pismo perjodyczne pod napisem Gazeta Zakroczymska, usiłująca [?] mówić w narod i wojsko, że z utratą Warszawy, nie straciliśmy [s. 137] jeszcze ojczyzny, że nieprzyjaciel chcąc utrzymać stolicę naszego kraju, musi rozerwać siły swoje, prowadząc dalszą z nami wojnę, przez co my korzystać znacznie możemy; lecz jakkolwiek piękne to było usiłowanie, nie mogło już ożywić zgasłego ducha w narodzie, ani ująć wojsku nędzą i zdradami zniechęconego.

Sztab główny zarzucony został prożbami o dymissyje, i wojsko tracąc zarazem wszystkich prawie officerow, rozwiązaćby się musiało. W tym to celu na zapobieżenie tak szkodliwej demoralizacyi, uchwalił Sejm order czyli gwiazdę wytrwałości dla tych którzyby aż do końca sprawy narodowej wytrwali. Kształt jej był[6] taki bydź miał[7].

[1] Напісана над радком.

[2] Сучасны варыянт напісання слова *wiwandierka*.

[3] Напісана над радком замест закрэсленага слова *razem*.

[4] Закрэслена.

[5] У канцы слова закрэслена літара *і*.

[6] Закрэслена.

[7] У гэтым месцы ў рукапісу знаходзіцца, намаляваны чарнілам графічны знак, які нагадвае выяву «Зоркі стойкасці».

Krzyż sam miał bydź żelazny na wstążce [s. 138] kołorow narodowych, amarantowego i granatowego zawieszony[1]. Do skutku to wszakże z powodu przedwczesnego rozchwiania się kampanii nie przyszło.

Jednakowoż projekt takowej nagrody i zastrzeżenie iż w dawanych dymissyjach, wyrażone będzie uwolnienie dla proszącego o nie w najważniejszej dla kraju chwili, wstrzymały, tłumy officerow przy służbie.

Wszakże mimo wszelkich usilności, nic już więcej Sejm niebył mocen użyteczniejszego zrobić, jak rozjechaniem się swoim w obu kraje, nie przystając na żadne przez nieprzyjaciela warunki, i zakładając protestacyją unieprawnić w oczach Europy, nowy Rozboj nad Polską dzikiego despoty pułnocy.

Kiedy w Zakroczymiu Sejm wszelkich dokładał usilności podźwignienia sprawy narodowej, w Modlinie na radzie wojennej [s. 139] po odrzuceniu przez Berga wszelkich układow, sześciu generałow między któremi Muchowski, Andrzychewicz, Sierakowski, Miller i Bogusławski znajdowali się, kreskowali za bezwarunkowem na łaskę Cesarza poddaniem się. Lecz z powszechnym oburzeniem wniosek ten odrzucono, a wnoszącym natychmiast udzielono dymissyją. Otrzymali oni wkrotce nagrodę od samychże Moskalew godną ich podłego niewolnictwa. Muchowski i Andrzychewicz nie pilnujący się nad granicą już Pruską wojska zostali przez kozactwo zachwyceni i do Warszawy zaprowadzeni. Pierwszego trzymał w przedpokoju Paskiewicz godzin kilka, a wychodzący do niego adjutanci klaszcząc pejczem z największą go pogardą przyjmowali; drugi obity przez kozakow, otrzymał pełną ironii od[3] na swoje skargę od Feldmarszałka odpowiedź.

Kiedyśmy już mieli Zakroczym opuszczać, wszedł[4] Kommitet Litewski dopomniał się u Ministra Skarbu zł[otych] 10.000 dla potrzebujących wsparcia Litwinow jeszcze przez Rząd Narodowy w Warszawie przeznaczonych. [s. 140] Delegowany zostałem przez Kommitet do Ministra Biernackiego do przyjęcia takowej summy, lecz po długich i kilkokrotnych, próżnych a wykrętych rozmowach, nie mogłem więcej wytargować nad 4,000 zł[otych] nie spełna, a to jak mi powiadał dla zbytecznego w dzisiejszym czasie ubóstwa kassy narodowej. Wszakże było jeszcze do osmiu milionow, a po rozdaniu dla kilkunastu posłow naprod[5] w Płocku po # 50 a potem dla kilku z tejże samej summy we Frankforcie nad Odrą p[ana] marszałka Ostrowskiego po # 40, i po utrzymaniu coraz zmniejszającego się wojska od Zakroczymia do granic Pruskich przez dwa tygodnia, niewiem co się z pozostającą resztką milijonow stało. Chociażby nawet Bankowi Polskiemu [?] 5.000.000[6]. Po przyjęciu wyznaczonej summy dla

[1] У канцы сказа аўтарам робіцца пазначэнне ў выглядзе зорачкі аб спасылцы, аднак на пакінутым у канцы старонкі месцы, і які адсутнічае.

[2] Напісана над радком замест закрэсленага слова *ich*.

[3] Закрэслена.

[4] Закрэслена.

[5] Сучаснае напісанне слова *naprzód*.

[6] Сказ напісаны на палях.

Litwinow, rozdaem dla najwięcej potrzebujących a przez Kommitet wyznaczonych osob, i kwity od nich poświadczone przez Prezesa Kom. Niesiołowskiego w Ministerium P[ana] Biernackiego złożyłem.

Przez czas 10dniowego pobytu w Zakroczymie mieszkałem razem z Zambrzyckim, Grotkowskim Janem, Ludwikiem, Waleryjanem Pietkiewiczami, i Koźmianami. [s. 141] Często do nas przychodził Zienkowicz, i szulerował w drugich pokojach tejże oberży u Chlędowskiej byłej redaktorowej, a teraz włóczącej się szulerki za obozem i ogrywającej oficerow, przegrał jej jednego wieczora 120 dukatow. ■ nazajutz Sierakowskiemu 30, takim więc to sposobem poszły pieniądze wzięte przezeń z powstania Oszmiańskiego (patrz str. 43). Mimo tego bowiem że nie wydał ze 100 dukatow wziętych na swoją osobą jak 60 a najwięcej 70, dla utrzymania powstańcow Oszmiańskich[1] ale zatrzymał jeszcze dukatow 100 przeznaczonych do wręczenia Onufremu Pławskiemu[2] który po bitwie pod Rumem w powstaniu Oszmiańskim nie mógł się zaraz z nami połączyć. Jeżeli więc i w poźniejszym czasie nigdzieśmy Pławskiego niewidzieli nie mógł pan Zienkowicz przegrywać tych pienięndzy, które przeto nigdy nieprzestały bydź własnością powstańcow Oszmiańskich. Wreszcie kiedyśmy ustępując kaprysowi Przezdzieckiego, dali tylko Kajetanowi Lenartowiczowi # 50 a sami wzięli po 100 przyrzekliśmy się z nim w razie potrzeby na równo dzielić, czego bynajmniej także pan Zienkowicz niedotrzymał. Ale dajmy już pokój temu infamisowi, gdybym [s. 142] chciał wszystkie jego podłe a płaskie czynności szczegółowo wyliczać, niestałoby mi może tych kartek.

W Zakroczymie dostaliśmy Zambrzycki, Waleryjan Pietkiewicz i ja za przedstawieniem Kommitetu Litewskiego krzyże i podwyższenie rangi. W czasie pełnej wojskowości, gardziłbym tymi błyskotkami, przyjąłem teraz jako jedyną pamiątkę naszej rewolucyi na osobę moją spływającą.

[21. Września]. Wyruszyliśmy nakoniec 20 Września z Zakroczymia zostawując załogę 4 do 5,000 w Modlinie, z siłą więcej 20,000 wynoszącą do Płocka gdieśmy nazajutrz stanęli. Ztamtąd mieliśmy iść do Województwa Krakowskiego, połączyć się z Różyckim i opierając się o granicę Austryjacką prowadzić dalej kampaniją. Już w tem celu Dembiński z 4 tysiączną awangardą przeszedł po wystawionym na przędu moście Wisłę i oddał się[3] 23 t[ego] m[iesiąca] do Gąbina. Lecz kiedy się zatrzymał w miasteczku dla odpoczynku, nowy Wódz naczelny Rybiński przysłał rozkaz najśpieszniejszego wracania się[4] do Płocka, gdzieśmy aż do 27 Września bezczynnie stali, demoralizując do ostatniego przeszło 20,000 tysiączne wojsko.

[s. 143] Tu oburzeni niedołężnością i niestałością niewiedząc czego się chwytającego Wodza, mieliśmy zamiar z Waleryjanem przebrani po chłopsku lub po cywilnemu, przedzierać się do wolnego miasta Krakowa, i tam nie czekając bezzawodnego a wkrótce już nastąpić mającego rozsypania się wojska, wyglądać wiadomości zupełnego sprawy narodowej wypad[1] upadku i szukać tułackiego dla siebie przytułku. Zmieniliśmy jednak następnie ten zamiar, mniemając bydź[2] za bezpieczniejsze trzymanie się do ostatniego czasu poruszeń wojska. Jakożeśmy się nie omylili, albowiem Niemojewski ■ Olizarem jadący przywatnie do Prus zachwyceni przez Czerkasow zostali.

[28. Września]. Kiedy już siły rossyjskie otaczać Płock zaczynały, wyszliśmy przez Dobrzyń, górny Szpital do Włocławka gdzie po zbudowanym na predce na berlinkach moście zamierzaliśmy znowu przejść Wisłę. Aleśmy ledwo torpoczty wyganiające z miasteczka kilkuset moskalow przeprawili, kiedyśmy się dowiedzieli o czekającym na nas nieprzyjacielu. [29. [września]. Niechcąc więc ryskować bitwy i narażać się na przyparcie w razie odwrotu do Wisły, wróciliśmy nazad [s. 144] do gornego Szpitalu strzelając się już z nacierającem natarczywie kazactwem.

Niemogą opuścić Włocławka beż oświadczenia prawdziwej wdzięczności tamecznemu kupcowi zboża, osiadłemu od lat kilkunastu w Polsce Tyrolczykowi Sztejnerowi, który nas ■ Waleryjanem po ojcowsku prawdziwie w domu swoim przyjął i na nocleg zaprosił, a kiedy w nocy zrobił się alarm i wojsko niespodzianie nazad przez most przechodzić zaczęło, zbusził nas wygodnie odpoczywających, i z własnem narażeniem się chciał nas ■ siebie przechować, lecz kiedyśmy na to nieprzystali, pożegnał nas ze łzami, wręczając nam list do jednego ze swoich przyjaciół, na drugim brzegu Wisły mieszkającego, aby nam niczego czegobyśmy tylko ku naszej pomocy żądali nieodmawiał. W rozmowie z nami przyznając wyższość cywilizacyi innym narodom, oddał sprawiedliwość polakom, że żwiedzając wiel[3] niemało obcych krajow, w żadnym nieznalazł tyle ludzkości i prawdziwej cnoty jak w naszym narodzie.

[s. 145] [3. Pazdzier[nika]. W dalszej drodze ze Szpitala górnego, poszliśmy na Lipno, Skąpe, Rypin, Sadłowo, Zasadki do Swiedziebnej lichego miasteczka nad samą granicą Pruską położonego. Gdzie Waleryjan po cywilnemu już od Płocka przebrany, przyczepił się do bryczki Wojewody Ostrowskiego z Doktorem Gałęzowskim jadącego, a ja odpiąwszy szlify, i zmieniwszy wojskową poznańską furażerkę, od[4] jakiegoś nieznajomego, przebyliśmy w półgodziny granicę, zmierzając do Brodnicy, po niemiecku Strasburgiem przezwanego miasteczka. Tak tędy ukończyliśmy z Waleryjanem pieszą z Warszawy przez Płock do Prus militarną przechadzkę.

Tułactwo

W Strasburgu czyli po naszemu w Brodnicy, pilnując się Wojewody Ostrowskiego i udając jego domowego, szczęśliwie wykręciłem się od pięciodniowej kwarantanny, na którą wszystkich przybyłych z Polski sadzali [s. 146] do klasztoru za miastem

[1] Фраза *dla utrzymania powstańcow Oszmiańskich* напісана над радком.

[2] Перад прозвішчам закрэслены літары *Po*

[3] Фраза *przeszedł po wystawionym na przędu moście Wisłę i oddał się* напісана над радком.

[4] Закрэслена.

[1] Закрэслена.

[2] Закрэслена.

[3] Закрэслена.

[4] Напісана над радком замест закрэсленага *he*

położonego, gdzie niegodziwe dla zbytniego natłoku dawali mieszkanie, i najgorzej karmisno, za co jednak niesłychanie drogo trzeba było płacić. Wojewoda przez wzgląd winny jego osobie, miał dozwolenie odbycia w samem mieście i to w swojej stancyi, przepisanej formą kwarantany. Z nim zaś będący Waleryjan i Doktor Gałęzowski swobodnie mogliśmy przez cały tem czas chodzić po mieście.

Po wzięciu w Strasburgu pruskiego pasportu (Reise rute) wyjechałem do Torunia z Kantorberym Tymowskim najętymi końmi. A Waleryjan zabrał się z Ostrowskim. Widziałem się potem z nimi w Toruniu i ostatni raz we Wrocławiu [9-12. [pazdziernika], dokąd przez Frankfort nad Odrą, przyjechałem dyliżansem [15 25. Pazdziernika]. W dzodze poznałem się z Pawłem Popielem, którego mi potem znajomość bardzo była użyteczna w Krakowie.

[20-25. [pazdziernika]. We Wrocławiu gdy Popiel odjechał zostałem nie więcej jak z ośmiu talarami, nie mając nikogo prawie ze znajomych, i gdyby nie wsparł mnie Waleryjan piętnastu dukatami, niewiem sam, cobym robił…

[Успаміны аб паўстанні 1830 г.]

[Паўстанне Ашмянскага павету]

[s. 25] …што адзначае гэты нечаканы адыход, аднак нідзе яго дагнаць не атрымалася. Амаль у міле ад Ашмян спаткаў шэфа штаба Язвінскага, які рухаўся разам з войскам, каторы мне паведаміў, што на ваеннай радзе, што адбылася пасля выхаду з Ашмян, было прынята рашэнне аб адступленні перад пераважаючай сілай праціўніка ў кірунку лясоў, абараняючыся да таго моманту, пакуль не будуць арганізаваны нашыя сілы. І што Пшэздзецкі[2], пакінуўшы войска без паведамлення, накіраваўся проста да Смаргоні.

У гэтай сітуацыі, калі паўстанцкае войска пакінуў кіраўнік, вопыт якога выклікаў поўны давер, натуральна, што мусіў аслабець духоўны настрой, хаця гэтага яшчэ зусім не выяўлялася. Крычалі болей аб здрадзе, недаверу ў распачатую справу і баязлівасць, але ні прыпыняць дзейнасць, ні адхіляцца ад мэты ўвесь натоўп нават не меркаваў. [s. 26] Вышэйшая вайсковая ўлада зноў была вернута Важынскаму[3], і зноў чакалі, бо яго яшчэ разам з войскам не было, і рабілі на яго паклёп, што таксама збег з Ашмян.

Калі ў такой няўпэўненасці рушыўся без усялякай мэты па мінскаму гасцінцу паўстанцкі натоўп, разам перамешаны, сялянства, узброенае пікамі і косамі, з конніцай і экіпажамі, спяваючы набожныя посныя песні; і калі ўсё шэсце болей мела падабенства да нейкай узброенай і набожнай пілігрымкі, чым да ваеннага хвалявання, калі мы ўжо аддаліліся ад Ашмян на паўтары мілі, пачулі недалёка гарматы. Праз шматлюдныя шэрэнгі натоўпу прабег неспакой, спыніліся спевы, і ў глухім нараканні мы вырашалі, у які бок падацца. Адныя жадалі на Смаргонь, другія на Баруны і Вішнева. У такім раздваенні поглядаў пры сталым гуку аддеглых гармат [s. 27] і марнай трывазе, узнятай баязлівым шэфам штаба Язвінскім, у праходзе праз лясныя мясціны разбеглася шмат сялянства, і цэлыя атрады параміналіся ў дарозе. У разброд нам не верылася. І толькі ў вечары таго ж самага дня [3 красавіка] сабраліся хаатычна паразбеглыя і збіўшыяся са шляху атрады за Жупранскай пушчай у вёсцы Заблоць званай, куды раней прыбыў з атрадам Важынскі. Была створана наспех рада, і вырашана прасоўвацца ў кірунку лясоў каля Вішнева.

Пад час нашай дарогі ў малым мястэчку Суцькава застала нас паведамленне ад Пшэздзецкага, што ён моцна шкадуе аб тым, што застаўся адрэзаным ад нас непрыяцельскім войскам, якое не пажадала за ім адступіць, што як хутчэй з намі жадае аб'яднацца, што яго займае толькі распачатае [s. 28] паўстанне і г. д. Нягледзячы на тое, што было гэта звычайнай адгаворкай, гэта навіна ўзрадавала простых людзей, што яны хутка дачакаюцца свайго генерала. У сэрцах беднага сялянства ажыла надзея і ахвота. Хутка, як і абяцаў, прыбыў Пшэздзецкі. Была створана ваенная рада, на якой адныя прапаноўвалі аб'яднацца з мінскімі паўстанцамі, а другія арганізоўвацца ў Вішнева. Якія довады [illegible]

абодва бакі, убачым ніжэй. Зараз звернем увагу на дзень забойстваў і разні ў Ашмянах 3 красавіка[4].

Да самага мястэчка болей чым з тысячай пяхоты, да пяцісот конных чаркесаў і кабардзінаў, з чатырма гарматамі, двума пазіцыйнымі і двума палявымі, набліжаўся Вярзілін[5]. Усе адпаведна загадам адступілі. Адзін толькі [s. 29] Сцяльніцкі[6], якому ў паўстанні было даручана фарміраванне конніцы, ці ад таго, што не зразумеў распараджэння, ці з-за ўпартасці, ці дрэнна зразумелай адвагі, застаўся ў мястэчку з дваццаццю чалавекамі з конніцы і стральцоў, перамешаных з касінерамі.

Пачынаючы з восьмай гадзіны раніцы маскалі пачалі няспынна страляць з гармат по мястэчку, напэўна для запужвання паўстанцаў магутнасцю сваёй артылерыі. У хуткасці закацілі яны на Віленскую вуліцу палявую гармату. Сцяльніцкі атакаваў яе ўздоўж вуліцы, аднак некалькі выстралаў карцеччу разбілі і рассыпалі конніцу, якая налічвала каля дваццаці чалавек і добраахвотна кінулася на пагібель з-за неразумнага загаду асляплёнага кіраўніка.

Пасля таго, як невялікі атрад Сцяльніцкага быў разбіты, неўтаймаваны зброд уварваўся [s. 30] ў горад, быццам яго захапілі штурмам, не прапускаючы ні слабога пола, ні састарэлых. Для іх не было нічога святога. Жанчыны і дзеці, схаваўшыяся пад боскай аховай у касцёле, палі ахвярай лютасці раз'юшаных дзікуноў. І была гэта ахвяра, алырскапая крывёю бязвінных! Не прыпыняліся забойствы на вуліцах. Былі забіты два ксяндзы, жыхары Завадскі[7], Ган[8] і ш[мат] і[ншых]. Аднак сама смерць яшчэ не знішчала ў вачах полчышч акупантаў выступлення з узняццем зброі за вольнасць. Ім патрэбны былі яшчэ пакутніцкія забойствы. У якасці трафеяў перамогі варвараў над бяззбройным народам застанецца ўспарыванне нутра ў аднаго з жыхароў, калі дапытваліся ў яго пра грошы; рассяканне доктара Закржэўскага[9], і забойства каля двухсот простых жыхароў. Іх кроў цяжарам ляжа на галаву віноўніка ўсяго гэтага – Храпавіцкага[10], [s. 31] калі людскія паводзіны на зямлі паддаюцца вышэйшай наканаванасці, наўмысна паслаўшай зборышча катаў для таго, каб спалохаць паўстанцаў!

Заканаўшы шматлікія кучы няшчасных ахвяр, Вярзілін вярнуўся ў Вільна, а яго войска знаходзілася ў стане трыумфу, вартага часоў Тамерлана[11], займалася крадзяжом начыння з касцёлаў і прыватнай уласнасці забітых жыхароў. Так помсцілі бязвінным і бяззбройным у XIX стагоддзі! Але што значаць стагоддзі для варварскага ўрада? Любы дэспатызм ніколі не ведае мяжы і зменаў.

Пасля вяртання расійскай улады ў Ашмяны, разаслалі ў розныя бакі шукаць Тышкевіча[12], Важынскага і мяне, а нашы маёнткі трапілі пад канфіскацыю[13], каб спагнаць тую суму грошаў, якая была забрана з пошты на выдаткі [s. 32] паўстання. Члены Камітэта Ванькові[14] і Сарока[15] зніклі загадзя. З першым не ведаю, што стала, а другога злавілі чаркесы ў Крэва і, закаванага ў кайданы, адвезлі ў Вільна. Гэты паважаны стары, які некалькі разоў бачыў падымаючуюся з труны айчыну, адважна ішоў на насільніцкі суд, размаўляючы з сапраўднай шляхетнай адвагай: «Можаце адабраць апошнія дні майго жыцця, якое і так ужо хутка скончыцца. Не шмат чым мая смерць вам спатрэбіцца. А Польшча была і быць павінна».

Калі адбывалася гэта ў мясцінах, пакінутых паўстанцамі, у Суцькава на ваеннай радзе атрымаў перамогу праект аб размяшчэнні ў Вішнева. Намер Язвінскага аб аб'яднанні з вілейскімі паўстанцамі быў адхілены.

Вішнева, размешчанае ў лясным атачэнні, давала добры прытулак яшчэ не сфарміраваным [s. 33] нашым сілам. Жалезаапрацоўчая фабрыка абяцала лёгкае забеспячэнне зброяй і карцеччу. Але найважнейшым было тое, што мы засталіся на тэрыторыі павета, займаліся арганізаваннем сваіх сіл, садзейнічалі ўзмацненню ў гэтых мясцінах духу, і раз'яднанню непрыяцельскіх сіл на значных прасторах. Наколькі гэты намер меў слушную перавагу над шкадлівым аб'яднаннем у вялікія масы, што супярэчыць прыродзе партызанскай вайны, выявіў вопыт. Бо, сабраўшыяся паўсюль у адным месцы, нявопытныя і дрэнна ўзброеныя натоўпы паўстанцаў былі разбіты і раз'яднаны ў адкрытых бітвах. І наадварот, найлепей распаўсюджвалася паўстанне, дзе паўстанцы праводзілі малую вайну невялікімі групамі, пазбягаючы шыкоўных бітваў. Аднак усё сапсавала баязлівасць і адсутнасць духу ў ваеннага кіраўніка.

[s. 34] Перад самым выхадам з Суцькава ў Вішнева з Вільна прыбыў поўныя запалу ў поўным узбраенні больш за дваццаць акадэмікаў[16] (Усе гэтыя акадэмікі падзялялі ўсе цяжары нашага паўстання ажно да аб'яднання з рэгулярнымі польскімі войскамі, і пазней ажно да заканчэння вайны служылі дзейна як простыя салдаты. Варта, каб іх імёны былі запісаны. Былі гэта наступныя: Дабоўскі[17], Цэзарый Свянціцкі[18], Свентаржыцкі[19], М. Ленартовіч[20], Якубоўскі, Навіцкі[21], Адам Махвіц[22], Пятроўскі[23], Эрнест Вашкелевіч[24], Савіцкі[25], а з імі іншая выдатная моладзь, Канстанцін Янкоўскі[26] і шмат іншых, каторых прозвішчэ ў гэтую хвіліну прыгадаць не магу). Такі ўзнёслы дух моладзі ўзрадаваў усіх паўстанцаў. Выступілі мы ў вызначаным кірунку. Прыпыніліся на адзін дзень у Крэва, дзе мясцоваму кіраўніку Шаціле[27], былому калісьці легіянеру, было даручана фарміраванне і збор паўстанцаў. Быў ён п'яніцай па прафесіі, як звычайна гэта адбываецца са старымі салдатамі, не шмат здолеў ён зрабіць, так як хутка яго, сапраўды п'янага, як мне паведамілі, засеклі чаркесы.

[s. 35] Адтуль рушылі мы, як было запланавана, спешным маршам у накірунку Вішнева. Прыпыніліся перад ім, а яўрэі, якія ўжо не адночы спрыялі нашаму паўстанню, занепакоеныя нечаканым падыходам узброенных паўстанцаў у колькасці да паўтары тысячы, выйшлі да нас з хлебам і соллю.

Пасля адпачынку на працягу ночы і наступнага дня, у значным беспарадку сабранага натоўпу паўстанцаў, выйшлі ўвечары і сталі бівакам у полі. Гэта было першы раз, калі ўбачылі мы сапраўднае абознае вогнішча і войска наша размеркаванае і пастаўленае лагерам. Выставілі мы пікеты і заставы. Усё гэта ўпарадкоўваў Язвінскі. Ён адзін меў хоць якое [s. 36] уяўленне аб вайсковай навуцы, будучы з гэтага часу душою і правадніком усяго. Без яго ўсё развальвалася б ад бязладдзя.

Назаўтра, пасля таго як выйшлі мы ў поле, калі спакойна цэлым штабам абедалі ў Пшэздзецкага, пачуліся блізкія выстралы карабінаў. Яны такім чы-

нам паведамлялі, што падыходзяць маскалі. Як можна хутчэй падрыхтаваліся мы да бою, размясціўшы ў густых, каля дарогі зарасніках стральцоў, а кавалерыю выставіўшы недалёка ад гасцінца, на раўніне каля леса, а на дарозе – гарматкі. [8/20 красав[іка]. Маскалі супраць нас выслалі эскадрон гусараў і эскадрон уланаў, перамешаных з казакамі. Аднак пасля таго, як нашы стральцы пачалі страляць і падстрэлілі двух гусараў, астатнія разбегліся.

Перамога засталася за намі, і дух, [s. 37] які пахіснуўся, ажыў нязмерна. Аднак паведамленне аб падступаючай да мястэчка артылерыі, у склад якой уваходзіла дзесяць ці адзінаццаць гармат, а болей баязлівасць Пшэздзецкага, патрабавала ад нас адступлення ад Вішнева і пошуку больш бяспечнага месца.

Расіяне не пасмелі атакаваць нас у густых і забалочаных зарасніках, яны, налічвая каля тысячы пяхоты і кавалерыі, спакойна прыпыніліся ў Вішневе, заставіўшы гарматы ў большай частцы ў дэмантаваным ці сапсаваным выглядзе з другога боку мястэчка. Мы са свайго боку адступілі да Бакштаў, а затым да Руму, шукаючы бяспечнага месца, дзе бы спакойна, падрыхтоўваючы наша паўстанне, маглі б затым стаць небяспечнымі і дзейнічаць у сваім павеце.

Праз тыдзень нашага побыту ў Руме пачаў сярод нас аднаўляцца парадак. Пачыналі мы фарміраваць [s. 38] новыя сілы, ці па меньшай меры рабілі для таго пасільныя намаганні. Намі былі сабраны запасы харчавання і ўсё неабходнае для прывядзення паўстанцаў у парадак. Гэтаму дапамагала блізкае размяшчэнне маёнтка Валожын, які належаў Тышкевічу, адкуль мы шляхам рэквізіцыі скарысталіся ўсім, што нам было патрэбна. Адным словам, арганізаваліся мы нанава.

Нечакана прыбылі ад вілейскага паўстання маршалак Гіцэвіч[28] і Аскерка[29], адрэзаныя ад сваіх і жадаючыя ў сувязі з гэтым аб'яднацца з намі, ці шукаць прытулку. Яны сумавалі з-за слабасьці павятовых літоўскіх паўстанняў. Адчувалі слабасць вілейскіх сіл, аднак і нашым давяраць не маглі, аглядаючы пазбіраны натоўп, які складаўся з людзей, не прыстасаваных для гэтай справы. І казаўтра яны пакінулі нас, жадаючы прабірацца да сваіх. Іх намерам з'яўлялася аб'яднанне абодвух паўстанняў памежных паветаў. [s. 39] Аднак сталы наш намер дзейнічаць у сваім павеце, і недавер з іх боку ў нашыя сілы да той ступені, каб маглі яны са сваім паўстаннем аддацца пад нашу апеку, як напачатку сабе ўяўлялі, разладзіла гэтае аб'яднанне і пакінула ўсё лёсу.

Калі ўсё гэта адбывалася, не ведалі мы аб тым, што недалёка знаходзіцца непрыяцель. [17/29 красавіка]. У вялікую пятніцу ранкам былі зняты нашыя пікеты; затым усе селі на коней. Я выехаў аглядаць нашыя заставы, а расійскія фарпосты ўжо набліжаліся прамой дарогай праз лес. Толькі я паспеў аб гэтым паведаміць Пшэздзецкага, як два гарматных выстралы абвясцілі пачатак атакі непрыяцеля на нашу конніцу, якая знаходзілася ў авангардзе. Руткоўскі[30] з падраздзяленнем стральцоў і добраахвотнікаў з татараў, якому была даручана арганізацыя засады ў лесе, ці ад баязлівасці, ці ад несвядомасці, не выстраліўшы ніводнага разу, прапусціў [s. 40] эскадрон уланаў, які дзейнічаў для падстрахоўкі гармат. Пасля таго, як былі адрамантаваны на роўнай і сухой дарозе маскі, разбураныя намі,

маскалі закацілі некалькі лёгкіх гармат і зрабіўшы некалькі выстралаў карцеччу рассыпалі нашу пяхоту, складзеную пераважна з касінераў. А стральцы, якія знаходзіліся ў засадзе, без усялякіх выстралаў рассыпаліся перад маскоўскімі егерамі, якія іх высочвалі. Яшчэ абараняўся са сваім падраздзяленнем пяхоты адважны віленскі акадэмік Пудзіноўскі, які ўтрымліваў наш ар'ергард. Ён пакажыў болей за дзесятак уланаў, якія імкнуліся прайсці наперад, аднак з [illegible] перавышаючай па колькасці непрыяцельскай пяхоты быў вымушаны адысці і схавацца ў лесе. Такім чынам, пасля таго як былі разбіты нашы сілы, адышлі мы пад абстрэлам карцечы, налічваючы ледзь восемдзесят коннікаў, разам з Важынскім, Пшэздзецкім, Язвінскім, а таксама Ленартовічам[31] і некалькімі дзесяткамі [s. 41] акадэмікаў праз раку ў брод і балоцісты луг. Услед нам маскалі браслі яшчэ некалькі гранат, якія аднак не нанеслі нам ніякай шкоды.

Пасля гэтага Саф'янаў[32] са сваім падраздзяленнем увайшоў у вёску Рум. Ад падпаленых ім сядзіб пачаўся пажар, які спаліў магазін[33], астаўлены намі. Не жадаючы ці не адважваючыся атакаваць таго, што засталося ад нас у лесе, накіраваўся ён да Бакштаў. Там ён перастрэльваўся яшчэ з невялікім нашым атрадам, пакінутым у Бакштах, і затым выступіў далей, у накірунку Вішнева.

Страціўшы ўсе нашыя сілы, і знаходзячыся ў натуральным бяссіллі з мноствам паклажы ў лесе, адправіліся мы рысцю на Яцкаў, што на мяжы Вілейскага павету. А парушаныя [s. 42] ў час адступлення, ці яшчэ раней, масты не дазволілі раз'яднаным нашым часткам аб'яднацца паміж сабой.

Пад час нашага адыходу на Яцкаў, у Завілейскі павет, калі мы праходзілі праз Доры, прыпыніліся мы ноччу ў маёнтку Куроўскага, дзе Язвінскі, які меў тут знаёмых, застаўся сам і пераканаў у гэтым Важынскага, з якім надалей разам хаваўся па лясах. У такім стане, калі ўсе перасварыліся на створаный наспех радзе, пастанавілі, што ўсе, хто застаўся, павінны прасоўвацца ў Завілейскі павет і аб'ядноўвацца з мясцовым паўстаннем, так як вілейскае [выступленне] было разагнана і адсунута далей да Мінскай губерні, і не магло нам аказаць ніякай дапамогі.

Калі мы ішлі для аб'яднання з завілейскім паўстаннем, Пшэздзецкі спаткаў у Аборку Гіцэвіча, [s. 43] які засцярог, што рассыпаныя ў гэтых мясцінах казакі не дазволяць нам ніякім спосабам здзейсніць запланаванае. Не маючы іншага спосабу вызваліцца і пазбавіцца ад помсты непрыяцеля, вырашылі мы ў прылягаючым засценку, Целяткі названым, размешчаным у недаступным лясным балоцістым месцы, схавацца на той час, а затым пасобку шукаць прыстанішча ў завілейскіх паўстанцаў.

Закапаўшы дзве нашы гарматкі, астаткі амуніцыі і паперы, раздаўшы ксёндзу Ясінскаму[34], Францішку Чаховічу[35] і іншым некаторую дапамогу, узяўшы пры гэтым 350 чырвоных злотых для мяне, Зянковіча[36] і Ленартовіча і мэтай забеспячэння зброяй нанава і аказання дапамогі іншым у выпадку, калі яны з намі аб'яднаюцца, пакінуўшы таксама застаўшыяся грошы, што складалі каля 40 000 зл[отых], [s. 44] Пшэздзецкаму для перадачы іх жмудскім паўстанцам для

вайсковых патрэб, куды ён павінен быў трапіць, вырушылі мы прабірацца ў Завілейскі павет.

Пазней гэтыя грошы былі аддадзены Гелгуду[37], і, напэўна, без карысці для краіны ляжаць ёсць дзесьці ў Прусіі.

Тым часам часткі нашага паўстання рознымі невялікімі атрадамі прабіраліся ў Завілейскі павет. Я, Зянковіч, Каэтан Ленартовіч, Бутлер[38] і некалькі акадэмікаў, апрануўшыя па-сялянску, везлі ўпотайкі на ўздзельным возе нашу зброю. Прабіраліся мы па бездарожжу на Маркава, Шведы, Ганўту, Войстан, Вішнева Суліcтроўскай, Дубраўляны, Свір, Лынтупы – да Свянцян, куды прыбылі, наколькі сабе магу нагадаць, 22 красавіка[39] г[этага] г[ода].

Пад час гэтай нашай дарогі заязджаў я разам з Зянковічам да Гюнтэра. Ён прымаў нас [s. 45] з вялікай расчуленасцю і ветлівасцю, аднак яго патрыятызм не пашыраўся настолькі, каб ахвяраваць [на агульную справу] свой маёнтак і сваю асобу. Як сам мне паведаміў, маючы ўзброеных і належным чынам апранутых людзей, не даставіў іх аднак вышэйшым уладам мясцовых паўстанняў, асцерагаючыся праследавання расіян. Я не магу судзіць, ці рабіў ён гэта з-за разважлівасці, асцярогі, боязі ці з-за іншых якіх прычын, не ведаю ніякіх аб гэтых абставінах падрабязнасцяў. Ведаю толькі, што завілейскія паўстанцы адзываліся аб ім не найлепшым чынам.

І вось рэшткі ашмянскага паўстання, налічваючы каля 40 коней і столькі ж пешых стральцоў, зліліся ў адно цэлае з завілейскім паўстаннем з намерам падзяляць далейшы лёс паўстаўшай Літвы.

[s. 46] Значыць, калі мы выратаваліся, маглі зноў быць карыснымі ў вайсковай службе для айчыны. Важынскі, які хаваўся па лясах і там шукаў схованча ад пераследуючага ворага, трапіў яму ў рукі. Збіраючыся перабрацца са сваімі, служыўшымі ў яго людзьмі, з вілейскіх лясоў у Баруньскую пушчу, наблізіўся ён да свайго маёнтку Аляны. Асцерагаючыся там паказацца, ён выслаў з лесу свайго давеpанага чалавека, каб той паведаміў жонцы пра месца яго знаходжання і правёў яе для спаткання. Аднак на няшчасце арэндатар яўрэй даведаўся аб гэтым і данёс казакам, якія стаялі недалёка. Яны прыбылі ў гэтае месца, схапілі прысланага чалавека і пачалі яго распытваць пра пана. А калі не атрымалася ні пагрозамі, ні розгамі нічога ад яго даведацца, [s. 47] паставілі пячычаснага басым на распаленую патэльню. Небарака ад нясцерпнага болю выдаў месца, дзе хаваўся яго пан, якога адразу ж выцягнулі з лесу, павезлі ў Вільню і пасадзілі ў турму. Што стала з ім далей, даведацца я не змог[40].

<u>Завілейскае</u> <u>паўстанне</u>

Прабіраючыся ўзгаданым шляхам для аб'яднання з завілейскімі паўстанцамі, даводзілася нам чуць розныя звесткі аб паспяховай дзейнасці гэтага паўстання. Тысячы людзей, неабходным чынам узброеныя, збіраліся размясціцца лагерам каля Свянцян, дзе існаваў узорны парадак, што давала нам надзею. Тым

часам, калі мы сюды прыбылі, засталі мы ўсё ў такім стане, як было і ў нас, гэта значыць, у значным беспарадку. Заможная шляхта [s. 48] слаба ці размясцілася на занятых у мястэчку дамках, як бы непрыяцеля ўжо не было ў краіне. Не было ніякіх пікетаў, ніякіх вартаў, адным словам ніякай асцярожнасці, а між тым вораг ужо набліжаўся.

Пасля таго, як мы прыбылі, адправіліся мы проста да кіраўніка паўстання б[ылога] маршалка Вінцэнта Барткевіча[41]. Прынялі нас ветліва і пачалі распытваць аб нашых прыгодах. Назаўтра я быў запрошаны на ваенную раду, якая складалася з кіраўніка паўстання, Яна Пятроўскага[42] і Вайніцкага[43], павятовых камандуючых коннiцай і пяхотай, памешчыка Станіслава Кубеніцкага[44] і некалькіх іншых памешчыкаў. На ёй мы вырашылі пакінуць перад наступаючым ворагам Свянцяны і адыйсці да Дзвіны для аб'яднання з дзісенскім паўстаннем. [Прычынай стаў факт, што мы былі] ужо адрэзаны ад Вількаміра [s. 49] і прабіцца са зброяй у руках было немажліва.

<u>[29 красав[іка] г[этага] г[ода]</u>. Пасля заканчэння пасяджэння ўсе ўселіся на коней і праз Серанчаны, Камаі, Паставы, Соўчын і Мосар прыбылі да мястэчка Лужкі, размешчанага ў Мінскай губерні, дзе нас спаткаў Камітэт і ўзброеныя жыхары дзісенскага паўстання.

Мне падаецца, што я паступлю найлепшым чынам, калі змяшчу тут наступнае апісанне завілейскага, вілейскага і дзісенскага паўстанняў, якое выканаў кіраўнік завілейскага паўстання Вінцэнт Барткевіч і аддаў у Варшаве старшыне ўрада генералу Крукавецкаму[45].

«<u>Гістарычнае</u> <u>апісанне</u> <u>паўстанняў</u> у <u>Завілейскім,</u> <u>Дзісенскім</u> і <u>Вілейскім паветах</u>»

На заклік паўстання ў Варшаве [s. 50] маскоўскае войска прыняло ў Літве баявы парадак, як у варожай краіне, у грамадзян усіх ступеняў і жыхароў была адабрана зброя. З Вільні ў Дынабург быў перавезены арсенал, і калі расійскае войска ўвайшло ў Каралеўства Польскае, напачатку Жмудзь, а потым Літва адважыліся паўстаць. Завілейскі павет, размешчаны паміж Вільнай і крэпасцю Дынабург, стала заняты з-за шматлікіх праходаў маскоўскіх войскаў, служыўся месцам, якое не адпавядала выступленню. Як толькі Ашмянскі павет здзейсніў паўстанне, адважныя жыхары Завілейскага павету сабраліся ў колькасці трыццаці коннікаў і здзейснілі напад на павятовы горад Свянцяны, разбройлі каманду, якая налічвала 80 чалавек, а 60 узброенных чалавек са складу коннай гвардыі вымусілі адыйсці да Відзаў, а пры выхадзе забралі трыццаць вазоў з фляжкамі [s. 51] і іншым вайсковым абсталяваннем.

Пасля таго, як былі заняты Свянцяны, жыхары абвясцілі Акт паўстання, утварылі часовы камітэт і ўсе неабходныя для гэтага аддзелы, а мяне [Барткевіча] абралі кіраўніком паўстання ўсяго павету. Камендантам пяхоты быў прызначаны Міхал Вайніцкі, а конніцы Ян Пятроўскі. Усю шляхту без выключэння прызвалі сядаць на коней. Акрамя гэтага было вызначана паставіць з 25 сялянскіх дымоў[46]

аднаго коннага салдата і з двух дымоў – аднаго пешага. Адпаведна такому раскладу пры ўмове паспяховага выканання волі Камітэта Завілейскі павет мог бы ў хуткім часе выставіць 1 500 конных і болей за 5 000 пешых салдатаў. Аднак павет, у значнай частцы акупіраваны непрыяцелем, [s. 52] акрамя найлепшых пажаданняў, маючы значныя перашкоды да таго, за некалькі дзён паставіў сто конных салдатаў і трыста стральцоў з паляўнічай зброяй. Знаходзячыся ў такім стане, сілы паўстанцаў Завілейскага павету адбівалі непрыяцеля. Аднак менавіта тады, калі найшчаслівейшае і наймацнейшае ашмянскае паўстанне было разбіта ворагам, а ўдзельнікі гэтага паўстання Зянковіч, Клюкоўскі і Ленартовіч разам з 30 коннікамі і 60 стральцамі асобнымі невялікімі атрадамі далучыліся, князь Хілкаў[47] са сваімі сіламі ў паўтары тысячы рэгулярнага войска і з шасцю гарматамі з аднаго боку, а з другога Кахоўскі з немалым войскам, пачалі націскаць на завілейскіх паўстанцаў. Хаця ж быў яшчэ адкрыты шлях для аб'яднання са жмудскімі паўстанцамі, [s. 53] я лічыў за лепшае арганізацыю дыверсіі супраць непрыяцеля, цягам уратавання паўстанцкіх сіл Мінскай губерні адыйсці ў Дзісенскі павет, размешчаны ад Жмудзі болей за 50 міль. Прычым, аб'яднаўшы нашыя сілы з паўстанцамі Віленскага павету, намерваўся перайсці Дзвіну і ўдарыць па Дынабургу. З гэтым усе падначаленыя, якія ўваходзілі ў раду, пагадзіліся. Зараз жа пасля гэтага, нягледзячы на скудную амуніцыю і невялікія сілы, выйшаў я ў Мінскую губерню ў Дзісенскі павет, дзе спалучыўшы сілы завілейскіх паўстанцаў з паўстанцамі дзісенскімі ў мястэчку Лужках на столькі, на колькі мне дазваляў час. У сваім аддзеле заклаў я фабрыку пораху.

Начальнік вілейскага паўстання, Станіслаў Радзішэўскі[48], на сённяшні дзень палкоўнік [s. 54] 26 пяхотнага палка, пасля бітвы пад Вілейкай з пераважаючай непрыяцельскай сілай, ратуючы паўстанне ў гэтым павеце, адыйшоў да горада Глыбокае, размешчанага ў Дзісенскім павеце, і аддеглага толькі на 4 мілі ад нашага месцазнаходжання. Атрымаўшы звестку аб яго прыбыцці, неадкладна паслаў Радзішэўскаму з майго аддзелу 50 коней. А трохі пазней разам з начальнікам дзісенскага паўстання Брахоцкім[49] і усімі нашымі сіламі выступілі мы на дапамогу Радзішэўскаму. Аднак вораг, няспынна спаганяючы вілейскіх паўстанцаў, ударыў па ім, перш чым мы дайшлі да Глыбокага, і прымусіў Радзішэўскага пакінуць гэты пункт. У дарозе, якая вяла ад Лужкоў да Глыбокага, адступаючыя [s. 55] перад непрыяцелем вілейскія сілы аб'ядналіся з намі.

І хаця аб'яднанне павялічыла нашы сілы, адбылася яно ўжо позна, каб здзейсніць нашы намеры па пераходу Дзвіны і правядзення далейшых дзеянняў у гэтым месцы, тым болей, што вораг, праследуючы вілейскіх паўстанцаў, штодзённа атрымліваючы падмацаванні, з'яўляўся пагрозай нават для аб'яднаных сілаў. Тапрача таго ад Дзвіны мелі мы загароджаную маскоўскімі часцямі дарогу, а яшчэ болей перашкаджала тое, што набліжаючыяся ад Дынабурга сілы, усё больш спіскалі нашы пазіцыі.

Улічваючы гэтыя [s. 56] абставіны, і ўспрымаючы наша знаходжанне ў Дзісенскім павеце як небяспечнае, а пераход праз Дзвіну немажлівым, на сумеснай

нарадзе аб'яднаных сіл паўстання прынялі мы рашэнне, значную частку натоўпу, па большай частцы ўзброеную толькі дрэнна насаджанымі косамі і пікамі, і стомленую ваенным рамяством, распусціць па хатах, а пасля адбору салдатаў ісці напралом на Жмудзь.

У гэтым Адахоўскія, два браты, аднаго з якіх часовы ўрад ашмянскага паўстання дарэмна накіраваў з невялікім атрадам для ўзняцця паўстання ў Вілейскі павет, як заўсёды выказваючы рупліваць, прапанавалі, што яны ахвотна возьмуць кіраўніцтва над адпушчаным натоўпам, [s. 57] каб распаўсюдзіць паўстанцкі дух у Лепельскім і іншых паветах[50]. Калі Адахоўскі адправіўся па вызначанай дарозе, мы для ўратавання нашых сіл рушылі з-пад Глыбокага ў кірунку Жмудзі. Пасля шэрагу перашкод і цяжкасцяў, з якімі сутыкнуліся мы ў шматдзённым паходзе, спаткалі мы ў Завілейскім павеце князя Хілкава і Кахоўскага, размешчаных у выглядзе трох блізказнаходзячыхся гарнізонаў, якія імкнуліся акружыць нас і замкнуць дарогу. У такім становішчы вырашылі мы ўдарыць па цэнтральнаму гарнізону непрыяцеля, які размяшчаўся ў Качаргішках. Пасля таго, як была праведзена, наколькі гэта дазваляў час [s. 58] Радзішэўскім праверка, ударылі мы па ворагу, і па двугадзіннай сутычке без усялякіх стратаў з боку паўстанцаў, адбіўшы непрыяцеля са значнымі для яго стратамі, адкрылі дарогу для выканання вызначанага намеру. У далейшай нашай дарозе, каб уратаваць паўстанцкія часці, пазбаўленыя амаль цалкам амуніцыі, патрэбна было толькі пазманным абаротам заблытаць настойліва атакуючага нас пераўшаючай сілай непрыяцеля. З гэтай мэты ад Качаргішак павярнулі мы на дарогу праз Браслаўскі павет.

На гэтым абрываецца рукапіс Барткевіча, пададзены ім Круковецкаму.

Астатнюю меншую частку справаздачы для заканчэння поўнага ўяўлення пра ніжэй апісаныя паўстанні дадам з успамінаў, настолькі, наколькі пасля усіх зменаў [s. 59] і бураў, яны маглі захавацца да гэтай пары. Аднак, калі якія-небудзь падрабязнасці прапусціў, так за агульны сэнс кампаніі, які захаваў [у памяці] ў цэласці, ручаюся. Што тычыцца спосабу напісання, то тут можна знайсці розніцу не толькі ў спосабе бачання справы, а нават у суцэльным адлюстраванні. Бо працяг ніжэйназваных паўстанняў, не адлюстраваны ва ўрадавых дакументах, абавязкова мусіць прыняць каларыт аповяду відавочцы.

Так, рухаючыся на Рымшаны і Салокі, прайшлі мы досыць спакойна Браслаўскі павет і праз Даўгелі выйшлі да Вількамірскага павету. [14-26 мая] Далей, калі мы накіраваліся да Віжуноў і Свядасц, Радзішэўскі, альбо хутчэй уплываючы на яго камандзір вілейскай конніцы Зверскі[51], выказаў пажаданне аддзяліцца ад вілейскага і дзісенскага паўстанняў. Прычынай гэтаму стала абставіны, што, пасля таго як Барткевіч і Брахоцкі адмовіліся ад кіраўніцтва ўзброенымі сіламі трох паўстанняў, завілейцы і дзісенцы [s. 60] не пагадзіліся з перадачай вышэйшай улады Радзішэўскаму. Пасля шматлікіх высвятленняў адпосілаў, куды я быў запрошаны Барткевічам і Брахоцкім, Радзішэўскі паабяцаў, што будзе трымацца разам, каб з-за пустых непаразуменняў не разрываць без усялякай патрэбы нашых сіл, чаго аднак да канца ніколі не выконваў.

У сітуацыі, калі мы не маглі такім спосабам узгоднена абраць начальніка аб'яднаных паўстанняў, кожны застаўся пры сваім. Барткевіч налічваў 300 чалавек пяхоты, па большай частцы ўзброеных карабінамі са штыкамі, каля ста пяцідзесяці чалавек з завілейскай конніцы і апрача таго ашмянскі атрад, які складаўся з 30 коней і 40 пешых стральцоў, да таго ж яшчэ 30 коннікаў выключна з ліку завілейскіх жыхароў. Брахоцкі налічваў 100 чалавек пяхоты з агнястрэльнай зброяй, 150 касінераў і пікінераў[52], 250 коннікаў, прычым на ўсіх была адна жалезная гарматка для салютаў. [s. 61] Радзішэўскі фанабэрыўся сваёй артылерыяй, якая складалася з дзвюх палутарафунтовых гармат, старанна на лафеты насаджаных, забяспечаных прытым неабходнай колькасцю зарадаў. Кіраваў імі Керсноўскі[53], больш-менш знаёмы з артылерыйскай навукай. Для падстрахоўкі мелася 80 пехацінцаў з агнястрэльнай зброяй, столькі ж касінераў і 150 коннікаў.

Такім чынам, нашы сілы складаліся з 740 пехацінцаў, 610 коннікаў і трох гармат; увогуле з 1350 людзей. Аднак, калі разрыў з Вілейскім паветам стаў відавочным, а таму і дрэнным прыкладам, пачалося непамернае дэзерцірства сялянства.

Калі гэта адбывалася і мы паглыбляліся ў Вількамірскі павет, да нас дайшло паведамленне, што ў мястэчку Купішкі знаходзіцца павятовы камітэт. Пачуўшы гэтую навіну, [s. 62] накіравалі мяне са Станіславам Кубліцкім [16/28 мая] паўнамоцнымі ад аб'яднаных паўстанняў да названага камітэту з адкрытым лістом, у якім мясцовыя ўлады паведамляліся аб набліжэнні ў гэтыя мясціны нашых сіл, скіраваных для сумесных з вількамірцамі дзеянняў. Аднак не знайшоўшы самога, дакладна кажучы, камітэта, а толькі пасланцаў, накіраваных для збору кантаністаў і аднаго члена камітэту, забяспечыліся мы неабходным харчаваннем і фуражом.

[1 чэрвеня г[этага] г[ода]. Назаўтра сілы аб'яднаных паўстанняў наблізіліся да Купішак, а адтуль выйшлі на Трашкуны.

Вількамірскае паўстанне, калі мы падыйшлі, не канцэнтравалася ў адной масе, як наша, а наадварот было раскідана невялікімі часцямі па велізарнаму павету і малымі сіламі раздзірала ў шматлікіх пунктах ворага. Што падыходзіла [s. 63] для вядзення малай вайны, тут было шкодным. Вярхоўнае кіраўніцтва ўзброеных павятовых сіл было з некаторага часу даручана маладому хлопцу з добрымі намерамі і патрыятызмам, аднак без усялякага вопыту, а тым больш без усялякага знаёмства з ваенным мастацтвам, Медарду Кончы[54]. Генеральным сакратаром назваўся Міхал Пяткевіч[55], які падбухторваў начальніка ў многіх справах. Іншыя вількамірцы, а асабліва Калышкі[56], якія кіравалі ваеннай радай, знаходзіліся ў недаступных багнах Вадоклей, недалёка ад Леанішак, размешчаных на паштовым віленскім тракце. Безумоўна, пры галоўнай кватэры павінен быў знаходзіцца адпаведны асноўны корпус. Іншымі невялікімі атрадамі кіравалі Лісецкі[57], Фердынанд Граткоўскі[58] і інш. Яны чакалі падтрымкі ад нашых сіл супраць маскалёў, налічваўшых 1000 чалавек [s. 64] і дзве гарматы, акапаныя ў Ракішках. Аднак ні Барткевіч, ні Брахоцкі не адгукнуліся на заклік, калі ўбачылі слабыя сілы, якія налічвалі каля 200 ці 300 чалавек конніцы, і па гэтай прычыне не спадзяваліся на паспяховы вынік бітвы з акапаўшымся ворагам і адмовілі ў дапамозе, спасылаючыся на адсутнасць амуніцыі і залішняе стамленне людзей у такім нечаканым і доўгім паходзе з-за Дзвіны. Пасля гэтага толькі адзін Лісецкі пусціўся на авантуру, выступіўшы на Ракішкі, аднак пасля дарэмных выстралаў, мусіў спешна адступіць на пачатковыя пазіцыі.

Трэба аднак прызнаць, што вількамірскае паўстанне з'яўлялася больш многалюдным у параўнанні з нашым, і лепшым чынам арганізаваным. У папярэдні час з ім было звязана некалькі станоўчых момантаў [у барацьбе] з ворагам. Людзі былі добра апрануты і ўзброены, [s. 65] коні баявыя, старанна ўтрымліваліся складскія запасы. Грамадзянская моладзь стварала так званыя партызанскія атрады[59] і ў вялікай колькасці сядала на коней.

Калі мы размясціліся ў Трашкунах, зноў выехаў з Кубліцкім да Кончы для стварэння ўзаемных умоваў супольных дзеянняў з вількамірскімі паўстанцамі. Адпаведна ўкладу з абодвух бакоў пагадзіліся ўтрымліваць аб'яднанымі сіламі ваенную лінію ад паўночных межаў Ковенскага павету да самых Ракішак. Для гэтага вырашылі расставіць атрады, складзеныя з некалькіх сотняў чалавек, на такой адлегласці адзін ад другога, каб ва ўсякім выпадку дзейнічаць паспяхова, а пры неабходнасці хутка аб'яднацца.

Такім чынам, па выніках умовы Барткевіч і Брахоцкі занялі пазіцыю ў Трашкунах, а Радзішэўскі спачатку ў Шыманцах, [s. 66] затым ён змяніў сваё размяшчэнне ў адпаведнасці са зменай кірунку вількамірскіх атрадаў.

Пасля цяжкага і стаміўшага нас паходу, мы на працягу цэлага тыдня адпачывалі ў Трашкунах. Барткевіч, як добры салдат, нягледзячы на яго строгі старапольскі падыход да звычаяў і насуперак значнаму ўжо ўзросту, ніколі не шкадаваў сваёй працы, прысвяціўшы аднойчы жыццё, маёнтак і сям'ю бацькаўшчыне. Адразу з усходам сонца стары, пакрыты сівізной, заўсёды сядаў на каня і аддаваў узброеным людзям загады. Захоплены адной толькі справай ён недасыпаў, недаядаў столькі разоў, колькі гэта было патрэбна. Брахоцкі пры вялікіх разумовых здольнасцях і вышэйшых схільнасцях, рызыкуючы неаднойчы ў дзісенскім паўстанні, смела дзейнічая сярод варожага агня, таксама абцяжараны гадамі і пазбавіўшыся значнага маёнтку, не меў столькі [s. 67] упартасці, і не раз, шукаючы ў гарачых напоях асалоды нягодам і супярэчнасцям, станавіўся інэртным і абыякавым. Было гэта відавочна, захапляючае для кожнага, хто мог ацаніць сапраўдную высакародную самаадданасць і забыццё сябе самога дзеля грамадства. Абодва гэтыя старцы ў цывільным адзенні з карабелямі[60] на баку, сядлаючы коней сярод шматлікай, сабранай дзякуючы іх стараннасці грамадзянскай моладзі, знаходзіліся ў нягодах і небяспеках на чале паўстанцаў.

Пад час нашага тут знаходжання супакойвалі нас сабраныя ў адным месцы значныя сілы паўстанцаў, недаступнасць пушчы, усё больш і больш падобныя да праўды пагалоскі аб набліжэнні польскіх войскаў. Мы свабодна размясціліся ў мястэчку Трашкуны. Гэта было па-сапраўднаму маляўнічае відовішча, якое

пагалвала сярдзіявечча ці нашу Барскую канфедэрацыю[61]. Свабодна сабраная моладзь [s. 68] са сваімі бацькамі ці крэўнымі старэйшага ўзросту абедала і вячэрала за традыцыйнымі ў тры рады сталамі, настаўленымі каля трапезнай. Усе яны, узброеныя пісталетамі, шаблямі ці старажытнымі карабелямі з залатымі рукаяцямі, жалезнымі старадаўнімі рапірамі ці загнутымі турэцкімі палашамі[62], у дзіўным і ў кожнага іншым адзенні, весела і з ахвотай сядалі за сталы. Шэрага колеру настольнікі, алавяны посуд і алавяныя куфлі з півам, пастаўленыя перад кожным, сціплыя, без лішку (бо ў нашым становішчы гэтага немажліва было ўжываць) стравы, але шчодра настаўленыя; укрыжаваны Хрыстос, выразаны з дрэва і закопчаныя па баках кляштарныя абразы, вокны, якія выходзілі на касцёльныя муры і законніцкі сад; старанны, гасцінны, ветлівы, [s. 69] шчыры бернардынскі гвардыян[63] з цяжкасцю з-за сваёй паўнаты прыслужваў у сваім кляштары ўзброеным гасцям пад час іх гутаркі. Як жа рамантычна выглядала сцэна! Патрэбна была толькі Альцына, каб наша сапраўдная рэчаіснасць перанеслася ў чароўныя краіны з фантазіі Арыёста[64]!..

Каля чвэрці мілі ад Трашкуноў жыў заможны памешчык Хоппен. Яго дачкі, адпаведнага маёнткавага выхавання, яго далёкія крэўныя і шматлікія жанчыны, якія збягаліся ў гэтыя мясціны, каб пабачыць прыбыўшых з незнаёмых мясцін паўстанцаў, прыносілі прыгатаваныя імі стравы для нашых салдатаў, стаяўшых на варце. У спакойным вясковым зацішшы пасля цяжкасцяў і спёкі прыемна правялі мы сярод прыгожых жанчын некалькі дзён з забавамі, музыкай, [s. 70] танцамі і патрыятычнымі спевамі.

Праходзілі дні ў вясёлай бяздзейнасці, калі спраўдзіліся звесткі пра паход польскіх войскаў да межаў Літвы. Мы выслалі да польскіх генералаў Хлапоўскага[65] і Гелгуда эмісараў, спаткаліся з Кончай і заклікалі да найхутчэйшага далучэння да рэгулярных войскаў. З адпаведнымі ж пераканаННЯмі да нас прыбыў Непакойчыцкі[66], запэўніўшы нас, што яго сын і Канстанцін Залескі[67] гэтую навіну прывезлі ад генералаў, якія знаходзяцца ўжо ў Ковенскім павеце. Хутка і Конча, які прысвоіў сабе вышэйшую ўладу над аб'яднанымі паўстанцкімі сіламі, прыслаў загад Барткевічу, Брахоцкаму і Радзішэўскаму, каб яны далучаліся да Хлапоўскага, накіроўваючы нас шляхам на Вепры, размешчаныя пад [s. 71] Вільняй. Гэты загад, напісаны ў рэзкіх і кароткіх выразах, які загадваў паслушэнства пад карай расстрэлу ў 24 гадзіны, абурыў начальнікаў паўстанняў. Так, не звяртаючы ўвагі на пажаданні пана Кончы, рушылі мы з аб'яднанымі сіламі на Леанішкі, Шылы і Вадоклі для злучэння з галоўным корпусам Гелгуда.

[8 чэрвеня]. У далейшай нашай дарозе праз Упіцкі павет, у Пагірах нам урачыста пад звон усіх званоў вышаў мясцовы пробашч, апрануты ў касцёльнае ўбранне і акружаны некалькімі ксяндзамі з запаленымі свечкамі і з манстрацыяй у руцэ, пад балдахінам, расцягнутым для нашага спаткання. Затым, калі наблізіліся мы да Шатаў, па дарозе спаткалі нас пані Гінтаўтаўны і іншыя, прозвішчаў якіх ужо не магу ўзгадаць; яны [s. 72] кідалі сваімі прыгожымі ручкамі пад ногі нам кветкі і гірлянды, з выразам, поўным радасці і шчасця, таму што бачылі

вызваляючуюся з-пад цяжкага ярма айчыну. О, хто ж бы на ўсе гэтыя чулівыя знакі святой любові да бацькаўшчыны, паўстаўшай краіны, не расчуліўся да гарачых слёз!.. Ах! Усё гэта прайшло, як нязбытны прывід!

Калі мы ў Шатах прыпыніліся для адпачынку, і разам з музыкам дзісенскага паўстання спявалі для сабраўшыхся ў мястэчку на рынку жанчын песні «Яшчэ Польшча не згінула», «Далей, браты, за булат», «Няхай жыве польская моладзь» і іншыя, якія даходзілі да нас з Польшчы, прыбыў ад [illegible] з фуражом падафіцэр 4-га палка. Вось гэта была радасць: убачыць упершыню [s. 73] польскага салдата з рэгулярнага войска; са слязамі яго ўсе распытвалі аб надрабязнейшых дэталях паходу і перамогах польскіх войск, кожны чым мог частаваў яго. А калі праязджаў ён каля лагеру, сялянства схапілася само за зброю і барабаны, выкрыкваючы на тысячы разоў радаснае ўра!

[10 чэрвеня]. Назаўтра рушылі мы ўсімі сіламі для з'яднання з Гелгудам, які размясціўся лагерам у Жэймах. Радзішэўскі, наколькі магу гэта прыгадаць, пайшоў іншым шляхам і аб'яднаўся з Хлапоўскім.

На гэтым заканчваецца нарыс літоўскіх паўстанняў, сведкам якіх я быў. Далей наступае аб'яднанне з рэгулярнымі польскімі войскамі і сумесныя нацыянальныя дзеянні, аднак перш чым да гэтага прыступіць, намалюю яшчэ кароценькі вобраз агульнага духу і дзеянняў літоўскіх паўстанняў.

[s. 74] Літоўскія паўстанні нават у вачах нейтральнага і непрыхільнага назіральніка застануцца для гэтай правінцыі ганаровай старонкай гісторыі. Выступленне супраць такога каварнага ворага, без неабходных сіл, узбраення, без усялякіх ваенных сродкаў, без усякай дапамогі і сувязі з Польшчай, якая ў лютым і сакавіку перамагала, з'яўляецца рэдкім у ваенных падзеях прыкладам сапраўднай багатырскай самаадданасці, ахвяравання і мужнай волі народу.

З першымі звесткамі аб паспяховым адпоры польскай зброяй акупацыйным войскам Расіі, ці хутчэй за ўсё пасля простага ўзнікнення домыслаў аб перамогах палякаў, паўстаўшых як добразычлівасць для краіны, разлілося паўстанне ад Нёмана да Дзвіны, асобна і самастойна ўспыхваючы ў кожным павеце. Перш за ўсё падняліся тры жмудскія паветы, затым Упіцкі, Вількамірскі, Ашмянскі, Троцкі, Завілейскі, [s. 75] Віленскі, а ў Мінскай губерні – Вілейскі, Дзісенскі, пашыраючыся аж да Лепельскага. Такім спосабам змагло падняцца ў Літве да 30 000 узброеных людзей для арганізацыі дыверсіі супраць расійскіх войскаў, але найбольшай карысцю было тое, што ўдалася захапіць усе вайсковыя сховішчы, размешчаныя ў Літве, і разарваць усе камунікацыі. І калі б не дапамога збожжам, якое бесперапынна пасылалася з Прусіі для ўсёй арміі Дзібіча[68], безумоўна пачаўся бы голад.

Ва ўсім гэтым нацыянальным паўстанні, сялянства, спадзеючыся ад сталых часоў галечы, няволі і цемнаты, выявіла, якой можа быць магутнай сіла пакрыўджаная народнасць, каб толькі хто ўмеў ёй уладна валодаць. Грамадзянства, з асаблівасцю моладзь, па большай частцы сядала на коней. Уся моладзь Віленскага універсітэта і тыя, хто вышэйшым духам былі ажыўлены ў сталіцы Літвы, усе паспяшалі

да паўстаўшых братніх шарэнгаў. Святарства, якое цярпела ўціск і праследаванне, увесь час пагрозы з боку расійскага ўрада [s. 76] найбольш старанна і найахвотней дапамагала ў паўстанцкай справе. О, якім узнёслым з'явіўся тады заклік прадстаўнікоў духоўнага сану, яно цалкам загладзіла ўсе кідаемыя ў яго бок абвінавачванні, якія ў многіх выпадках былі і правільнымі. Адныя толькі магнаты, да і то старэйшага ўзросту, не жадалі ніякім чынам прычыніцца да паўстання. Ні Тышкевічы, ні Чапскія, ні Храптовіч, ні Карп (акрамя яго сына Францішка, які, маючы непамерна слабае здароўе і ўсім яшчэ дзіцячы ўзрост, чынна дзейнічаў у паўстанні, а затым, у перыяд адступлення Дэмбінскага, служыў у яго штабе), а таксама і шмат іншых у Літве, хто не пакінуў сваіх прозвішчаў у спісах паўстанцаў ці ім спрыяўшых. Аднак за такія паводзіны не стаў бы я вінаваціць іх у здрадзе ці садзейнічанні Расіі, а абвінавачваў бы ў эгаізме і баязлівасці рызыкнуць, паставіць на карту няпэўнай рэвалюцыі свае вялікія маёнткі.

Сялянства, сабранае масамі, у значнай частцы ўзброенае толькі косамі і пікамі, без адзення, без абутку, абарванае, з [s. 77] дрэнным харчаваннем, ахвотна станавілася пад паўстанцкія харугвы, узнятыя за вольнасць і веру, і калі б падтрымліваўся лепшы і дакладнейшы парадак, калі б гэты натоўп лепей кармілі і апраналі, не было бы ніякага дэзерцірства, якое час ад часу адбывалася ў розных месцах.

Пры вельмі слабым узбраенні народа, паўстанцы былі выстаўлены супраць пераважаючых сіл абучанага непрыяцельскага войска і магутнай артылерыі, меўшай палявыя і пазіцыйныя гарматы вялікага калібру, забяспечаныя неабходнай колькасцю карцечы, куль і гранат. Супраць якіх не маглі мы выставіць нічога акрамя малых гарматак, па большай частцы без лафетаў, і зброі, павыточванай з дрэва і абабітай жалезнымі абручамі, якія з-за сталага недахопу боепрыпасаў, вымушаны мы былі набіваць замест карцечы алавянымі кулямі ці пасечаным на дробныя кавалкі жалезам. Акрамя таго, [s. 78] каб маглі мы бесперапынна страляць у непрыяцеля, вымушаны былі мы вазіць за сабой з месца на месца, з леса ў лес фабрыку для вырабу пораху, снарадаў і куль для карабінаў.

Аднак жа з такімі слабымі сродкамі Вільня, асаджаная шматлікім войскам і артылерыяй, па-сапраўднаму была закрытай і знаходзілася ў стане аблогі. Разбураныя ўсюды паштовыя станцыі і пераправы на рэках садзейнічалі таму, што непрыяцель знаходзіўся ў стане поўнай невядомасці. І не аднойчы адбывалася, што паўстанцы дабіраліся аж да самых муроў горада, здымалі маскоўскія пікеты і выклікалі ў здзіўленага непрыяцеля непамерны страх.

Не было нічога, што магло бы так расчуліць, як выгляд сутычак ці паходаў [s. 79] літоўскага паўстання. Закліканая сеснь на коней шляхта, вымушаная нечакана бесперапынна біцца з непрыяцелем, не мела часу на тое, каб неабходным чынам прыбрацца і ўзброіцца. Адныя былі апрануты ў сурдуты, другія ў фракі, капоты, курткі, у ботах і без ботаў, са шпорамі і ў лапцях, узброеныя шаблямі, рапірамі, карабелямі, круціцамі[(4)], кінжаламі, нажамі, дзідамі і пікамі, дрэнна насаджанымі, кожны меў за поясам ці ў кабуры не меней, чым па дзве пары пістолетаў, гарцавалі на рослых прыгожых скакунах і тут жа — на схуднелых клячах ці сялянскіх дробных коніках. Трэба яшчэ было бачыць пяхоту, якая ішла пехатой з карабінамі, дубальтоўкамі, мушкетамі, паляўнічымі стрэльбамі[(5)], косамі і пікамі. Трэба было бачыць жалезныя гарматкі, [s. 80] якія цягнуў адзін ці два коні. Бачыць жанчын, адныя з якіх ахвотна суправаджалі мужоў, братоў, бацькоў ва ўсіх лагерных цяжкасцях, адбывалі працяглыя дарогі ці канаправанне па лясах і балотах, а другія кіравалі ўзброенымі атрадамі, каб па-сапраўднаму апошні, узнёслы пад'ём народа і поўнае ахвяраванне жыцця і маёмасці для вызвалення замардаванай айчыны!

Увесь гэты энтузіязм і ўсе такія прыгожыя ахвяры, як прадвеснікі шчаслівага выніку паўстанцкай справы, так злавалі, непакоілі і палохалі непрыяцеля. З дзікай помстай ён безупынна здзекваўся над няшчаснымі, якія на полі бітвы трапілі яму ў рукі. Не маю зараз пад рукамі сабраных фактаў, каб мог намаляваць крывавы вобраз іх [s. 81] лютасці, забойстваў, грабяжу і пажарышчаў. Мабыць, пазней акрэсліць гэта пазней у асобным месцы і адпаведнымі рысамі. Але раней у Ашмянах, няспынныя ў перыяд паўстання расстрэлы простых жыхароў, разбоі і гвалты па дамах, грабяжы і жорсткае знішчэнне краіны, ці была гэта помста, здзейсненая Матусевічам учынак над некалькімі чаркесамі, на чым так настойваў дзікі наш непрыяцель, як на якім-небудзь небывалым злачынстве? Ах, апрычнікі тырана, на патокі крыві невінаватых і спакойных жыхароў вамі праліты, здзейсненыя вамі шматлікія гвалты і пажары, а тады напракніце нас, калі вашы мелныя дзе дазволяць, у бесчалавечнасці ў абыходжанні з непрыяцелем, атрымаўшым перамогу!

[s. 82]

Аб'яднанне літоўскіх паўстанцаў з польскімі войскамі

[10 чэрвеня]. Пасля таго, як выйшлі мы з Шатаў, сталі лагерам каля маленькай вёсачкі, на адлегласці некалькіх міль ад мястэчка Жэймы, Ковенскага павета, дзе размясціўся корпус Гелгуда, які яшчэ не аб'яднаўся з аддзелам Хлапоўскага.

На гэтым заканчваюцца дзеянні літоўскіх паўстанцаў, якія з гэтага часу злучаюцца з рэгулярнымі польскімі вайскамі. Ад імені вярхоўнага камандуючага асобнага корпуса ў Літве генерала Гелгуда на ўсе бакі былі разасланы друкаваныя адозвы, «каб усе літоўскія паўстанцы як найхутчэй далучаліся да польскіх войскаў, якія новай перамогай пад Райгорадам адкрылі сабе шлях праз расійскія сілы, каб падаць сяброўскую руку ліцвінам». Як жа неадкладна з усіх бакоў і куткоў Літвы збягаліся паўстанцы, каб аб'яднацца [s. 83] і стаць у строй сваіх выратавальнікаў.

Не з'яўляючыся з гэтага часу адной са спружын альбо кіраўнікоў паўстання, уліваючыся паасобку ў вялікі нацыянальнай вайны, я заставаўся ўжо толькі выконваючай часткай, не ўплываючы на дзеянні. У сувязі з гэтым і апісанне далейшых дзеянняў не можа чэрпацца з агульнага становішча выпадкаў, не можа

раскрыць план літоўскай кампаніі і агульнага яе руху, але, што тычыцца маёй асобы, яна была толькі сведкай дзейнасці агульнага кола ваеннай машыны, перанесенай на літоўскую зямлю. Я адлюструю тое, што мяне найімацней з маёй пазіцыі здзівіла, што на мяне зрабіла якое-небудзь уражанне, што заўважаў, што слепа, з што па жаданні рупліва выконваў. Словам, пакіну нарыс ці хутчэй за ўсё ўспаміны, якія датычыць мяне аднаго. Хто цікавіцца агульнымі падзеямі далейшай кампаніі, хай звернецца да ўспамінаў генерала Дэмбінскага, якія, [s. 84] напэўна, хутка будуць надрукаваны ў Францыі[71]. Пісалі ўспаміны аб літоўскай кампаніі і іншыя высокія афіцэрскія чыны, меўшыя дачыненне да ваеннай рады і на падставе, аддаваных ім загадаў, склаўшых больш дакладнае ўяўленне. Паміж іншымі магу прыгадаць падпалкоўніка артылерыі Бартманьскага[72], які ўжо пасля заканчэння вайны пісаў у Галіцыі, і наколькі я мог зразумець з яго размоў, быў свядомым у гэтым. Але дастаткова ўжо гэтага, звернемся да свайго.

Такім чынам, калі мы размясціліся ў гэтай вёсачцы, якая знаходзілася недалёка ад Жэймаў, Брахоцкі і Барткевіч, сеўшы на коней, адправіліся на сустрэчу з Гелгудам. Убачыўшы сярод нас некалькі ашмянскіх паўстанцаў, Пшэздзецкі, трымаючыся галоўнага штабу (пасля пераходу праз Вількамірскі і Упіцкі паветы і аб'яднання з войскам), пазнаёміўся з цывільнай ашмянскай конніцай, складзенай па большай частцы з прыбыўшых з Вільні акадэмікаў, над якімі Зянковіч аднавіў [s. 85] сваё кіраўніцтва, апрануўшы іх у адзенне з намалёванымі рэбрамі, чэрапам і касцямі, а таксама ў чырвоныя плашчы, сам увесь час пазбягаючы бою. Выйшаў да нас Дэмбінскі[73] і пасля ветлівага вайсковага прывітання ў кароткай размове запытаўся аб тым, чым бы мы пажадалі заняцца. У выпадку, калі мы цалкам аддаліся волі кіраўнікоў, ахвяруючы сабой дзеля краіны, параіў запісацца нам у полк познаньскай конніцы, які складаўся з цывільных асабаў. Адвялі нас да палкоўніка Бржжаньскага[74], а затым да капітана Ланчкоўскага[75], дзе мы зараз жа запісаліся простымі салдатамі. Адзіны толькі Зянковіч, прадбачачы цяжкую службу, прыкінуўся хворым і застаўся круціцца пры Пшыздзецкім і па-юнацку невыносна выхваляцца пры штабе.

Што за моладзь гэта познаньская! З добрымі характарамі, напоўненыя экзальціраваным патрыятызмам, на заклік падняўшайся бацькаўшчыны пакінулі вялікія маёнткі і любімыя сем'і, [s. 86] і пранікшыся геройскай самаадданасцю, пакінулі чыны дасведчаным, а самі, вырваўшыся з лона пяшчоты і хатніх выгод, выконвалі абавязкі простых салдатаў. Назіраючы за такой моладдзю, якая гатавала сабе ў катлках на пастоях ежу, карміла і паіла коней, назіраючы, як пацямнелі пад гарачым сонцам іх далікатныя твары, назіраючы шаснаццацігадовых, васемнаццацігадовых заваёўнікаў вялізнага войска, якія спалі, апранутыя ў ваеннае кавалерыйскае і адначасова элегантнае адзенне пад адкрытым небам у слякоту і непагадзь, не паверыў бы сам сабе, альбо гэта нейкі падман, пачаўшай марыць фантазіі, ці рэчаіснасць перад табой. Служыць у такім палку, які нядаўна, некалькімі днямі раней, у Райгорадзе дабіўся перамогі над расійскай пяхотай, складзенай са старых салдатаў, хто бы не палічыў гэта для сябе за гонар. Да гэтага часу захаваліся ў маёй памяці прозвішчы Качароўскага [s. 87] [illegible][76], Шчанецкіх, Станіслава, Канстанціна і Тэадора, Крымкоўскага[77], Ланчкоўскага, Бржастоўскага[78], Пяглоўскага[79], Варанецкіх[80] і шмат іншых.

Пасля таго, як запісаліся мы ў палкавы спіс і адбылі пяхотную муштру, пабег агледзець лагер. Для літоўскага паўстанца якое гэта было цудоўнае відовішча! На вялікай раўніне, як толькі магчыма было акінуць вокам, жаўцелі саламяныя [шалашы ?], старанна ў шарэнгі пабудаваныя, і дыміліся кастры ад 12 да 13 000 налічваўшага войска, і якога войска, сама перамога на іх лёс свяцілася! Радаваў таксама яшчэ стан артылерыі, якая складалася з дваццаці васьмі палявых пазіцыйных гармат і гранатнікаў. Уздымалася грудзь, напоўненая высакароднымі думамі, калі бачыў пякельныя пашчы, якія хутка павінны былі выкідваць смерць на ворагаў нашага роду! Але бедныя стомленыя і знішчаныя коні пакінулі непрыемнае ўражанне аб кавалерыі, яны болей нагадвалі сабранае апалчэнне, чым сапраўднае рэгулярнае войска. Кампенсаваў гэта смутнае відовішча бляск шматлікага [s. 88] штаба і новы, і здзіўляючы для лясных воінаў бляск [illegible] генералаў і штаб-афіцэраў, якія збіраліся хутка помсціць за гаенне Літвы!

Увёсь гэты дзень правёў найпрыемна, як бы ў зачараваным свеце. Краявіды адзін за другім паўставалі ў захапленні перад раскалыханай фантазіяй. Вяртаючыся з лагеру, зайшоў у нейкую хату, дзе ў вялікім пакоі ляжалі, сядзелі ці стаялі да двухсот віленскіх акадэмікаў па большай частцы ў сваіх мундзірах, кожны з шабляй і пісталетамі. Тут і паўсюль польскія вайскоўцы былі перамешаны з найпяшчотнейшым братэрствам. Адзін з вольных польскіх стральцоў у шэрай з зялёнымі на грудзях ладункамі венгерцы, у чырвонай з паўлінім пярэм кракаўянцы, накручваючы весела вусы, заліхвацкі спяваў.

Кастусь каханы,
З Варшавы выгнаны...[81]

а ўсе за ім паўтаралі. Ах, якім расчуллівым быў гэты хор! З неба вашы [s. 89] спевы шанаваў херувім, калі б яшчэ раз у жыцці штосьці адпаведнае мог бы пабачыць і пачуць. Яшчэ да сённяшняга дня гучыць у ілюзорным [illegible], якую ўпершыню тады пачуў, бачыцца яшчэ ў твар постаць стральца, і чыя грудзь яшчэ ўздымаецца ад успамінаў тагачаснай асалоды! Хутка выйшлі мы ўсе на суседняе гумно і некалькі сотняў акадэмікаў са школы падхарунжых практыкаваліся з карабінамі ў руках для ваенных манёўраў. Гонар нашай моладзі, гонар!

Адтуль, ахоплены цікавасцю, пабег агледзець літоўскіх Брадамант[82] і Бабелін. Мае разгарачаныя мыслі малявалі чароўны вобраз ахвяры і адвагі з боку асобаў прыгожага полу. Быў блізкім да экстазу. Аднак, пасля таго як убачыў пані Платэр[83] і яе сяброўку, прозвішча якой запамятаў, уся чароўнасць растала як сон ці міраж. Як жа, аглядаючы маладых паненак, апранутых у сурдуты, [illegible] ледзь да паловы бядра, у шапкі, у панталоны, у боцікі са шпорамі [s. 90], з шаблямі, з астрыжанымі па-мужчынску валасамі, разважаць аб жаночай прыгажосці, аб выкраўшых і здрадзіўшых мужчынскаму ўбранню, [illegible] косамі праходжваючыхся пад ручку амазонкамі, апружанымі [illegible]

францамі, не ведаю, што аб іх судзіць. Ці паважаць іх самаахвярнасць, якая была бы больш карыснай і прыстойнай у справе назірання за паранеными і хворымі, ці смяяцца з гэтых непрыгожых жанчын і святасці, раструбленых у французскіх газетах начлегаў?

[11 чэрвеня]. Назаўтра Дэмбінскі са сваім корпусам, да якога належалі і мы, і які складаўся з двух палкоў пяхоты, палку познаньскай і плоцкай конніц, двух эскадронаў уланаў, 3-га палка, часткі вількамірскіх паўстанцаў, маючы 4 гарматы і ўвогуле налічваў ад чатырох да 5 тыс. людзей, рушыў на тракт, прадвігаючыся праз Янаў, Шырвінты над Віліяю. Барткевіч, а таксама Брахоцкі і Радзішэўскі, якія ўвайшлі ў склад галоўнага корпуса [s. 91] Гелгуда ці Хлапоўскага, адправіліся другім бокам на Панарскія горы. Усюды па дарозе траплялі мы на знішчаныя і пакінутыя карчмы, парушаныя масты, сляды партызанскай вайны расцягнуліся аж да самых муроў Вільна. Пад час нашага паходу аж да самага гораду сустракаліся нам усюды жанчыны, якія частавалі нас, дзе бы мы не прыпыняліся, і слухалі са слязамі на вачах нашы патрыятычныя песні, якія мы спявалі ім, уваходзячы ў кожнае мястэчка. Усюды радасна гучала забытая больш чым за 20 гадоў песня «Яшчэ Польшча не згінула».

[15 чэрвеня]. Пасля паходу, які працягваўся некалькі дзён, прыпыніліся мы ў вечары 15 чэрвеня на адлегласці паўтары мілі ад Вільна. [16 чэрв[еня]. Назаўтра, калі было вызначана агульнае з усіх бакоў наступленне, рушылі мы раніцай, а чацвёртай гадзіне, на разведку. Супраць нашых нязначных сіл збіралася выступіць да 10 000 маскалёў з 12 гарматамі. [s. 92] Праз чатыры ці пяць гадзін бітвы, калі маскалі пачалі акружаць нас перавышаючымі сіламі, мы адступілі, страціўшы некалькі параненых і забітых, і, магчыма, некалькі было захоплена ў палон. Толькі Эйсмант з атрадам у 30 ці 40 стральцоў літоўскага паўстання, які быў захоплены эскадронам непрыяцельскай конніцы, быў сам паранены, а людзі яго забіты, паранены, палонены ці разбегліся па вёсках. Некаторыя з іх паасобку вярталіся да войска.

Адступленне з-пад муроў Вільны, галоўным чынам з-за таго, што не пачулі мы ніякіх выстралаў з другога боку горада, нямала ўсіх засмуціла. Накіраваліся мы ў Мейшаголу без усялякіх навін і загадаў ад Гелгуда, да якога з нашага палка Дэмбінскім быў накіраваны Каржанеўскі[84], лецін, які на працягу трох дзён не атрымліваў адказу. Гелгуд наўмысна затрымаў яго, [s. 93] знаходзячыся тады на адлегласці некалькіх міль з другога боку Вільна, каб устрывожыць, падакучыць, а, магчыма, і пакрыўдзіць Дэмбінскага, з якім заўсёды быў у дрэнных адносінах.

У такім стане, не атрымліваючы ніякіх загадаў з боку вышэйшых уладаў увесь час змянялі мы наша размяшчэнне, то набліжаліся, то адступалі ад гасцінца, то набліжаючыся да Немянчына – повага Вільна, у адпаведнасці з атрыманым тры дні назад загадам Гелгуда. [19 чэрвеня]. Аднак, калі яго атака на Вільна 19 чэрвеня не атрымалася, выслаў да Дэмбінскага ганца, загадаўшы, каб мы адступалі да Вількаміра і там арганізоўвалі далучыўшыхся да нас, і тых, хто прыбудзе добраахвотна ці ў якасці кантанiестаў адпаведна раскладу, вызначанаму паўстанцамі.

У Вількаміры знаходзіліся мы каля дзесяці дзён, выкарыстоўваючы час для муштры і забеспячэння абмундзіравання для навабранцаў. Былі заклiканы жыхары Вількамірскага павету і праведзена агульная парада. Але усё [s. 94] адбывалася досыць абыякава і не актыўна, не бачылі мы з гэтага часу натоўпаў паўстанцаў, якія б цягнуліся пад нашы харугвы, а загаданыя нормы пастаўкі кантанiестаў і падаткаў паступалі марудліва. Настолькі няўдалая здача Вільна і раскінутае адступленне пачалі паралізоўваць Літву. Надзвычай мала з'яўлялася грамадзян і акрамя некаторых дзе-нідзе адбываўшыхся забаў, усюды было нудна і змрочна.

Карыстаючыся часовым прыпынкам у знаёмых мясцінах, узялі мы з Бржастоўскім на некалькі дзён адпачынак і накіраваліся ў Рогава да Страшэвіч. Якім падаваўся прыемным пасля працяглых ваенных цяжкасцяў і нягод часовы адпачынак у доме сваякоў. Як жа я фанабэрыўся, апрануты ў мундзір простага улана-салдата! Я, які ніколі не быў прыхільнікам вайсковасці!

На дзесяты дзень нашага побыту ў Вількаміры нечакана пачалася трывога: казацтва і некалькі эскадронаў маскоўскай конніцы нечакана прыблізіліся пад самае мястэчка. Мы паўскоквалі як хутчэй [s. 95] на коней, зрабілі некалькі стрэлаў з нашай пазіцыйнай зброі і рассеялі з немалай стратай нахабна наступаючую Маскву. Аднак атрымалі мы надзейныя паведамленні, што непрыяцель са значнай сілай спешна падыходзіць да нас. Пасля кароткага адпачынку выйшлі мы да Паняважа. Пераначавалі спакойна, а назаўтра, калі а пятай гадзіне ранку пачулі выстралы варты, усе сталі ў ружжо і выйшлі за горад, дзе пачалася барацьба з перавышаючай сілай непрыяцеля, а дакладней, артылерыяй. Пасля некалькіх гадзін бітвы пакінулі мы Паняваж, не перастаючы аж да самага вечара уступаць у сутычкі з непрыяцелем. У гэты дзень страцілі мы каля трохсот чалавек паранёнымі і забітымі, непрыяцель страціў болей чым у два разы, як нам аб гэтым падчас паўторнага знаходжання ў Панявежы паведамілі мяшчане. Назаўтра цэлы дзень прастаялі мы ў ваколіцы, [s. 96] расцягнуўшыся на паўтары мілі да Панявежа. Нашы патрулі перастрэльваліся з непрыяцелем, але ён не адважыўся ў гэты дзень атакаваць нас. [Ліпень]. К вечару ж, атрымаўшы загад ад Гелгуда, выйшлі мы спешным маршам пад Шаўлі.

Маскоўскі палкоўнік Крюг з войскам, якое налічвала ад 5 да 6 тыс. чалавек і з 6 гарматамі акапаўся ў мястэчку. Корпус Дэмбінскага, які вечарам прыблізіўся да самых Шаўлей, заняўся рэкагнасцыроўкай, да позняй ночы стралялі толькі паляўнічыя[85]. А пасля таго, як з другога боку падышоў Гелгуд да Крюга быў высланы парламентарый, каб ён здаваўся. Аднак ён адказаў, што будзе да апошняга змагацца нават супраць перавышаючай нашай сілы. Як толькі развіднелася, пачалася кананада. Бітва працягвалася да адной гадзіны па паўдні, у [illegible] якой Дэмбінскі страціў каля [s. 97] 400 людзей забітымі і паранёнымі. Гелгуд [illegible] болей, і ў колькасці каля 20 тысяч чалавек, з 28 гарматамі пакінулі мы [illegible] быты важны пункт у Жмудзі, дзе засталіся вялікія запасы амуніцыі, [illegible] чынала ўжо не хапаць. Пасля адступлення ад Шаўляў павінны былі накіроўвацца мы ў Цельшаўскі павет ці ў хутка вызначанае ваеннай радай месца

Усё наша войска павінна было сабрацца ў Куршанах, якія знаходзіліся на адлегласці 4 міль ад Шаўлей. У найвялікшай хаатычнасці сцягнуліся мы ў вечары [да вызначанага месца], другі такі прыклад хіба толькі Беразіна бачыла[86].

На начной радзе праект Гелгуда, устрывожанага тым, якімі вялікімі сіламі непрыяцель акружаў нас з усіх бакоў, аб складанні зброі ў Прусіі і правядзенні пасля адпраўкі ў Польшчу кавалерыі (на божае наканаванне) і закапання гармат партызанскай вайны, быў з абурэннем адхілены. [s. 98] І калі Гелгуд часткова добраахвотна, а часткова з-за недаверу і дакору вымушаны быў адмовіцца ад вышэйшай улады, войска падзялілася на тры корпусы: Хлапоўскага, на якім з гэтага часу валачыўся Гелгуд, Роланда[87] і Дэмбінскага. Лёс першых, як усім вядома, быў хутка вырашаны. Дэмбінскі ж накіраваўся ў паўднёвую частку Літвы.

[11 ліпеня]. Па дарозе захоплівалі мы невялікія непрыяцельскія часці і карысталіся іх амуніцыяй і грашамі, тым, у чым мы пачыналі ўжо адчуваць неабходнасць. Так, у Мешкуцях, малым мястэчку, захапілі мы роту маскоўскай пяхоты, якую спраўнік[88] Вульф, курляндскага паходжання, на момант, калі капітан ужо збіраўся здацца, заклікаў да дзёрзкай абароны. Яшчэ незадоўга перад гэтым ён задумваў узняць у Літве контррэвалюцыю і праводзіць на чале бурлакоў і іншых добраахвотнікаў малую вайну супраць літоўскіх паўстанцаў. Захопліваючы непрыяцеля ў драўляным [s. 99] касцёле, абнесеным мураваным парканам, страцілі мы сем чалавек з пяхоты і афіцэра Камінскага. З нашага палку быў адзіны паранены, які без усялякай неабходнасці быў накіраваны ў атаку з трапіў пад агонь, што вёўся з карабінаў з касцёльнага паддашку. Непрыяцель страціў каля дваццаці чалавек забітымі і трыма выстраламі быў паранены капітан, астатнія здаліся ў палон. Нам дастаўся значны запас патронаў для карабінаў і паўтары сотні зброі, а таксама трохі грошаў.

[13 ліпеня]. Далей, прасоўваючыся ў накірунку Панявежа, захапілі мы ў самым мястэчку эскадрон гусараў. Уперад выступіла лёгкая конніца, а закончылі ўсё познаньскія эскадроны. Мы страцілі два чалавекі паранeнымі, у непрыяцеля было некалькі параненых і забітых, а таксама захапілі мы больш за 60 чалавек і коней, у сувязі з чым наша конніца, якая мела амаль знішчаных коней, трошкі палепшыла свой стан. Астатнія з гусарскага эскадрона разбегліся.

Пераначаваўшы ў Панявежы, назаўтра рана выйшлі мы далейшай дарогай на Каварск і Пеняны. [s. 100] Фелікс Сясіцкі, іх дзедзіч, ветліва прыняў нас і запрасіў усіх афіцэраў на снеданне і раскошны абед. Падыйшоўшае хутка да нашага ар'ергарда казацтва так напалохала беднага гаспадара, што ён, не чакаючы пакуль мы пакінем яго, як хутчэй уцёк у лес, не дбаючы нават пра сабраўшуюся на наша спатканне шматлікую колькасць жанчын.

Калі мы ў далейшым нашым паходзе пры сталым праследаванні казакаў спакойна і не ведаючы ні аб чым [16 ліпеня] днёвкай каля Аванты адпачывалі, чакаючы заканчэння пазнейшай спёкі, прадстаўлены значнай сілай непрыяцель пажадаў нас акружыць і нечакана хутка падсунуў свае фарпосты. Мы ледзь паспелі ўскочыць на коней, калі незаўважна выкацілася з зараснікаў лёгкая гармата і прывітала нас картеччу, аднак, дзякуючы расійскім артылерыстам, без усякай для нас перашкоды. Неўзабаве разгорнутыя пераважаючыя па колькасці непрыяцельскія калоны вымусілі нас ухіліцца ад рашаючай бітвы, галоўным чынам з-за таго, што ў нас налічвалася ўсяго ледзь 4 тыс. снарадаў для гармат [s. 101]. У другой гадзіне па паўдні безупынна праследуемыя непрыяцелем адступілі мы тады, захоўваючы парадак, з Аванты да Малят. У прыцемках мы ўжо пакінулі Маляты. І нягледзячы на шматлікія гарматныя стрэлы, гранаты і кулі, накіраваныя ўздоўж нашых адступаючых шарэнгаў, дайшлі мы да бору без стратаў. А непрыяцель не пасмеў нас атакаваць позняй ноччу. Увогуле нашы страты ў гэты дзень былі надзвычай малымі і амаль нязначнымі.

Выкарыстоўваючы начны час, спешным маршам накіраваліся мы на Інтурк, дзе знаходзіліся наперадзе. Пасля таго, як усе нашы сілы перайшлі праз возера, мы спалілі мост і сталі зараз адчуваць сябе спакойна, [illegible] нашым адыходам непрыяцеля. Распалажэнне мясцовасці [?] спрыяла нашаму адступленню. Возера, якое ўздоўж расцягнулася амаль на мілю, было ў цэлым не шырокім. З абодвух бакоў возера знаходзіліся далёка распрасцёртыя недаступныя балоты, [s. 102] у той час, як супрацьлеглыя берагі – перад мостам і за ім – былі зусім сухімі. Пасля таго як быў разбураны мост, каб непрыяцель, калі б пажадаў гнацца за намі, быў вымушаны цягнуцца па-за возерам ад 5 да 6 міль, дзякуючы такому адступленню выйгралі мы ноч і цэлы дзень паходу.

[17 ліпеня]. Пасля такога пахвальнага адступлення і захавання корпуса назаўтра нечакана напалі мы ў Падбродзі на непрыяцеля і захапілі цэлы эскадрон уланаў і роту пяхоты. Наш полк уварваўся галопам у мястэчка праз хісткі мост. Першы эскадрон закрыў дарогу непрыяцелю на выпадак, калі той пажадаў бы адступіць на Немянчын, а другі, пасля некалькіх стрэлаў і страце двух чалавек, захапіў усіх у палон. Тут зноў знайшлі мы коней, зброю, амуніцыю і, асабліва, грошы. Сярод двух забітых з нашага палка быў Страшэвіч, з Упіцкага павета.

Пасля атрымання коней і прыпасаў, што ўзмацніла нашы [illegible] сілы, рушылі мы [s. 103] спешна ў гэтай жа самай хвіліне ў далейшую дарогу, мяркуючы як хутчэй Вільна, дзе мы маглі, як заўсёды, сутыкнуцца са значнай сілай непрыяцеля. Тым часам некалькі маскоўскіх салдатаў здолела пад час сутычкі схавацца ў лесе і прабрацца да Немянчына, дзе знаходзіліся 4 непрыяцельскія гарматы. Адразу пасля атрымання навіны аб тым, што ў Падбродзі намі захоплены гарнізон, артылерыя спешна ўцякла ў Вільна і падняла трывогу, бо непрыяцель не мог так хутка сарыентавацца, адкуль і якія польскія сілы маглі знаходзіцца так блізка ад Вільна.

Накіраваўшыся тады да Смаргоні, недалёка ад якой збіраліся мы пераправіцца праз Вілію, прыпыніліся на некалькі дзён для адпачынку ў [illegible]

Эмісарства[89]

[18 ліпеня]. Драмаў я стомлены пад вясковым плотам, абапёршыся галавой на уланскі шышак. Глухі гук ад колаў артылерыі, што каціліся па мяккаму грунту каля мяне, абудзіў мяне ад трывожнага сну [s. 104] На галову адкрытым вокам назіраў я за перасоўваннем гармат і глядзеў на суровыя постаці нашых артылерыстаў. І зноў задрамаў, і зноў быў абуджаны і назіраў на праходзіўшую рэзва пяхоту – гэта быў цвет жвавых хлопцаў Польшчы, не замардаваных цяжкасцямі і супярэчнасцямі. І зноў я драмаў, і зноў абуджаны – марыў. Калі вызвалі мяне да Дэмбінскага, я сарваўся і пабег. Знайшоў я паважанага камандуючага сідзячым на парозе гумна над картай, тут жа каля яго, расцягнуўшыся на зямлі, спалі стомленыя ад'ютанты. Ён, апусціўшы галаву, глядзеў на карту, а каля яго, апусціўшыся на адно калена на гэтае ж месца глядзеў падафіцэр з артылерыі (затым так знаёмы мне па эмісарскім блуканням – Панятоўскі[90]), якога той высылаў у разведку на адлегласць у некалькі міль для захопу языка, каб даведацца аб перасоўваннях непрыяцеля. Пачуўшы, што хтосьці падыходзіць, падняў галаву і з прыемным шчырым усмехам [s. 105] заклікаў мяне да выканання даручэння, аб чым мне намякаў ужо ў Паневежы і выслаў адтуль [14 ліпеня] з гэтай мэтай Канстанціна Граткоўскага[91], які таксама служыў у пазнанскім палку. Іх мэтай было прабрацца паасобку да Скшынецкага[92], які адпаведна нашаму ўяўленню павінен быў знаходзіцца паміж Беластокам і Гродна, перадаць яму пісьмовы рапарт і вусна падрабязна расказаць аб усёй жахлівасці нашага становішча, і запытацца аб далейшых загадах, папрасіўшы дапамогі калі не людзьмі, так хаця б боепрыпасамі для зброі. У выпадку, калі не застану яго ў тым месцы, на якое мы разлічвалі, павінен буду прабірацца далей аж да самай Варшавы.

Пасля ваеннага абеда пры штабе, узяўшы на дарогу 100 рублёў асігнацыямі і развітаўшыся са слязамі, як ніколі так чулліва не развітваўся з бацькам, заставіўшы на руках у сяброў каня, зброю і абмундзіраванне, пераправіўся, апрануўшыся ў драное адзенне, праз Вілію і накіраваўся проста ў Міхалішкі [s. 106] да знаёмага мне яшчэ са спакойных часоў па Вільна Вінцэнта Жэброўскага. Я застаў яго на лугавіне з касцамі. Ён быў вельмі здзіўлены, калі пазнаў мяне, а пасля таго, як даведаўся аб усіх падрабязнасцях, забяспечыў прыемны начлег, а потым адаслаў мяне на сваіх конях да свайго знаёмага Івашкевіча, які жыў на адлегласці паўтары міль ад Гудзенцкаў і павінен быў у далейшым дапамагчы мне і даць неабходныя інструкцыі.

Якім жа мілым пасля ваеннага шуму сярод няспынных няўдач падалося мне вясковае зацішша. І якім непрыемным – рамяство ваеннага! Ах, не ведаў я яшчэ да гэтага шчасця, якое паходзіла ад цішыні!

Затым было каля дваццаці міль прыемнага падарожжа праз Віленскі і Ашмянскі паветы, бо ўвесь час пераязджаў ад знаёмых да знаёмых. Так, спачатку накіраваўся да Чэрнішак Кундзічаў, адтуль да Мазурышак Людвіка Ходзькі, а таксама да Медніку Януша Козела, адкуль перабраўся праз Каменны Лог, [s. 107] дзе чаркесы пільнавалі паштовую станцыю, а пак на шчасце ў гэтай хвіліне там не было ні воднага з іх, да Табарышак Важынскага, адкуль я [illegible]. З гэтага месца накіраваўся да Антонава, што належала падкаморыю Варжыцкаму, які адаслаў мяне да Сакалоўшчыны Гжоўскага, а адтуль да Больцінік Путкамера[93], што знаходзіліся ўжо ў Гродзенскай губерні.

[20 ліпеня]. Ехаў позняй ноччу, ясна свяціў месяц, які калі-нікалі праглядваў праз цёмныя хмаркі, я ж набліжаўся да месца, дзе жыла Марыя, – каханая нашага першага паэта... На чарзе прыходзілі на думку вершы:

«На доле туман, а месяц высока,
Кружыць сярод разводдзя чорных хмар,
Імгле не ўсё ён вока паказаў».

альбо:

«Жанчына, марная пушынка!»

І ў гэтых марах закацілася мая брычка з грукатам на ганак.

Сядзела няверная Марыя (?). Каля яе сядзеў муж, самотны і маўклівы..., не бачыў на іх тварах весялосці... Прынялі мяне найветлівей... Не ведаў адтуль бессмяротнай рыфмы пакінутага каханка [s. 108] Марыі, углядаўся ў яе пільна. Стан зграбны, але маладосць ужо прайшла, рысы твару па-сапраўднаму польскія, мала прыемныя..., вочы блакітнага колеру, але поўныя адлюстраваннем меланхалічнай чуллівай душы. Не дзіва, што іх позірку павінны мы «Дзядам», «Свіцязянцы» і «[Конраду] Валянроду»...[94] Ах, такія ж самыя вочы, і з такім жа самым выразам... Ну, што нам далей казаць?..

Назаўтра, з самай раніцы былі пададзены да ганку коні, і я, як хутчэй сарваўся і накіраваўся на Эйшышкі, Радунь, у плябанію паважанага патрыёта к[сёндза] Мацяёўскага, па Забалоць Вансовіча, да ветлівых жыхароў і руплівых патрыётаў Піруcкіх, якія даставілі мяне аж да вёскі Друзеніка, размешчанай над самай ракой Нёман.

[24 ліпеня]. У гэтай вёсцы перавезлі мяне сяляне праз Нёман і правезлі некалькі міль позняй ноччу да маёнтка Віктарын, размешчанага ў Аўгустоўскім ваяводстве, уласнасці памешчыка Хомскага. Прывітанне, зямля герояў, прывітанне, краіна свабоды, прадстаўляў сабе, што ўжо тваё [s. 109] вольнае паветра ўдыхаю! І вас таксама ніколі не запамятую, бедных, аднак шчырых літоўскіх сялян, з якой расчуллівасцю вы са мной развітваліся, з якой чуллівасцю падавалі мне рукі, блаславілі і жадалі мне шчаслівага далейшага падарожжа! Хто ж у вашы простыя сэрцы ўліў такое чыстае полымя нацыянальнай свядомасці? О! Прыйдзе да вас бяда, тыраны, што з такой упартасцю абражаеце людскія пачуцці!

Адтуль паехаў на Ясціэмну Любавіцкіх, Яцвезь Ганеўскага, Дэмбаў Андрацкага, адкуль мяне па чарзе стральцы правадзілі пеша праз недаступныя балоты да вёскі Капіцы.

[27 ліпеня]. Не даходзячы яшчэ да вёскі, пачуў узмоцненыя стрэлы ручной зброі, якія станавіліся што раз бліжэй. Праваднікі, спалохаўшыся, пераапрануліся як хутчэй у сялянскія світкі і скрыліся ў вёсцы. Значна змяркалася, па вёсцы

хадзілі па некалькі чалавек з ліку разбітых нашых салдатаў, хутка надыйшоў і сам кіраўнік, палкоўнік Пушэт[95] з дзесяткам застаўшыхся салдат. Ён быў разгромлены, як [s. 110] паведаміў мне, перавышаючай непрыяцельскай сілай пад Белагрудай. З двухсот ці трохсот чалавек у яго засталося ледзь грыццаць. У сваім адступленні праз балоты страцілі яны ўсіх коней. Самога Пушэта з-за празмернай паўнаты, не здольнага брысці шпарка праз балоты, салдаты валаклі пад рукі. Напэўна, варты быў ён у такім стане спачування, але я знайшоў у гэтым, супраць уласнага жадання, штосьці камічнае. Грузны карміцель, абваляны ў балоце, які страціў з перапуду пісталеты, гадзіннік і ўсё, што было пры ім, і няспынна нагадваў аб сваіх геройскіх учынках, як з самага пачатку вайны, маючы толькі каля двухсот чалавек, супрацьстаяў дзесяткам тысяч маскалёў. Правільна ці няправільна, аднак я ўсміхаўся ў душы над гэтай буфанадай; развітаўся з палкоўнікам, які выбіраўся шукаць прытулак, перабраўшыся праз балоты, у Дэмбаве.

Адтуль пайшоў пеша праз лес на Волькі і Цемнацкі, дзе павінны былі знаходзіцца [s. 111] казакі. Вёскі было яшчэ не бачна, бо яе засланяў густы бор, але ж знаходзіліся мы дзесьці блізка каля яе, бо чулася брахание сабак і крык цемнашыйскіх гусей. Мой праваднік быў спалоханы яшчэ болей, чым я. Ён няспынна азіраўся і выходзіў наперад на разведку, пакідаючы мяне ў кустах за некалькі крокаў ад сябе. Нарэшце шчасліва мінавалі мы жахлівы прамежак. У Клімашэўніцы наняў коней да мястэчка Ядвабнае, адкуль мяне шчыры солтыс[96] з бліжэйшай вёсцы на канях, як свайго парабка, праводзіў да Драздова, які баяўся ехаць возам з-за таго, што ў гэтых мясцінах снавалі маскоўскія салдаты. Па дарозе спаткаўся з некалькімі дзесяткамі ваенных, апранутых у мундзіры корпуса Хлапоўскага, якія з-пад прускіх межаў прабіраліся ў Варшаву.

З Драздова, дзе спаткаў каля дваццаці маскоўскіх уланаў, якія суправаджалі з пашы да Ломжы каля двесці коней, адвёз мяне Лявінскі да свайго суседа [s. 112] Ракоўскага, жыўшага ў Ракаве, дзе я перапраўіўся праз Нараў.

[28 ліпеня]. Перапраўіўшыся праз раку і не знайшоўшы ў доме Гадлеўскага (?), быў я прадастаўлены сам сабе без усялякай дапамогі. У Пнёва плябан прыняў мяне досыць халодна і абыякава, як і ўсё астатняе святарства ў Каралеўстве Польскім. Што за розніца ў параўнанні з літоўскім святарствам! Сустракаючыся яшчэ некалькі разоў з асабнымі маскоўскімі салдатамі, якія снавалі па дарозе, на гарнізонах, знаходзіліся ў маёнтках, дайшоў да вёскі Пухалы. Тут напрасіў возці праваднікa, аднак лютаваўшая тут халера да канца пазбавіла жыхароў чалавечнасці і патрыятычных пачуццяў, суседства смерці зрабіла іх настолькі нечулівымі, што яны нават не пажадалі мяне слухаць. Пасля доўгіх намаганняў і спроб наняў для далейшай дарогі праваднікa, аднак і Вяржбіцкі ў Козіках, ад якога спадзяваўся атрымаць дапамогу, размяшчаў [s. 113] у сваім доме маскоўскую каманду, таму здзіўлены маім з'яўленнем, пажадаў як хутчэй ад мяне пазбавіцца, даўшы мне з гэтай мэты, як палічыў, некалькі злотых на дарогу. Адмовіўшыся ад яго ўбогага падарунку, з найвялікшым абурэннем і пакорлівасцю мучаніка, стомлены доўгай цяжкай дарогай, накіраваўся да бліжэйшай вёскі, дзе, адпачыўшы і

паняўшы коней да Люботыні Язерскага, вымушаны быў чакаць да вечара, каб мяне не схапілі шматлікія маскоўскія каманды, якія знаходзіліся ў гэтых месцах. Прыпыніўся я ў солтыса, які мяне, прамоклага за цэлы дажджлівы дзень да ніткі, схаваў ад прыходзіўшых да яго ў госці маскалёў у невялікім пакойчыку. З вялікім хваляваннем чакаў вечара. Як толькі сцямнела, пасхаў далей і назаўтра [31 ліпеня] дабраўся да Кельчава Півонскага, дзе вечарам перапраўіўся праз Буг.

З гэтага месца накіраваўся да мястэчка Ядава, якое знаходзілася на адлегласці толькі 6 міль ад Варшавы. Там, калі ў гандлёвы дзень не мог знайсці ні солтыса, ні нават пры дапамозе маёра Грыневіча, якому адкрыўся, [s. 114] не мог дастаць коней; у такім становішчы чакалі мы павозку. У гэты момант пад'ехала братавая Грыневіча, якая па рэкамендацыі брата забрала мяне, апранутага па-сялянску, да сваёй павозкі і адвезла ў Варшаву. Яе муж, сумленны і светлы чалавек, які служыў у французскім войску ў вайне 1812–1814 гг., не мог нарадавацца, убачыўшы так добра настроенага, як мне ён стала апавядаў, ліцвіна. Усюды мяне вазіў, знаёміў і паказваў варшаўскія цікавасці, шмат у чым з любоўю пагляду карыстаўся бы яго знаёмствам і сяброўствам, калі б праз некалькі дзён ён не стаў ахвярай пануючай халеры.

[2 жніўня]. Раніцай 2 жніўня, прыбыўшы ў Варшаву і зарэгістраваўшыся на Празе ў мясцовых уладаў, яшчэ пакрыты пылам, з зарослымі валасамі і барадой, увесь потны ад спёкі, у сялянскім адзенні пайшоў за Скшынецкага. Ён жыў тады ў палацы Тарноўскіх. Застаў яго за размовай з жонкай. [s. 115] не прыгожай, але прыемнай і прывабнай жанчынай. Пасля таго, як я паведаміў яму аб мэце і спосабе майго прыезду, аддаўшы ў рукі рапарт Дэмбінскага і перадаўшы на словах аб умовах, у якіх знаходзілася Літва, ён чула ціснуў мне дłoń і распытваў, шануючы і благаслаўляючы мае ахвяры і здзейсненую працу. Затым запытаўся ў мяне, ці не адчуваю ў чым патрэбы, і калі я, падзякаваўшы яго, адказаў, што нічога не патрабую, прымусіў прыняць ад яго каля двухсот злотых, неабходных для майго новага абмундзіравання. Назаўсёды засталося ў мяне ў памяці і будзе служыць мацнейшым доказам незаплямленасці яго намераў гэты шчыры і поўны адкрытасці прыём.

Варшава
(2 жніў[ня] – 7 верас[ня])

Першым маім жаданнем, пасля таго як скінуў я з сябе сялянскую світку, было сустрэцца з Лялевелем[97], былым настаўнікам і сапраўдным бацькай віленскай моладзі. Спачатку ён не пазнаў мяне і сказаў, што я значна змяніўся. Сам ён, па праўдзе кажучы, з універсітэцкіх часоў трохі пастарэў. [s. 116] але твар яго ніколь не змяніўся, пазнаў бы яго заўсёды і ў любым месцы. Прыняў ён мяне ветліва, падарыў шэраг кніжак, якія выйшлі апошнім часам і запрасіў часцей да яго наведвацца, што я на працягу свайго побыту ў Варшаве выконваў з вялікай [illegible] Калі я ўжо справіў сябе новае абмундзіраванне і ехаў аднойчы да яго на Грыбаў.

пачуў, як нехта паклікаў мяне па імені. Я азірнуўся і ўбачыў вайскоўца, апранутага ў кароткі, цёмна-сіняга колеру без пагонаў кунтуш і малінавую, з белым пяром ад чаплі і срэбранай пагоняй спераду канфедэратку[99]. Закручаныя і буйныя вусы аздаблялі яго сапраўдны старапольскі твар. Ён бяжаў да мяне, але я ніяк не мог яго ўзгадаць. Нарэшце, калі ён усміхнуўся і пачаў са мной размаўляць, я пазнаў яго – гэта быў Валяр'ян[100]!.. Атварыўшы як хутчэй дзверцы ў брычцы, уселіся мы разам і пачалі абдымацца і цалавацца без перапынку. Ад расчуленасці з вачэй паплылі слёзы. Ад красавіка не бачылі мы абодва, ці жывы яшчэ… Літва, Вільня, і ўсё мінулае ў найжывейшым святле, як бы [s. 117] ў якім чароўным люстэрку, паўстала перада мной. Прахожыя прыпыняліся, звяртаючы ўвагу на такую чулліваю і брацкую нашу сустрэчу… Затым разам паехалі мы да Лялевеля[101].

Зараз звернем сваю ўвагу на агульныя ўчынкі.

Калі я 2 жніўня прыбыў у Варшаву, Дэмбінскі са сваім корпусам таксама набліжаўся да сталіцы і назаўтра ў вечары каля восьмай гадзіны ўехаў сюды са штабам. Гэта было відовішча, якое бачыць рэдка здараецца! Пасля здрады ці непаваротлівасці Гелгуда, Хлапоўскага і Роланда, вяртаўся са страчанай Літвы з горсткай змучанага войска і літоўскіх паўстанцаў адзін толькі генерал, які памятаў аб нацыянальнай славе і абавязках паляка. Не выглядала гэта як трыумфальны ўваход, хутчэй паўставаў вобраз беззаганнай і нязломнай ніякімі супярэчнасцямі цнатлівасці. На змучаных конях, пакрытыя пылам і потам, з пачарнеўшымі ад пораху эпалетамі, уехалі адважныя [змагары] са сваім Дэмбінскім сярод тысячных радасных воклічаў ура ў горад. Жанчыны ў прыгожых экіпажах выехалі для сустрэчы героя. Просты народ, які сцякаўся адусюль тоўпамі, трымаючы [s. 118] каня за лейцы, распытваў адважнага і цнатлівага генерала аб літоўскай кампаніі. Чарнелі рог шапак, якія бравурна падкідвалі ў гару, і бесперапынна гучалі па ўсіх вуліцах выгукі радасці! Простыя людзі, якіх збіралася ўсё болей, схапілі ў запале пілотку рыцара і, нарваўшы, падзялілі яе на тысячы рэліквій!... Сярод такой радаснай, патрыятычнай і расчуленай працэсіі ехаў [Дэмбінскі] са сваім штабам да палаца Намесніка, дзе яго спаткаў і прывітаў у поўным складзе Нацыянальны ўрад.

Назаўтра не менш прыгожым і хвалюючым было відовішча ў Нацыянальным тэатры, відовішча, якое можна знайсці хіба толькі ў цудоўнай старажытнай гісторыі! Пасля таго, як адыграла музыка і праспявалі патрыятычную песню «Устань, белы арол, устань», на сцэну выйшаў у мундзіры нацыянальнай гвардыі акцёр Пясецкі і прадэкламаваў верш у славу бліскучага вяртання Дэмбінскага. Сцены трасліся ад радасных вокрыкаў, а сярод апладысментаў [s. 119] чуліся неадназовыя патрабаванні аб паўтарэнні. Пасля заканчэння дэкламацыі тэатр зноў загрымеў ад крыкаў усіх сабраўшыхся: «Няхай жыве Дэмбінскі!» і воклічы гучалі без перапынку. Шаноўны генерал устаў са свайго месца ў ложы і з выразам сапраўднай шчырай удзячнасці сказаў: «Не заслужыў я ад народу столькі знакаў павагі. Выконваў я толькі тое, што мне загадвалі абавязак і гонар. Лепей бы гэтая ўдзячнасць суайчыннікаў, якая аказана сёння мне, была бы стымулам для маладзейшых ніколі не адхіляцца са шляху абавязкаў на карысць краіны і кіравала бы

іх крокамі! Я, паўтараю: выконваў толькі свае абавязкі і нічога, акрамя гэтага, не зрабіў». Пасля гэтага зноў пачаліся працяжлівыя вокрыкі: «Няхай жыве Дэмбінскі! Няхай жыве!». Затым сход разышоўся[102].

З прыходам у Варшаву корпуса Дэмбінскага ў сталіцы непамерна павялічылася колькасць ліцвінаў. Пасля таго, як Нацыянальнаму ўраду была скіравана нота, заняліся адборам літоўскіх паслоў на сейм. Наколькі магу ўзгадаць, з ваяводства Віленскага [было абрана] шэсць, з Мінскага столькі ж, з Гродзенскага – чатыры, і з Бярастоцкага – тры[103]. [s. 120] Пасяджэнні сеймікаў адбываліся ў зале ратушы. На першае [пасяджэнне] прыбыў кн[язь] Адам Чартарыскі[104] і прапанаваў выбіраць пасэсіянатаў[105] разам. Гэтай сваёй прапановай ён выказаў супярэчлівае меркаванне, тлумачачы, што з даўніх часоў неабходнай і належнай умовай, каб стаць паслом, лічылася наяўнасць зямельнай уласнасці. Аднак у такіх абставінах, у якіх [?] знаходзіліся зараз мы, не меўшыя ніякіх кантактаў з захопленай непрыяцелем Літвой, не магчыма было даказаць такой прыналежнасці. І ў такім стане прапанова князя была толькі пустой формай, недасягальнай і не здольнай нават дасягнуць сваёй мэты. Больш адпаведным было бы звяртанне ўвагі на ўчынкі і настрой кандыдатаў, чым на наяўнасць пасэсіі, чаго мы ніякім спосабам нікому ні прызнаць ні адмовіць былі не ў стане. Аднак паслы, якім надакучыла ўжо вайсковая служба, імкнуліся да значнасці і бляску, яны сабраліся некалькіх небяспечных паплечнікаў і аднагалосна адхілілі маю прапанову.

Склалі тады спіс кандыдатаў на паслоў…

[s. 125]…смейцеся болей з вашай ролі. Здрада толькі абразіла мяне. І вы вольныя ад усялякіх сурьёзных папрокаў, паколькі вас толькі ў насмешку можна звязваць са зброяй, а болей з пагардай.

З валынскіх паслоў найбольш заслужаную рэпутацыю служна заваявалі Накваскі[106] з Брацлаўскага і Ялавіцкі[107] з Гайсенскага [паветаў]. Ксаверый Гадзебскі[108], які меў гучную славу, выступаў свабодна і каяцісты, чым, можна пазначыць, натоўп публікі ўразіў, але негрунтоўнай, незразумелай і незвычайна доўга расцягнутай прамовай стаміў.

Пасля абрання паслоў для актывізацыі іх дзейнасці заснавалі пад старшынствам генерала Несялоўскага[109] Літоўскі камітэт, што таксама было зацверджана Нацыянальным урадам. Членамі яго з'яўляліся: Валяр'ян Пяткевіч, Леан Патоцкі[110], Ян Граткоўскі[111], Юзаф Кашыц[112], Караль Нямцэвіч[113], пазней Вінцэнт Барткевіч і я, як выконваўца абавязкаў сакратара, заўсёды з захаваннем рашаючага голасу. Асновай дзейнасці гэтага Камітэта была: 1. Падтрымка цесных кантактаў з Літвой і высылка туды эмісараў. 2. Падтрымка непарыўных сувязей [s. 126] з Валынскім камітэтам, ці, па-іншаму, Камітэтам рускіх зямель[114], маючым агульныя інтарэсы з Літвой. 3. Разнастайная дапамога і ахова прыбываючым ці тым, хто яшчэ прыбудзе ў Каралеўства ліцвінам. Увогуле гэта былі асноўныя палажэнні ў дзейнасці Камітэта, якія згодна з апрацаваннямі і абставінамі маглі быць выкарыстаны на карысць злучаных правінцый (Падрабязнае пералічэнне ўмоваў дзейнасці Літ[оўскага] кам[ітэта] разам з высвятленнем прычын яго заснавання

было змешчана ў выданнях «Уссагульны дзённік» і «Сумленны паляк» за жнівень 1831 г.[115]). Спачатку пасяджэнні адбываліся штодзённа з раніцы ў зале ратушы, затым, з-за нязручнасці месца і сталых перашкодаў, яны былі перанесены ў Новы свет[116] да старшыні Несялоўскага.

Неўзабаве Камітэт рускіх зямель, зыходзячы з агульнасці сваёй працы з нашай, запрасіў нас на сумеснае пасяджэнне ў замку, дзе папярэдне яму было вызначана месца для дзейнасці. Мэтай гэтага запрашэння было з'яднанне абодвух камітэтаў па агульных справах, якія тычыліся адарваных ад Польшчы правінцый, пакідаючы вырашаць эканамічныя пытанні, дапамогу нова прыбыўшым [s. 127] да Польшчы ліцвінам і валынянам, фінансавую дапамогу ці прадстаўленне ў чын і палёгку ў любым пытанні, асобна кожнаму камітэту.

У сувязі з тым, што ў арганізацыі абодвух камітэтаў назіралася пэўная розніца, для таго, каб пазбегнуць з-за гэтага ў далейшым непаразуменняў, пастанавілі скласці ўмовы для нашага з'яднання. Урэшце, для напісання гэтых палажэнняў з Рускага кам[ітэту] былі вызначаны Ксаверый Саббатын[117] і Ксаверый Гадзебскі, а з Літоўскага Валяр'ян Пяткевіч і я. Наша сумесная дзейнасць пачалася пасля таго, як былі зацверджаны і падпісаны членамі Літоўскага і Валынскага камітэтаў гэтыя ўмовы, а таксама пасля іх унясення ў агульны пратакол злучаных камітэтаў. Мяне зноў запрасілі на пасаду сакратара, не пазбаўляючы таксама прэрагатывы ўласцівай для члена камітэта. Членамі Камітэту рускіх зямель былі: Міхал Радзівіл[118], Антоній Астроўскі[119], Ворцаль[120], Саббатын, Гадзебскі, Капчынскі, Ялавіцкі і іншыя. Кіравалі яны па чарзе.

Разрозненыя да гэтага часу дзеянні [s. 128] Валыні і Літвы шчасліва зліліся ў адзінае цэлае. Са справамі Літоўскага камітэта перасякаўся яшчэ Вайсковы камітэт пад старшынствам Леана Патоцкага. Ён быў упаўнаважаны генералам Дэмбінскім да выдачы характарыстык заслужаным ліцвінам і прадстаўлення іх да чыноў і ўзнагарод. Але хутка сам жа Вайсковы камітэт, убачыўшы блытаніну сваіх дзеянняў з нашымі, што больш перашкаджала, чым дапамагала, звярнуўся да нас з праектам аб'яднання і зліцця сваіх дзеянняў з нашымі. Не маглі мы адхіліць такога слушнага пажадання. І такім спосабам усе, хто займаўся справамі адарваных правінцый, аб'ядналіся ў адзінае цэлае.

[Пасля 15 жніўн[я]. Неўзабаве Іаахім Ляэевель унёс на разгляд Літоўскага камітэта прапанову, што калі ўрад мог бы выдзеліць нейкую вайсковую сілу для адраджэння літоўскага паўстання, скласці пісьмовы праект ці план, як найлепей і эфектыўней, [s. 129] з якой на колькасці сілай, дзе і калі правесці ў Літву новы паход.

Для вырашэння такога важнага пытання Літоўскі камітэт заклікаў членаў Валынскага камітэта і ўсіх паслоў адарваных правінцый на сумесную нараду, аддаўшы кіраўніцтва на сесіі, дзе павінна была ісці размова аб літоўскай экспедыцыі, Ляэвелю.

Мы спыніліся на тым, што кожны асобна да наступнай сесіі падрыхтуе пісьмовы план і падасць яго на абмеркаванне агульнага сходу. Пасля паступлення

каля дзесяці праектаў, якія ў большай ці меншай ступені супярэчылі адзін другому, Ляэевель даручыў мне адрэдагаваць іх і скласці агульныя патрабаванні[121].

Увогуле амаль усе пагаджаліся з тым, што не трэба адпраўляць у Літву малыя сілы. Падзяляліся толькі ў пытанні, ці высылаць экспедыцыю ў Жмудзь, ці ў Палессе[122]. Аднак і ў гэтым пытанні большасць была за адпраўку 20, найменш 10, тысяч войска з адпаведнай артылерыяй у Жмудзь для вядзення папярэдняй вайны, і ад трох да чатырох тысяч [s. 130] на Палессе, для правядзення супраць непрыяцеля дыверсій у выглядзе партызанскай вайны.

Несялоўскі, ад усёй душы жадаючы правесці экспедыцыю, склаў вялізны ваенны план, дзе параіў перанесці вайну на Палессе, абраўшы ў якасці апорнага пункту Давід-Гарадок[123]. Яго праект, магчыма, быў найлепшым і з большым веданнем пытання быў складзены. Па яго асабістым жаданні гэты праект быў далучаны да агульнага, адрэдагаванага без усялякіх змен, плана і ўручаны мной і Ляэвелем Крукавецкаму... Ішоў час... Адказу не было... Урэшце і Несялоўскі не садзейнічаў далейшай справе, так як рашэннем большасці галоўным камандуючым экспедыцыі ў Літву быў абраны генерал Сераkоўскі, на што, аднак, Галоўны штаб у сваім адказе, дадзеным Літоўскаму камітэту не даў згоды, азначаючы ў якасці прычыны, што згаданага генерала не магчыма адарваць з баявой лініі пад Варшавай. І ўсё сышло на нет.

[s. 131] Такім быў публічны рух, які я назіраў з блізку. Звяртаючыся да грамадства, трэба прызнацца, што такой была абыякавасць у Варшаве ў месяцы жніўні, такое змярцвенне, такім было ўсё нежывым, што складана было ўявіць сабе больш халодны вобраз сталіцы краіны, якая праводзіла такую ўпартую нацыянальную вайну супраць спрадвечнага польскаму імені непрыяцеля. Акрамя няўдалай палітычнай палемікі газетчыкаў, не было ніякага рэвалюцыйнага жыцця, ніякіх рэвалюцыйных песен, ніякіх урачыстасцяў і нацыянальных святкаванняў. Прыходзіцца з сорамам прызнаць, што вяртаючыся па заканчэнні вайны праз Прусію, болей бачыў зацікаўленасці нашай справаў у Вроцлаве, чым у жніўне ў Варшаве. Аднак набліжаўся страшэнны крызіс у вайне! Прыход Дэмбінскага і капанне акопаў прадстаўнікамі ўсіх станаў, не звяртаючы ўвагі на пол і ўзрост, было цудоўным, але адзіным выключэннем ва ўсеагульным змярцвенні. Было абвешчана аб узносе на корпус Дэмбінскага і горад, які налічваў каля двухсот тысяч жыхароў, за два тыдні здолеў сабраць ледзь 10 тыс. злотых. [s. 132] Не бракавала дэкларацый аб братах ліцвінах і жмудзінах, пакідаючых хатнія агмені дзеля агульнай справы. Спачувалі іх галечы, аднак сталіца Польшчы не здолела сабраць для іх болей і перадаць Літоўскаму камітэту праз недаверлівага Гадлеўскага для размеркавання паміж тымі, хто найболей у гэтым адчуваў патрэбу, толькі тысячу і некалькі сотняў злотых і 30 кашуль. Некалькі тысяч [воінаў] нацыянальнай гвардыі бяспечна бадзялася па гораду. Каманда ўнутранай бяспекі, якая налічвала болей чым 10 тыс. чалавек, узброеных косамі і пікамі, была занядбана і прадастаўлена лёсу. Жыхары, якія выязджалі за мяжу ці ў Кракаў, ... ацірацыі горад. Непрыяцель жа ішоў (усё?) бліжэй падсоўваўся да муроў, акс-

ка не магло нарыхтоўваць фураж каля самай сталіцы без гармат. У горадзе была непамерная дарагоўля. Так смутна выглядала Варшава ў жніўні месяцы. Ах! Ужо было відавочным канание аслабелага народа.

[s. 133] Наблізіўшыся да канца смутнай катастрофы, прамаўчаў я аб ночы 15 жніўня. ... Гэтым напоўнены публічныя выданні і друкаваныя брашуркі... Прамаўчаў я і аб высланні перад самай атакай сталіцы корпуса Рамарына[124] і адарванні ад кіраўніцтва камандай унутранай бяспекі палкоўніка Залескага[125], які быў высланы разам з некалькімі сотнямі чалавек для абароны збудаванага пад гарой маста ад дзесяцітысячнага непрыяцеля. Гэта было відавочнай здрадай і больш нічога не магу аб гэтым сказаць.

Што тычыцца мяне, то адчуваючы набліжэнне канца нашай справы, трымаўся я больш палітычнай дзейнасці, чым вайсковай, да якой ніколі не меў ні ахвоты, а таксама намера на працяглую службу, так як гэтага не дазваляў мне стан здароўя. Адхіляючыся ад вайсковых спраў і чакаючы яшчэ больш смутнага канца, прытрымаўся, што заняты выкананнем абавязкаў прадстаўніка Літоўскага камітэта, а сам сумаваў аб асабістых і стольках іншых нашых ахвярах, прынесеных марна.

[s. 134] Цяжкія хвіліны жыцця, і найжахлівы падман залатых мар і нябесных надзей, падсаладжваў сяброўствам сястры і Таміцкіх, якія нечакана апынуліся ў Варшаве: каб потым аб гэтым яшчэ болей шкадаваць, развітваючыся назаўсёды пад гук гармат, панаваўшый над усёй Варшавай.

Выхад з Варшавы

[7 <u>верасня</u>]. Пасля заходу сонца, калі ўсё рэціравала праз горад на Прагу, выйшлі мы з Людвікам Замбржыцкім[126] і Янам Граткоўскім, пазіраючы, як ад Волі да Чарнякова штораз пашыраецца зарыва. І калі ўжо сцямнела, падавалася, што ўся Варшава з боку Прагі была ахоплена полымем. Пад глухі гук адступаючых праз мост экіпажаў ужо амаль у самім горадзе чуліся бесперапынна гучаўшыя стрэлы гармат і ручной зброі. Нам падавалася, што на вуліцах працягваецца бітва. Аднак, калі пацiху стрэлы сталі радзей, я пабег у горад, каб яшчэ раз развітацца з сястрой. Неадкладна вярнуўся сярод [s. 135] бесперапынных стрэлаў ручной зброі і рэдкіх гарматных, грукатаўшых ад Вольскай заставы да гадзіны першай па паўночы.

Назаўтра спаткаўся на Празе з Валяр'янам, і калі ўсе ад выгляду маскоўства, якое рухалася па другім беразе Віслы, ахопленыя панічным страхам пачалі ўцякаць, рушылі мы пеша ў далейшую дарогу ў кірунку Модліна. У вялікім беспарадку ішлі мы каля самога берага ракі, перамешаныя разам – пяхота, кавалерыя, артылерыя, паклажа. Чатырохмільную дарогу да Модліна пакрывала перамешаная з паслоў, марадзёраў, сенатараў, івандэрак[127], газетчыкаў, салдат, абывацелеі [калона].

Чаму зараз, пасля таго як выйшлі мы з Варшавы, не накіраваліся мы Брэсцкім гасцінцам для аб'яднання з генералам Рамарына? А якім бы чынам утварыў-

мы значную сілу, гэтага растлумачыць не магу. Апавядаюць, што ў капітуляцыі Крукавецкага былі змешчаны гэтыя ўмовы. Крукавецкі мог жа сабе сядзець у Модліне, тады ні войска, ні ўрад, ні сейм ніякай капітуляцыі не зведалі б!

[s. 136] [9–10 <u>верас</u>[ня]. Пасля таго, як выйшлі мы з Варшавы, адхіляючыся ўвогуле ад вайсковай справы, галоўным чынам па прычыне, што ў перыяд эмісарства страціў каня, трымаўся я наших паслоў і з імі прыбыў у Модлін. Недахоп месца ў убогім мястэчку і не магчымасць у сувязі з гэтым правядзення грамадскіх нарад, вымусіла сейм і Нацыянальны ўрад перабрацца ў Закрочым, які знаходзіўся ад Модліна на адлегласці паловы мілі. А тым часам працягваліся перамовы з непрыяцелем, які паставіў сабе мэту падмануць нас, неразумна яму даверыўшыхся, каб выйграць час для выгаднага размяшчэння свайго войска. Пасля завяршэння гэтага ўсе перамовы ў Новым двары паміж упаўнаважаным Паскевічам[128] генералам Бергам[129] і нашымі былі сарваны і адхілены.

[10–20 [верасня]. Пасля таго, як паслы перабраліся ў Закрочым, пачаў дзейнічаць сейм і выходзіць нерэгулярнае выданне пад назвай «<u>Закрочымская</u> <u>газета</u>», якое спрабавала [?] растлумачыць народу і войску, што са стратай Варшавы, мы не страцілі [s. 137] яшчэ айчыны, і што непрыяцель, які жадае ўтрымаць сталіцу нашай краіны, працягваючы ваяваць з намі, будзе павінен разрозніць свае сілы. І гэту сітуацыю мы можам выкарыстаць. Аднак хаця намаганні былі прыгожыя, яны не маглі ўжо ажывіць ні згаслага ў народзе духу, ні збараніць войска, знішчанага галечай і здрадамі.

Галоўны штаб быў завалены просьбамі аб дэмабілізацыі, і войска, страчвая адразу амаль усіх афіцэраў, было б павінна расфарміравацца. У сувязі з гэтым для прадухілення настолькі шкоднай дэмаралізацыі, сейм зацвердзіў Ордэн ці Зорку стойкасці для тых, хто да канца выстаіць у нацыянальнай справе. Форма яе павінна была быць наступнай.

Ордэн павінен быў быць жалезным крыжам са стужкай [s. 138] нацыянальных колераў, малінавага і цёмна-сіняга. Аднак да выніку гэта задума з прычыны заўчаснага разладу кампаніі не здзейснілася.

Аднак жа праект такой узнагароды і натуральная ўмова, што ў заводах на дэмабілізацыю будзе адлюстроўвацца ўхваленне тых, хто нічога для сябе не прасіў у найважнейшую для краіны хвіліну, затрымалі масу афіцэраў на службе.

Аднак, насуперак усёй настойлівасці, сейм нічога ўжо болей карыснага быў не ў стане зрабіць, як пераездам сваім у абедзве краіны, не пагаджаючыся ні на якія ўмовы непрыяцеля, і выступаючы з пратэстам, паказваць незаконнасць у вачах Еўропы новага, учыненага над Польшчай, разбою дзікім паўночным дэспатам.

У той час, калі ў Закрочыме сейм рабіў намаганні па аднаўленню нацыянальнай справы, у Модліне на ваеннай радзе, [s. 139] пасля таго, як Берг адмовіўся ад усялякіх перамоў, шэсць генералаў, сярод якіх Мухоўскі[130], Андрыхевіч[131], Серакоўскі, Міллер[132] і Багуслаўскі[133], выступілі за безагаворачную капітуляцыю на літасць імператара. Аднак у сувязі з усеагульным абурэннем, гэта прапановы

была адхілена, а тых, хто яе прапанаваў зараз жа дэмабілізавалі. Хутка яны атрымалі ад маскалёў узнагароды, вартыя іх подлага рабства. Мухоўскі і Андрыхевіч, якія не прытрымліваліся войска каля прускай мяжы, былі палонены казакамі і накіраваны ў Варшаву. Першага Паскевіч некалькі гадзін трымаў у пярэдніх пакоі і ад'ютанты, якія выходзілі да яго, ляскаючы плёткамі, з найвялікшай пагардай прымалі яго; другі, пабіты казакамі, па іроніі атрымаў ад фельдмаршала адказ на сваю скаргу.

Калі збіраліся мы ўжо пакінуць Закрочым, Літоўскі камітэт дабіўся ў Міністэрства фінансаў для ліцвінаў, патрабуючых дапамогі, 10 тыс. зл[отых], прызначаных Нацыянальным урадам яшчэ ў Варшаве. [s. 140] Для атрымання гэтай сумы я быў дэлегаваны камітэтам да міністра Бернацкага[134]. Аднак пасля доўгіх і неаднаразовых, пустых і выкрутлівых размоў я не здолеў вытаргаваць болей, чым не поўных 4 тыс. зл[отых]. І то, як мне паведаміў [Бернацкі], у сувязі з беднасцю нацыянальнай касы, на сённяшні дзень гэта было залішнім. Аднак жа заставалася яшчэ да васьмі мільёнаў, а пасля таго, як выдзелілі болеїі чым дзесяці паслам пачаткова ў Плоцку па # 50[135], а затым з гэтай жа самай сумы ў Франкфурсе-на-Одры для некалькіх [прыбліжаных] п[ана] маршалка Астроўскага па # 40 і пасля ўтрымання на працягу двух тыдняў, ад Закрочыма да прускай мяжы войска, якое ўвесь час змяншалася, не ведаю, што стала з астаткам тых мільёнаў. Хаця нават у польскім банку [было] 5 мільёнаў. Пасля атрымання прызначанай для ліцвінаў сумы, раздаў яе тым, хто быў вызначаны камітэтам і найболей меў у гэтым патрэбу. Квіткі ад гэтых асобаў, засведчаныя старшынёй камітэта Несялоўскім, я прадставіў у Міністэрства п[ана] Бернацкага.

Пад час дзесяцідзённага побыту ў Закрочыме жыў я разам з Замбржыцкім, Граткоўскім Янам, Людвікам[136], Валяр'янам Пяткевічамі і Казьмянамі[137]. [s. 141] Часта прыходзіў да нас Зянковіч і гуляў у карты ў другіх пакоях у Хляндоўскай, гэтым жа самым апантанай, былай жонкі рэдактара, а зараз шулеркі, якая валачылася за абозам і абыгрывала афіцэраў. Адным вечарам прайграў ёй [Зянковіч] 120 дукатаў, і назаўтра 30 – Серакоўскаму, такім вось чынам разышліся грошы, узятыя ім з ашмянскага паўстання (глядзі s. 43). Гэта стала магчыма таму, што не зрасходаваў ён са 100 дукатаў, узятых на сваю асобу, болей чым 60, а найболей 70 [дукатаў] для ўтрымання ашмянскіх паўстанцаў і затрымаў яшчэ 100 дукатаў, якія прызначаліся для ўручэння Ануфрыю Плаўскаму[138], які пасля бітвы пад Румам, здзейсненай ашмянскім паўстаннем, не здолеў адразу да нас далучыцца. І калі мы нават і ў пазнейшы час нідзе Плаўскага не сустрэлі, не павінен быў пан Зянковіч прагульваць гэтыя грошы, таму яны ніколі не пераставалі быць уласнасцю ашмянскіх паўстанцаў. Нарэшце, калі мы саступаючы капрызам Пшэздзецкага, далі толькі Каятану Ленарговічу 50 [злотых], а самі ўзялі па 100, паабяцалі мы з ім пры неабходнасці падзяліцца пароўну, чаго ніколі таксама пан Зянковіч не стрымаў. Але пакінем ужо ў спакоі гэтага нягодніка, калі б [s. 142] жадаў я ўсе яго подлыя і пошлыя справы падрабязна пералічваць, не хапіла бы мне, магчыма, гэтых аркушаў.

У Закрочыме па рэкамендацыі Літоўскага камітэта Замбржыцкі, Валяр'ян Пяткевіч і я атрымалі крыжы і павышэнне ў чыне[139]. У разгар ваеннай справы я ганарыўся бы гэтымі бліскучымі цацкамі, зараз жа прыняў іх як адзіную памятную рэч аб нашай рэвалюцыі, спусціўшуюся на мяне.

[21 верасня]. Нарэшце, 20 верасня выйшлі мы сілай, налічваўшай болей за 20 тыс. чалавек, з Закрочыма да Плоцка, пакінуўшы ў Модліне гарнізон колькасцю ад 4 да 5 тыс. чалавек. Назаўтра прыпыніліся мы ў Плоцку. Адтуль павінны былі рушыць мы ў Кракаўскае ваяводства для злучэння з Ружыцкім[140], абапіраючыся на аўстрыйскую мяжу, працягваць дзеянні далей. У адпаведнасці з гэтай мэтай Дэмбінскі з авангардам у 4 тысячы чалавек перайшоў суспраны ў вярхоўі Віслы мост і павярнуў 23 г[этага] м[есяца] на Гомбін. Аднак, калі ён затрымаўся ў мястэчку для адпачынку, новы галоўнакамандуючы Рыбінскі[141] даслаў загад, каб ён хутчэй вяртаўся ў Плоцк, дзе мы аж да 27 верасня стаялі бяздзейна, назіраючы за дэмаралізацыяй звыш 20-тысячнага войска.

[s. 143] Тут, расчараваўшыся з-за бяссільнасці і змен лінасці, не ведаючага за што схапіцца камандуючага, сабраліся мы з Валяр'янам, апранутыя па-сялянску ці ў цывільнае адзенне, прабірацца ў вольны горад Кракаў, і там, не чакаючы безумоўнага расфарміравання войска, што павінна было ўжо хутка адбыцца, чакаць навінаў аб канчатковым заняпадзе нацыянальнай справы і шукаць для сябе вандроўніцкага прытулку. Аднак затым адмовіліся мы ад гэтага намеру, палічыўшы, што больш надзейным будзе прытрымлівацца да апошняга часу перамяшчэння войска. У тым, што мы не памыляліся, сведчыла тое, што Немаеўскі[142] з Алізарам[143], якія ехалі з прыстанкамі ў Прусію, былі захоплены чаркесамі.

[28 верасня] Калі ўжо расійскія сілы пачыналі акружаць Плоцк, выйшлі мы праз Добрынь, Горны шпіталь да Улацлаўка, дзе, пасля таго як быў пабудаваны наперадзе на лодках мост, намерваліся зноў перайсці Віслу. Але leдзь фарпосты, выгнаўшы з мястэчка некалькі сотняў маскалёў, пераправіліся, як даведаліся мы, што нас чакае там вораг. [29 [верасня]. Не жадаючы ўступаць у бітву і рызыкаваць у выпадку адступлення да Віслы, павярнулі мы назад [s. 144] да Горнага шпіталя, адстрэльваючыся ад настойліва наступаючых казакаў.

Не магу абмінуць Улацлаўка, каб не выказаць сапраўднай удзячнасці мясцоваму купцу збожжам – тырольчыку Штэйнэру, які асеў у Польшчы больш за дваццаць гадоў назад і які нас з Валяр'янам сапраўдна па-бацькоўску прыняў у сваім доме і запрасіў на начлег. А калі ў начы пачалася трывога і войска нечакана пачало назад праз мост пераходзіць, пабудзіў нас, добра адпачываўшых, і з рызыкай для сябе прапанаваў нас схаваць. Аднак, калі мы адмовіліся ад гэтага, развітаўся з намі са слязамі і ўручыў ліст да аднаго свайго сябра, які жыў на другім беразе Віслы, каб той дапамог нам ва ўсім, чаго бы мы не пажадалі. У размове з намі, прызнаваючы цывілізаванымі розныя народы, аддаў належнае палякам, пазначыўшы, што наведаўшы не мала замежных краін, ні ў адной з іх не знайшоў столькі чалавечнасці і сапраўднай шчырасці, колькі ў нашым народзе

[s. 145] [3 кастрычн[іка]. У далейшай дарозе да Горнага шпіталя накіраваліся мы на Ліпна, Скомпе, Рыпін, Садлава, Засадкі да Свядзебны, небяспечнага мястэчка, размешчанага каля самай прускай мяжы. Тут Валяр'ян, апрануты на цывільнаму ад самога Плоцка, прычапіўся да брычкі ваяводы Астроўскага, які ехаў разам з доктарам Галянжоўскім[144]. І я, адшпіліўшы эпалеты і змяніўшы вайсковую познаньскую пілотку, атрыманую ад нейкага незнаёмага, здзейсніў тое ж самае. Перайшлі мы за паўгадзіны мяжу і накіраваліся ў Бродніцу, якая па-нямецку называецца Страсбургам. Такім чынам скончыўся наш з Валяр'янам ваенны шпацыр ад Варшавы праз Плоцк у Прусію.

Блуканне

У Страсбургу, ці па нашаму ў Бродніцы, качаючы ваяводу Астроўскага і выдаючы сябе за яго хатняга, шчасліва пазбегнуў пяцідзённага каранціна, які ўсе, хто прыбыў з Польшчы, павінны былі прайсці [s. 146] ў кляштары, размешчаным за горадам, дзе з-за празмернага зборышча народу давалі непрыдатнае жыллё і горш кармілі, за што аднак небывала дорага трэба было плаціць. У адпаведнасці з прадпісанай формай каранціна, ваявода па статусу сваёй асобы меў дазвол знаходзіцца ў самім горадзе і нават у сваіх пакоях. Валяр'ян і доктар Галянжоўскі, якія таксама знаходзіліся пры ім, маглі свабодна ўвесь час перасоўвацца па гораду.

Пасля таго, як атрымаў у Страсбургу прускі пашпарт (Reise rute), нанялі мы з Кантарберыем Тымоўскім[145] коней і выехалі да Торуня. А Валяр'ян выбраўся ў дарогу з Астроўскім. Я бачыўся з ім потым у Торуні і апошні раз [9–12 [кастрычніка] у Вроцлаве, куды я праз Франкфурт-на-Одэры [15–25 кастрычніка] даехаў дыліжансам. Па дарозе пазнаёміўся я з Паўлам Попелем[146], знаёмства з якім было для мяне шмат у чым карысным у час побыту ў Кракаве.

[20–25 [кастрычніка]. У Вроцлаве, дзе ў мяне не было нікога знаёмых, пасля ад'езду Попеля я застаўся не болей чым з васьмю талерамі. І калі б Валяр'ян не пакінуў мне пятнаццаць дукатаў, не ведаю, што рабіў бы…

ЗАЎВАГІ ДА ПЕРАКЛАДУ

[1] **Язвінскі Вінцэнт** (н. 1795), памешчык з Вілейскага пав. Мінскай губ., нарадзіўся ў Мінску, падпаручнік коннай артылерыі польскіх войскаў. У 1831 [illegible], затым падпаручнік польскіх войскаў. Па рашэнні МІСК ад 24.4.1832 [illegible] галоўнакамандуючаму 1-й арміі, загадам ён вызвалены ад пакарання. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі паўстання 1830–1831 гадоў на Беларусі: біябібліяграфічны слоўнік. Другое выданне. Мн., 2006. С. 375.

[2] **Пятрэдзецкі Караль Дамінік** (1780–10.4.1832), памешчык са [illegible] Ашмянскага пав. Віленскай губ., сын Міхала і Марыі Мастоўскай, брат Канстанціна, [illegible], уладальнік маёнткаў Міхалішкі, Смаргонь, у 1812 завілейскі маршалак, [illegible] 1812 у складзе корпуса Ю. Панятоўскага, выставіў за свой кошт 18 уланскі полк, [illegible] фіхарэгаў. У паўстанні з 5.4.1831, адзін з арганізатараў ашмянскага выступлення, [illegible] апалчэнне, палкоўнік конных уланаў. Пасля паражэння пад Ашмянамі далучыўся да фарміравання Д. Хлапоўскага. З 15.6.1831 знаходзіўся пры штабе А. Гелгуда, з якім 13.7.1831 перайшоў мяжы Прусіі. Памёр у мяст. Крулявец. Маёнтак Смаргонь канфіскаваны. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 278.

[3] **Важынскі Парфірый**, памешчык з Ашмянскага пав. Віленскай губ., уладальнік маёнтка Аляны, старшыня ашмянскага трыбунала, лідскі маршалак, удзельнік кампаніі 1812. [illegible] 1831 арганізаваў у сваім маёнтку тайны к-т для падрыхтоўкі паўстання. [illegible] ўрадавы к-т. Пасля паражэння пад Ашмянамі далучыўся да атрада Д. Хлапоўскага. [illegible] галоўнакамандуючага 1-й арміі ад 19.11.1831 сасланы на цяжкія работы ў Сібір з канфіскацыяй маёмасці. З кастрычніка 1832 пакінуты на пасяленні [illegible] Табольскай губ. [illegible] знаходзіўся ў Смаленскай губ., затым у Кургане. Сям'я засталася ў Ашмянскім пав. [illegible] дазвол вярнуцца на месца жыхарства з правам атрымання [illegible] кірунку Вільні. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 73; *[illegible]* Materiały do dziejów ziemi i ludzi. Petersburg. 1898. Cz. 3; *Giller A.* Lista wygnańców [illegible] Album Muzeum Narodowego w Rapperswilu. Paryż, 1872. S. 436.

[4] Дата пазначана па старым стылі.

[5] **Вярзілін Пётр Сямёнавіч** (1791(1793?) – пасля 1849), расійскі ген.-маёр, [illegible] кіраваў зборным казачым лінейным палком у бітве пад Ашмянамі, з 1832 ген.-маёр, 1832–1837 наказны атаман Каўказкага лінейнага войска. У 1841 [illegible] у Варшаве.

[6] **Сцяльніцкі Фелікс**, з Віленскай губ., удзельнік кампаніі 1812, 4.1831 [illegible] паўстанцаў у Ашмянах. Атрад пад яго кіраўніцтвам 15.4.1831 абараняў Ашмяны. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 323.

[7] **Юзаф Западскі**. Гл.: *Klukowski J.* Powstanie powiatu oszmiańskiego // Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukł. przez F. Wrotnowskiego. Paryż. 1835. S. 242.

[8] **Ган Тадэвуш (Томаш ?)**, [illegible] Ашмянскага пав. Віленскай губ., адвакат. [illegible] Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 100.

[9] **Закржэўскі Станіслаў** (н. [illegible] 1849), з Ашмянскага пав. Віленскай губ., [illegible] паўстання ў Ашмянскім пав. Удзельнічаў у [illegible] М. Паскевіча [illegible] эміграваў. 10.5.1837 [illegible] 1849 атрымаў [illegible] Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 146.

[10] **Храпавіцкі Мацвей Яўграфавіч** (9.8.1784–31.3.1847), расійскі ваенны і дзяржаўны дзеяч, удзельнік італьянскага і швейцарскага паходаў Суворава у 1799, у 1812 кіраўнік гвардзейскай брыгадай, адзначыўся ў Барадзінскай бітве, удзельнічаў у паходах 1813–1814. 1816 ген.-ад'ютант, у 1831 ген. ад інфантэрыі. З 23.12.1830 віленскі і гродзенскі ваенны губернатар, 22.8.1831 звольнены з пасады за нерашучыя дзеянні па падаўленню паўстання. З 1833 член Дзяржаўнага савета і Кабінета міністраў, з 1846 пецярбургскі ваенны губернатар. Гл.: ЭГБ. Т. 6. Ч. 2. С. 80.

[11] **Тамерлан (Цімур)** (1336–1405), стваральнік дзяржавы са сталіцай у Самаркандзе, разграміў Залатую Арду.

[12] Гышкевіч Юзаф.

[13] Напэўна, аўтар памыляецца ў назве спагнання, якое было вынесена ў дачыненні маёнткаў пераліч[а]ных асобаў. Хутчэй за ўсё на маёнткі быў накладзены секвестр. Не сустракаецца згадак аб канфіскацыі пазначаных маёнткаў і у наступным.

[14] **Ваньковіч Станіслаў**, памешчык з Вілейскага пав. Мінскай губ. і Свянцянскага пав. Віленскай губ., сын Юзафа, уладальнік маёнтка Задзеўе, старшыня Вілейскага межавага суда. Удзельнік ашмянскага выступлення, член к-та для кіравання цывільна-вайсковымі справамі, арганізатар паўстання ў Свянцянскім пав. Падпісаў акт аб стварэнні вілейскага паўстанцкага к-та, увайшоў у яго склад, займаў пасаду шэфа пяхотнага батальёна ў віленскім аддзяленні. 4.5.1831 удзельнічаў у бітве пад Вілейкай, кіраваў аддзелам. Затым з'явіўся да ўлад. Па рашэнні МГСК ад 31.12.1831 вызвалены ад адказнасці, узяты пад нагляд паліцыі. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі… С. 79.

[15] **Сарока Ежы** (каля 1750–10.1831), з Ашмянскага пав. Віленскай губ., нарадзіўся ў Вільні, скарбнік. 4.1831 дзейнічаў у складзе ашмянскіх паўстанцаў, член ашмянскага ўрадавага к-та. Арыштаваны, сядзеў у турме. Рашэннем ваеннага суда асуджаны да смяротнага пакарання. Памёр у турме. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі… С. 307.

[16] Маюцца на ўвазе віленскія студэнты.

[17] **Ян Лазоўскі**. Гл.: *Klukowski J.* Powstanie… S. 243.

[18] **Сяпніцкі Цэзарый** (каля 1813–27.7.1845), нарадзіўся ў Вільні, вучыўся ў Віленскім ун-це. У паўстанні падафіцэр познаньскай конніцы. 9.8.1831 падпісаў акт далучэння жыхароў Віленскай губ. да паўстання. 20.6.1832 прыбыў у Францыю, пачаткова знаходзіўся ў закладзе ў Буржэ, дзе 18.8.1833 далучыўся да ПДТ. 11.1833 пераселены ў Вімуцье дэп. Орн, выконваў функцыі сакратара секцыі ПДТ у Вімуцье. У траўні 1836 пераехаў у Гаўр, дзе і памёр ад сухотаў. Гл.: BUW. rkps SRB; *Kronow[ski] L.* Lista członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z lat 1832–1851 // Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej. T. I. Buenos Aires, 1963. S. 45; *Tyrowicz M.* Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 686.

[19] **Свентаржэцкі Мечыслаў** (н. каля 1812), шляхціц з Вілейскага пав. Мінскай губ., сын Станіслава, вывучаў права ў Віленскім ун-це. У паўстанні падафіцэр. Эміграваў, 5.2.1833 знаходзіўся ў Буржэ, выехаў у ТНД з мэтай далейшага вывучэння права. Вярнуўся з раскаяннем. Па рашэнні МГСК ад 21.12.1831 аднесены да 2-га разр. зл., пазней атрымаў дараванне. Гл.: BPP. rkps 612. [illegible] 105; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі… С. 308.

[20] **Міхал Леапартовіч**. Гл.: *Klukowski J.* Powstanie… S. 243.

[21] **Нагінскі Напалеон** (1800–1870), шляхціц Мінскай губ., уладальнік маёнтка Аланта ў Вількамірскім пав. Віленскай губ. Вучыўся на філасофскім ф-це Віленскага ун-та, член т-ва праменістых, філарэтаў і філадэльфістаў. У 1831 выконваў ролю пасрэдніка паміж Літвою і КП, у траўні 1831 прычыніўся да арганізацыі выступлення ў Мазырскім і Рэчыцкім пав. Эміграваў у Францыю, у 1833 дзейнічаў на Жмудзі эмісарам экспедыцыі Заліўскага. У снежні 1833 выехаў на заданне [illegible] па Вільнь. [illegible] ў Карэлічах (Навагрудскі пав.) [illegible] і распаўсюджваннем забароненай літаратуры. Арыштаваны 28.6.1838, [illegible] ваенны суд 9.2.1839 прыняты рашэнне аб смяротным пакаранні. Загадам віленскага ваеннага губернатара ад 18.2.1839 папярэдняе рашэнне заменена ссылкай на цяжкія работы ў Сібір. [illegible] прыбыў у Іркуцк, у студзені 1840 высланы на Нерчынскія заводы. У траўні [illegible] 1841 [illegible] перайсці на пасяленне. У 1856 на падставе каранацыйнага маніфеста атрымаў [illegible] у Волагду, а 15.1.1857 на вяртанне ў Віленскую губ. пад нагляд паліцыі. У [illegible] 1857 прыбыў у Вільню, прыпыніўся ў Коўна, дзе заснаваў прыватны цукровы завод. У 1863 [illegible] намеснікам кіраўніка паўстання ў Ковенскім пав. Гл.: НГАБ. ф. 333, воп. 1, спр. 817, арк. 95 [illegible]; *[illegible]* Szymon Konarski. Warszawa, 1976; *Dangel S.* Rok 1831 w Mińszczyźnie. Warszawa, 1925; *[illegible]* Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego. Wilno, 1939; *[illegible]* Lista wygnańców… S. 419; PSB. T. 23/2. S. 333; *Śliwowska W.* Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku: Słownik biograficzny. Warszawa, 1998. S. 421.

[22] **Маквіц Адам** (1811–31.3.1842), нарадзіўся ў Вількамірскім пав. Віленскай губ., вучыўся ў Віленскім ун-це. У паўстанні дзейнічаў у чыне падпаручніка 12-га [illegible] палка. Эміграваў у Францыю, куды прыбыў 2.1832, пачаткова належаў да закладу ў Безансоне, [illegible] у Швейцарыю, адкуль зноў вярнуўся ў Францыю. Памёр у [illegible] пад Парыжам. Гл.: *Bielecki R.* Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. Warszawa, 1998. T. 3. S. [illegible].

[23] **Пятроўскі Тэлясфор** (каля 1809–15.4.1886), з Барысаўскага пав. Мінскай губ., нарадзіўся каля Барысава, студэнт медыцынскага ф-та Віленскага ун-та. У паўстанні падпаручнік 4-га палка пешых стральцоў, адышоў з А. Гелгудам у Прусію, інтэрнаваны. [illegible] 1832 прыбыў у Францыю, знаходзіўся ў закладах Лашатр, Шатору. 28.5.1834 [illegible] ТНД з мэтай далейшага вывучэння медыцыны ў Страсбургу. Скончыў Горную школу. Ажаніўся з француженкай (меў 6 дзяцей, сын Тэлясфор вучыўся ў Батыньёльскай школе). Гл.: BPP. rkps 565 [illegible] s. 446; *Bielecki R.* Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich. Warszawa; Łódź, 1986. S. 168; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі… С. 28[illegible].

[24] **Вашкелевіч Адам Эрнест** (18.12.1813–17.3.1901), шляхціц, нарадзіўся ў Вільні, [illegible] медыцыну ў Віленскім ун-це. У паўстанні падпаручнік познаньскай конніцы. Эміграваў у Францыю. 21.01.1832 знаходзіўся ў Авіньёне, са снежня 1833 вывучаў медыцыну ў [illegible] 1834 атрымаў дыплом доктара медыцыны. Скончыў курс ваеннай медыцыны ў [illegible] выехаў на Усходнюю Індыю. У 1852 атрымаў чын афіцэра 2-га класа, у 1864 [illegible] службы здароўя ў галандскай арміі на Усходняй Індыі. Памёр у Галандыі. Гл.: *[illegible]* Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1832–1848. Warszawa, 1986. S. 426.

[25] Напэўна, маецца на ўвазе **Фердынанд Савіцкі** (н. 19.1.1812), [illegible] нарадзіўся ў Вільні. [illegible] 1836 вывучаў медыцыну ў Віленскім ун-це. У паўстанні выконваў абавязкі [illegible] урача. Эміграваў у Францыю 20.8.1832, з ліпеня 1833 вывучаў медыцыну ў Манпелье. 1.2.1834 атрымаў дыплом доктара медыцыны. Гл.: *Konarska B.* Polskie drogi… S. 390.

[26] **Янкоўскі Канстанцін Юзаф**, нарадзіўся ў Вільні. У паўстанні дзейнічаў у чыне падпаручніка ў атрадзе познаньскай конніцы, далучыўся да фарміравання М. Рыбінскага, у складзе якога 5.10.1831 перайшоў мяжы Прусіі. 24.3.1832 прыбыў у Францыю, пачаткова належаў да закладу ў Авіньёне, 19.12.1832 увайшоў у склад Авіньёнскай рады. [illegible] 1848 [illegible] Памёр у [illegible] намерваўся вярнуцца на радзіму, аднак выехаў толькі да Страсбурга. У 1854 жыў у [illegible] Гл.: *Bielecki R.* Słownik… T. 2. S. 194.

27 **Шацiла Ян**, шляхціц з Мазырскага пав. Мінскай губ. Удзельнічаў у паўстанні на тэрыторыі Мазырскага пав. З'явіўся да ўлад. Рашэннем КГСК атрымаў дараванне. Гл.: *Dangel S.* Rok 1831... S. 134.

28 **Гiцэвiч Гiпалiт**, шляхціц з Вілейскага пав. Мінскай губ., сын Вінцэнта, б. мінскага цывільнага губернатара, уладальнік маёнтка Вязынь, завілейскі маршалак, калежскі асэсар. З'яўляўся старэйшаей вілейскага ўрадавага паўстанцкага к-та. У лiпенi 1831 высланы ў Пецярбург, утрымліваўся ў крэпасці. Па рашэнні МГСК ад 3.8.1831 аднесены да 1-га разр. зл. 10.8.1833 папярэдняе рашэнне адменена, прысуджана грашовае спагнанне. Па высачайшаму загаду адпраўлены на жыхарства ў Вологду. Гл.: Pielgrzym Polski. Paryż. 1833. Półark. 7: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 108.

29 **Аскерка Ян**, памешчык з Вілейскага пав. Мінскай губ., уладальнік маёнтка Будслаў. У 1831 член вілейскага ўрадавага паўстанцкага к-та. Пастановай МГСК 29.10.1831 аднесены да 2-га разр. зл., па канфірмацыі галоўнакамандуючага 1-й арміі ад 5.5.1832 атрымаў дараванне, пакінуты над наглядам паліцыі. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 36.

30 **Руткоўскi Казiмiр** (1790–28.8.1834), з Віленскай губ., капітан польскіх войскаў, удзельнічаў у кампаніі 1812–14. 4.1831 дзейнічаў у складзе ашмянскіх паўстанцаў, з 22.3.1831 капітан. 16.4.1832 прыбыў у Францыю, знаходзіўся ў закладзе ў Буржэ, член мясцовай рады. З'яўляўся членам ТДРЗ. На радзіме застаўся 6 дзяцей. Пакінуў успаміны пра падзеі на Ашмяншчыне. Гл.: BPP, rkps 455, s. 1215; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 296.

31 **Ленартовiч Камiль Каэтан** (2.7.1804(1805)–3.9.1862), з Ашмянскага пав. Віленскай губ., нарадзіўся ў Дзісне. Скончыў Віленскі ун-т, сябраваў з А. Міцкевічам, судовы ўраднік па крымінальных справах Ашмянскага суда. 4.1831 знаходзіўся сярод пачынальнікаў паўстання ў Ашмянах, дзейнічаў у чыне падпаручніка, затым падафіцэр 10-га і 13-га уланскіх палкоў. Дайшоў з Г. Дэмбінскім да Варшавы, дзе 9.8.1831 удзельнічаў у Віленскім сеймiку на абранні дэпутатаў на сейм. 5.10.1831 перайшоў з М. Рыбінскім межы Прусіі, інтэрніраваны. 1.2.1832 прыбыў у Францыю, 26.5.1832 знаходзіўся ў закладзе ў Авіньёне. Працаваў механікам, затым з'яўляўся шэфам секцыі на марсельскім канале. Ажаніўся з француженкай. 7.6.1837 далучыўся да АПЭ, з 29.7.1837 член ПДТ. 24.9.1841 перабраўся ў Марсель, дзе загінуў. Гл.: BPP, rkps 347, s. 149; RTHL, 1866. S. 347; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 212.

32 **Саф'янаў**, расійскі ген.-маёр, удзельнік падаўлення паўстання ў паўночна-заходніх паветах Беларусі.

33 Склад амуніцыі, боепрыпасаў і харчавання.

34 **Ясiнскi Людвiк Барталамей** (10.10.1800–25.3.1841), ксёндз з Ашмянскага пав. Віленскай губ., нарадзіўся ў Сакольскім пав., сын Яна і Барбары Ляскоўскай, пляменнік Я. Ясінскага. Скончыў школу ў Гродна, у 1824 прыняў сан, з 1829 знаходзіўся ў Ашмянах, належаў да ордэна дамініканцаў. У паўстанні з 23.3.1831, з 4.4.1831 дзейнічаў сярод ашмянцаў. Пазней капелан 12-га уланскага палка ў корпусе А. Гелгуда. Адышоў у Прусію. 10.3.1832 прыбыў у Францыю, належаў да закладаў у Авіньёне, Ліоне, Ле Пюі. У 1833 выдаў брашуру «Гадавіна польскай рэвалюцыі 29 лістапада ў Ажэне». У 1837 член АПЭ. Па рашэнні ГГСК аднесены да 2-га разр. зл. Памёр у Ажэне. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 384.

35 Напэўна, маецца на ўвазе **Чаховiч Антонiй** (11.4.1803–22.7.1866), шляхціц з маёнтка Аборак Ашмянскага пав. Віленскай губ., сын Юзафа і Барбары Тэклі Шэмеціл. У 1826–1830 знаходзіўся ў Пецярбургу. 23.3.1831 далучыўся да ашмянскіх паўстанцаў, паручнік. У красавіку 1831 у Трокскім пав. далучыўся да атрада студэнтаў Віленскага ун-та, затым падхарунжы 4-га палка пешых стралкоў корпуса А. Гелгуда. Удзельнічаў у бітве пад Вільняй. У складзе атрада Ф. Роланда 15.7.1831 перайшоў межы Прусіі, адкуль на караблі «Йоханнес» 15.8.1832 прыбыў у Францыю. Першапачаткова

знаходзіўся ў закладах у Бардо, Безансоне, затым у Шатору, адкуль пераехаў у Бурж. Да 1835 жыў у вайсковых закладах, затым асеў у Парыжы і [illegible] 25.5.1848 уступіў у легіён Міцкевіча. У 1838 ажаніўся, меў [illegible]. Памёр у Парыжы, пахаваны на могілках Манмартра. Гл.: BPP, rkps 565, s. 41; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 354.

36 **Зянковiч Юзаф** (27.10.1807–17.1.1833), памешчык з Ашмянскага пав. Віленскай губ., нарадзіўся ў Вільні, сын Пятра і Фартунаты Клімацкай, вучыўся ў Віленскім ун-це [illegible] ПНК. 4.1831 адзін з ініцыятараў выступлення ў Ашмянах, [illegible], затым капітан атрада познаньскай конніцы, 5-га палка [illegible] у Варшаву прыбыў у складзе корпуса Г. Дэмбінскага, [illegible] 9.8.1831 абраны паслом на сейм ад Ашмянскага пав. [illegible] Эмігрыраваў у Францыю, член ПНК, з ліпеня 1832 [illegible] заснавання ТДРЗ, належаў да дэмакратычнага кірунка. [illegible] Парыжы. Пакінуў успаміны пра падзеі на Ашмяншчыне. Гл.: BPP, rkps 347, s. 149; MAM, rkps [illegible], s. 141; MWP, 1711/C, 40 H; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 155.

37 **Гелгуд Антонiй** (1792–13.7.1831), польскі ген., удзельнічаў у кампаніі 1812–14, [illegible] брыгады. У паўстанні з 30.5.1831 ген. 3-й пяхотнай [illegible] чэрвеня ў Віленскую губ. 10.6.1831 пасля аб'яднання з [illegible] польскімі войскамі на беларуска-літоўскіх землях. Пасля бітвы [illegible] пад Вільняй [illegible] трох частак распачаў адступленне праз Жмудзь, у ліпені [illegible]. Застрэлены капітанам С. Скульскім пры пераходзе прускай мяжы. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 105.

38 **Бутлер Вiнцэнт**, шляхціц з Ашмянскага пав. Віленскай губ. Удзельнічаў [illegible] і познаньскіх паўстанцаў, з атрадам Г. Дэмбінскага накіраваўся ў Варшаву. [illegible] пад час капітуляцыі Варшавы знаходзіўся ў шпіталі. [illegible] 1832 эмігрыраваў у Францыю. 11.11.1852 падпісаў адрас да Напалеона III. [illegible] вярнуцца на радзіму, да лістапада 1860 не скарыстаў [illegible]. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 68.

39 Пазначэнне па старым стылі.

40 Ф. Вратноўскі ў адрэдагаваных успамінах [illegible] далейшага лёсу П. Важынскага, памылкова пазначаючы, што [illegible] каля Смаленска. Гл.: *Klukowski J.* Powstanie... S. 249.

41 **Барткевiч Вiнцэнт** (1776 – пасля 1837), памешчык з маёнтка [illegible] пав. Віленскай губ., свянцянскі віцэ-маршалак. У паўстанні 1794 удзельнічаў у чыне паручніка [illegible]. У 1831 член тайнага паветовага к-та, у красавіку 1831 [illegible] паўстанцаў, разам з якімі змагаўся пад Вільняй. 12.4.1831 [illegible] к-та. 5.5.1831 разам са свянцянскімі паўстанцамі [illegible] аб'яднаных сіл вілейскіх, дзісенскіх і свянцянскіх паўстанцаў [illegible] кавалерыяй. У Жмудзі далучыўся да корпуса Г. Дэмбінскага [illegible] 9.8.1831 выконваў абавязкі маршалка на Віленскім сеймiку на абранні [illegible] адзначаны залатым крыжам. Пасля заканчэння ваенных дзеянняў [illegible] арыштаваны, утрымліваўся 16 месяцаў у турме ў Вільні. На канфірмацыі [illegible] 1-й арміі ад 1.10.1833 сасланы ў Вологду без пазбаўлення правоў. [illegible] дзе прабыў 3 г. 2.7.1832 накладзены секвестр на маёнткі [illegible]. У 1837 атрымаў дазвол перасяліцца ў Смаленскую губ. [illegible] памёр. Пакінуў успаміны аб падзеях у Завілейскім, Дзісенскім і Вілейскім пав. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 58.

[42] **Патраўскі Ян Корвін** (10.5.1801(1792) – 6.3.1835), са Свянцянскага пав. Віленскай губ., капітан польскіх войскаў. У 1831 кіраваў коннiцай у свянцянскім апалчэнні, з 2.7.1831 маёр 13-га уланскага палка, у складзе фарміравання Г. Дэмбінскага адышоў у Варшаву. 5.10.1831 з атрадам М. Рыбінскага перайшоў межы Прусіі, інтэрніраваны. 15.3.1832 прыбыў у Францыю разам з жонкай і дзецьмі, 18.10.1832 знаходзіўся ў закладзе ў Безансоне, член ПНК. Па рашэнні ВГСК ад 15.2.1833 аднесены да 1-га разр. зл., па канфірмацыі галоўнакамандуючага 1-й арміі ад 22.6.1833 аддадзены пад ваенны суд. Памёр у Безансоне. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 285.

[43] **Вайніцкі Міхал** (1779–10.10.1842), нарадзіўся ў Вільні, з 1809 на вайсковай службе, удзельнічаў у кампаніі 1809–1815, пасля чаго дэмабілізаваўся. У 1831 далучыўся да паўстанцаў, кіраваў пяхотай у свянцянскім выступленні, затым далучыўся да корпуса Г. Дэмбінскага, у складзе якога дайшоў да Варшавы, дзе атрымаў чын маёра 16-га палка лінейнай пяхоты. Эмігрыраваў у Францыю, у 1832 знаходзіўся ў закладзе ў Безансоне. У 1833 выязджаў у Швейцарыю, адкуль вярнуўся ў Францыю. Член ПДТ. Гл.: *Bielecki R.* Zarys... S. 78; *Žirowicz M.* Towarzystwo... S. 758.

[44] **Кублiцкі Станіслаў**, шляхціц з маёнтка Палессе Свянцянскага пав. Віленскай губ., сын Юзафа, брат Адольфа. Адзін з ініцыятараў паўстання ў Свянцянскім пав. Удзельнічаў у захопе Свянцян. Пасля адступлення далучыўся да атрада К. Залускага, паручнік 1-га уланскага палка. 5.10.1831 адышоў у Прусію ў складзе корпуса М. Рыбінскага, прасіў літасці. Па рашэнні ВГСК, падцверджаным М. Далгарукавым ад 15.5.1833, аднесены да 3-га разр. зл. Гл.: ВРР. rkps 347, s. 877; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 205.

[45] **Круказецкі Ян** (15.10.1772–17.4.1850), польскі палітычны дзеяч. Нарадзіўся ў Львове, адукацыю атрымаў у Вене. Вайсковую службу пачаў 15.9.1786 кадэтам у аўстрыйскай арміі. У паўстанні 1830–1831 кіраўнік 1-й пяхотнай дывізіі, 6.3.1831 губернатар Варшавы, 17.8.1831 назначаны старшынёй урада. Пасля капітуляцыі Варшавы застаўся ў горадзе і здаўся расійскім уладам, пасля чаго быў сасланы ў Яраслаўль. У 1833 атрымаў дазвол вярнуцца ў Польшчу, асеў у маёнтку Осава. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 371.

[46] Назва сялянскай гаспадаркі.

[47] **Хілкаў Сцяпан Аляксандравіч** (1786–1854), князь, расійскі ген.-лейтэнант, удзельнік падаўлення паўстання 1830–1831, з 1836 у адстаўцы.

[48] **Радзішэўскі Станіслаў** (каля 1788–23.7.1844), памешчык з Вілейскага пав. Мінскай губ., Ашмянскага пав. Віленскай губ., нарадзіўся каля Нясвіжа, сын Міхала і Людвікі Бжастоўскай, уладальнік маёнткаў Іліля, Лебедзева, з 1830 вілейскі маршалак. Удзельнік кампаніі 1812, адстаўны палкоўнік французскіх войскаў. У паўстанні з 4.1831, узначальваў вілейскае апалчэнне. Пасля бітвы пад Вільняй далучыўся да атрада Г. Дэмбінскага, палкоўнік, камандзір 26-га пяхотнага палка, адышоў у Варшаву, дзе 10.8.1831 удзельнічаў у Мінскім сейміку па абранні дэпутатаў на сейм. 30.8.1831 атрымаў залаты крыж. 5.10.1831 адышоў з М. Рыбінскім у Прусію, інтэрніраваны. 25.4.1833 прыбыў у Францыю, знаходзіўся ў Парыжы. (Жонка з 3 малымі дзецьмі засталася ў в. Бенiцы Ашмянскага пав.) 20.4.1837 адзін з заснавальнікаў Польскага клуба, са студзеня 1838 яго бібліятэкар. У 1838 член ПЛТ. Па рашэнні МГСК ад 21.12.1832 аднесены да 1-га разр. зл. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 288.

[49] **Брахоцкі Валенцій**, з Дзісенскага пав. Мінскай губ., сын Мікалая, палкоўнік польскіх войскаў. У 1831 арганізатар паўстання у Дзісенскім пав., узначальваў апалчэнне у Лужках. 8.5.1831 кіраваў захопам Дзісны. Пад Жоснамі далучыўся да фарміравання А. Гелгуда, кіраваў батальёнам 19-га уланскага палка, пазней заўчыўся з атрадам Ф. Роланда, у складзе якога перайшоў межы Прусіі. Рашэннем МГСК ад 19.11.1831 аднесены да 1-га разр. зл. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 61.

[50] В. Барткевіч называе братоў, ашмянскіх памешчыкаў, Ігнація і Фелікса Адахоўскіх, першы з якіх быў накіраваны для дапамогі вілейскім паўстанцам. **Адахоўскі Ігнацій** (н. 1788), адстаўны капітан польскіх войскаў. У паўстанні з сакавіка 1831. 14.4.1831 выступіў з Ашмян на чале атрада ў Вілейку. Адзін з ініцыятараў паўстання ў Вілейскім пав., [illegible] 17.5.1831 узначаліў аб'яднаны атрад, які накіраваўся ў бок Лепеля. 23.5.1831 [illegible] Пад Бобічай атрад разбіты ген.-лейтэнантам Каблуковым. 11.1831 [illegible] Па рашэнні МГСК ад 28.3.1832 аднесены да 1-га разр. зл., амнісправаны, [illegible] **Адахоўскі Фелікс** (н. 1790), адстаўны паручнік польскіх войскаў. [illegible] у складзе вілейскіх паўстанцаў. 17.5.1831 узначаліў разам з братам аб'яднаны атрад. [illegible] атрада застаўся ў Віленскім пав., хаваўся у [illegible] Па рашэнні МГСК ад 6.4.1832 вызвалены ад адказнасці. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 24–25.

[51] **Заверскі Валяр'ян** (13.12.1798–11.5.1861), з Вілейскага пав. Мінскай губ., [illegible] у Акропніках, сын Андрэя і Лізаветы Вазуржынскай, адстаўны [illegible] Літоўскага корпуса. Знаходзіўся ў складзе вілейскіх паўстанцаў у [illegible] у бітве пад Вілейкай. 2.7.1831 маёр 12-га уланскага палка. У лютым 18[illegible] прыбыў у Францыю, належаў да закладу ў Авіньёне, Люнэлі, са студзеня 1833 [illegible] пасля расфарміравання закладу застаўся тут на жыхарстве. Памёр у Парыжы, [illegible] Манмартра. Па рашэнні МГСК ад 21.12.1831 аднесены да 2-га разр. зл. Гл.: ВРР. rkps [illegible] *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 144.

[52] Такім чынам называлі паўстанцаў, узброеных пікамі.

[53] **Керсноўскі Міхал** (1800–14.11.1846), са Свянцянскага пав. Віленскай губ., [illegible] ў Свянцянах. У 1831 адзін з арганізатараў паўстання ў Свянцянах, [illegible] падпаручнік 6-га палка конных стральцоў, належаў да корпуса [illegible] 15.7.1831 перайшоў прускую мяжу. 3.1832 прыбыў у Францыю. [illegible] у Безансоне. 3.1834 у Англіі, з 10.6.1834 [illegible] 1.9.1834 падпісаў у Лондане акт польскай эміграцыі. Памёр [illegible] Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 183.

[54] **Копча Медард Казімір** (4.10.1808–18.3.1899), памешчык, нарадзіўся [illegible] Віленскай губ., сын Медарда і Рахілі Даўгялы, скончыў [illegible] вывучаў гісторыю ў Віленскім ун-це, [illegible] ун-це, пасля заканчэння навучання [illegible] У паўстанні з 3.1831 кіраўнік выступлення ў [illegible] у складзе якога 13.7.1831 перайшоў межы Прусіі. [illegible] удзельнічаў у змове Ш. Канарскага. 6.1838 арыштаваны [illegible] насяленне ў Волагду, адкуль скіраваны ў [illegible] месца сталага жыхарства. У 1858 і 1863 абіраўся [illegible] за ўдзел у паўстанні сына Медарда, пасля чаго частка маёнтка была канфіскавана. [illegible] турэмнага зняволення вярнуўся ў Лукін, дзе і памёр. Гл.: НГАБ. ф. [illegible] *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 311.

[55] **Пятэвіч Міхал** (1803–22.9.1834), нарадзіўся у Вількамірскім пав. Віленскай губ., [illegible] Віленскім ун-це. Да паўстанцаў далучыўся 25.3.1831, [illegible] пав., 3.7.1831 падпаручнік 7-га палка лінейнай пяхоты [illegible] паручнік 25-га лінейнага палка. 15.7.1831 у складзе корпуса Ф. Роланда перайшоў межы Прусіі. [illegible] Эмігрыраваў у Францыю, куды прыбыў 23.10.1832, [illegible] 24.9.1834 [illegible] у Парыжы [illegible] Прычына смерці [illegible] Гл.: *Bielecki R.* Słownik... [illegible]

[56] Адным з прадстаўнікоў згаданага роду з дўвецца **Караль Калышка** (1796–1870), нарадзіўся на Жмудзі, перад паўстаннем займаўся гаспадаркай у сваім маёнтку Пеліны ў Вількамірскім пав. У 1831 адзін з кіраўнікоў вількамірскіх паўстанцаў, паручнік пазнаньскай конніцы, у складзе корпуса Г. Дэмбінскага дайшоў да Варшавы, абраны пас[illegible]лам на сейм ад Упіцкага пав. 11.1831 апынуўся ў Францыі, жыў у Парыжы, дзе стаў адным з заснавальнікаў ТЛРЗ. Далучыўся да суполкі А. Тавянскага. Памёр у Парыжы ў закладзе св. Казіміра. Гл.: *Bielecki R.* Slownik ... Т. 2. S. 302.

[57] **Лісецкі Міхал** (1.4.1803–27.11.1862), нарадзіўся ў Віленскай губ., сын Францішка і Эвы Гружэўскай, брат Ігнація. Скончыў гімназію ў Кейданах, у 1818–1821 вывучаў права ў Віленскім ун-це. У 1823–1825 служыў у расійскай арміі. 17.3.1831 далучыўся да паўстання, на ўласныя сродкі сфарміраваў конны атрад, з якім далучыўся да 6-га уланскага палка ў чыне капітана, 6.6.1831 перайшоў у 13-ы уланскі полк, у складзе атрада Г. Дэмбінскага дайшоў да Варшавы. 17.9.1831 узнагароджаны залатым крыжам. 5.10.1831 у складзе корпуса М. Рыбінскага перайшоў межы Прусіі. Эмігрыраваў у Францыю, куды прыбыў 1.1832, пачаткова належаў да закладу ў Буржы, затым жыў у Канах, Ліле, з 1866 у Бардо. Член ТЛРЗ, з 12.1833 член ПДТ, з 1843 член Т-ва 3 Мая. Памёр у Англіі. Гл.: BN, rkps II. 7871; *Bielecki R.* Slownik ... Т. 3. S. 48.

[58] **Грыткоўскі Фердынанд** (н. 16.2.1805), нарадзіўся ў Вількамірскім пав. Віленскай губ., сын Стэфана і Барбары Кахнтоўскай, брат Яна Альберта і Стэфана. У паўстанні капітан 6-га палка конных стральцоў, дзейнічаў у складзе корпуса А. Гелгуда, затым Ф. Роланда, у складзе якога 15.7.1831 перайшоў межы Прусіі. Эмігрыраваў у Францыю, куды прыбыў 15.8.1833, пачаткова належаў да заклада ў Труа. Працаваў настаўнікам музыкі. У 1845 звярнуўся з просьбай аб амністыі. Гл.: *Bielecki R.* Slownik ... Т. 2. S. 123.

[59] Гэтыя аддзелы магні называюца таксама герыласамі.

[60] Парадная сабля, якую ў XVI–XVIII стст. выкарыстоўвалі выключна для ўпрыгожвання шляхецкага ўбрання. Па знешняму выгляду яна была больш лёгкая і тонкая, чым баявая.

[61] Згадваецца падзеі 1768 г.

[62] Турэцкая шабля.

[63] Абіраемая на адзін год пасада ў бернардзінскім кляштары.

[64] Гераіня рыцарскага рамана італьянскага паэта эпохі Адраджэння Л. Арыёста (1474–1533) «Нястрымны Раланд», чараўніца.

[65] **Хлапоўскі Дэзідэрый Адам** (23.5.1788–1879), польскі ген., на вайсковай службе з 1802. У паўстанні з 15.12.1830, 18.5.1831 на чале атрада накіраваны для дапамогі на беларуска-літоўскія землі, 23.5.1831 уступіў у Белавежскую пушчу. Удзельнічаў у сутыкненнях пад Гайнаўкай, Лідай, Аранамі, Вільняй. 13.7.1831 перайшоў межы Прусіі. У жніўні 1831 вярнуўся ў Польшчу, 2 г. утрымліваўся пад арыштам у Шчэціне. Пакінуў успаміны. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 344.

[66] Непакойчыцкі Вінцэнт.

[67] **Залескі Канстанцін** (10.2.1800(1803?)–17.8.1868), нарадзіўся ў в. Вялона Расіенскага пав. Віленскай губ. ці ў в. Чырвоны двар, сын Міхала і Крысціны Свянарскай. Навучаўся ў Віленскай гімназіі, затым у Віленскім ун-це, меў дачыненне да справы філарэтаў, кантактаваў з дзекабрыстамі, за што адпраўлены радавым у расійскае войска. У 1830 уцёк і перабраўся ў Варшаву, капітан пазнаньскай конніцы, узнагароджаны залатым крыжам. У складзе корпуса Д. Хлапоўскага перайшоў межы Прусіі. 12.1831 прыбыў у Парыж, затым перабраўся ў Страсбург, дзейнічаў агентам І. Лялевеля для арганізацыі дапамогі эмігрантам. 3.1832 вярнуўся ў Парыж, аднак праз месяц высланы ў Германію, 7.1832 нелегальна вярнуўся. Член ТЛРЗ, 12.5.1834 падпісаў акт заснавання «Маладой Польшчы», член Цэнтральнага к-та. Падчас Вясны народаў выехаў у Кракаў, [illegible] Славянскага кангрэса ў Празе, сакратар польскай секцыі. 8.1848 вярнуўся ў [illegible] ідэй федэрацыі славянскіх народаў. У 1852 [illegible] на могілках Манмартра. Гл.: НГАБ. ф. 1297, воп. 1, спр. 676[illegible] арк. 13 адв., 16; BN, rkps II. 7871, II. 7872, II. 7873; *Bielecki R.* [illegible] Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolles w Paryżu. Warszawa, 199[illegible]

[68] **Дзібіч-Забалканскі Іван Іванавіч** (2.5.1785–29.5.1831), [illegible] на службе ў расійскай арміі. Вучыўся ў Берлінскім кадэцкім корпусе [illegible] арміі. У 1823–1824 начальнік Галоўнага штаба, у 1828–1829 [illegible] атрымаў дадатак да прозвішча Забалканскі. Са снежня 1830 [illegible] ад халеры. Гл.: ЭГБ. Т. 3. С. 229.

[69] Крушіна – кароткаствольнае ружжо, якое выкарыстоўвалася ў [illegible] XVII–XVIII стст.

[70] Від агнястрэльнай зброі.

[71] Магчыма, аўтарам маецца на ўвазе адна з прац Г. Дэмбінскага [illegible] *Dembinski H.* Memoires sur la campagne de Lithuanie. Strasbourg, 1832; [illegible] Mein Feldzug nach und in Litthauen und mein *Rueckzug* von Kurszany nach Warschau. Leipzig, 1832.

[72] Аўтарам згадваецца Томаш Бартманьскі, які намерваўся [illegible] падзеях 1831 г. («Апісанне вяртання Дэмбінскага з Літвы»), [illegible] асобным выданнем яны так і не з'явіліся. **Бартманьскі Томаш Францішак Ксаверый** [illegible] 25.3.1880), нарадзіўся ў Варшаве, скончыў Калішскі кадэцкі корпус [illegible] 17.12.1815. У паўстанні з 21.3.1831 капітан 2-га класа, у складзе корпуса [illegible] Варшавы. 24.9.1831 падпалкоўнік. У складзе корпуса С. Ружыцкага [illegible] У 1832 эмігрыраваў у Францыю, пачаткова належаў да заклада ў Буржы [illegible] 1842 удзельнічаў у распрацоўцы плана па фартыфікацыі [illegible] даследаванні Ніла. У 1845 выехаў у Іспанію, працаваў інжынерам [illegible] ў Польшчу. У 1852–1854 выдаў успаміны пра свае прыгоды у [illegible] Галіцыі. Гл.: BN, rkps II. 7872, k. 26; *Bielecki R.* Slownik... Т. 1. S. 1[illegible]

[73] **Дэмбінскі Генрык** (16.1.1791–13.6.1864), польскі ген., удзельнік кампаніі 1812 [illegible] стання арганізатар узброеных сіл у Кракаўскім ваяв. 20.4.183[illegible] яго атрад уступіў на тэрыторыю Віленскай губ. Пасля [illegible] асобнага фарміравання здзейсніў адыход праз Гродзеншчыну [illegible] удзельнікі гэтай кампаніі атрымалі ад сейма званне «Добра [illegible] губернатар Варшавы. 5.10.1831 з корпусам Ф. Роланда перайшоў межы Прусіі [illegible] знаходзіўся ў Дрэздэне, дзе апісаў падзеі літоўскай кампаніі. З восені 183[illegible] палітыку А. Чартарыскага. У 1834 уступіў у егіпецкую армію [illegible] вярнуўся ў Францыю, памёр у Парыжы, пахаваны на могілках Манмартра. Гл.: [illegible] Удзельнікі... С. 136.

[74] **Бржжоўскі Аўгустын** (1789–3.1855), у 1806–1815 састаяў на вайсковай службе [illegible] паўстання прыбыў у Варшаву, падпалкоўнік 2-га палка конных стральцоў [illegible] Грохавам, Ваўрам, Астраленкай, затым удзельнічаў у фарміраванні Г. Дэмбінскага [illegible] дайшоў да Варшавы. 19.8.1831 палкоўнік. У складзе корпуса М. Рыбінскага [illegible] межы Прусіі, дзе і застаўся. Удзельнічаў у падзеях Вясны народаў [illegible] *Bielecki R.* Slownik ... Т. 1. S. 260.

[75] Аўтарам маецца на ўвазе Войцех Ланчкоўскі [illegible] звання. **Ланчкоўскі Войцех** (23.4.1794–22.5.1850) [illegible] у Калішскага ваяв. У паўстанні капітан [illegible]

4-га палка пешых стральцоў, 25.2.1831 за ўдзел у палявых пад ГроХавам атрымаў чын маёра, 20.6.1831 падпалкоўнік, камандзір 1-га палка сандамірскай конніцы, затым камандзір 4-га уланскага палка. У складзе корпуса М. Рыбінскага 5.10.1831 перайшоў межы Прусіі. 11.2.1832 вярнуўся ў Варшаву, адмовіў прысягу на адданасць расійскім уладам. Памёр у Варшаве, пахаваны на Павонзкіх могілках. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 67.

[76] **Качароўскі Тэртул'ян**, у паўстанні вахмістр познаньскай конніцы, затым падпаручнік, паручнік батарэі сандамірскіх стральцоў, 8.1831 капітан, 14.9.1831 дэмабілізаваны. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 236.

[77] **Крымкоўскі Эдмунд**, у паўстанні вахмістр познаньскай конніцы, 19.3.1831 атрымаў чын падпаручніка. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 374.

[78] **Бржастоўскі Станіслаў** (27.12.1808–24.9.1897), паходзіў з Аўгустоўскага ваяв., сын Стэфана і Розны Альшэўскай. У паўстанні падпаручнік 6-га палка пешых стральцоў, у складзе корпуса Д. Хлапоўскага быў накіраваны на дапамогу мясцовым паўстанцам, а затым у складзе гэтага ж фарміравання 15.7.1831 перайшоў межы Прусіі. 2.1832 прыбыў у Францыю, пачаткова належаў да заклада ў Безансоне, затым жыў у Беркэрыку. 27.3.1843 перабраўся ў Манпелье, а праз некалькі месяцаў у Нім, дзе працаваў у друкарні. Памёр у Німе. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 1. S. 261.

[79] **Паглоўскі Фелікс Юзаф** (1808–27.4.1871), нарадзіўся ў Львове, сын Яўстафія і Марыі Пузынеска. З 1828 на службе ў польскай арміі. У паўстанні вахмістр познаньскай конніцы, 19.8.1831 капітан. Пасля падаўлення паўстання асеў у Галіцыі, пазней перабраўся ў ваколіцы Львова. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 284.

[80] Сустракаюцца згадкі аб Люцыяне і Францішку Варанецкіх. **Варанецкі Люцыян** у 1831 з'яўляўся капітанам познаньскай конніцы. Эмігрыраваў у Францыю, пачаткова знаходзіўся ў закладзе ў Безансоне, адкуль перабраўся ў Парыж. **Варанецкі Францішак** у паўстанні дзейнічаў у чыне падпаручніка. Эмігрыраваў у Францыю, знаходзіўся ў закладзе ў Шатору. Гл.: *Bielecki R.* Zarys. S. 97, 173, 207.

[81] Гераіня паэмы Л. Арыёста «Нястрымны Раланд», чараўніца з ваяўнічым характарам.

[82] Гераіня грэчаскай міфалогіі.

[83] **Плятэр Эмілія** (13.11.1806–23.12.1831), нарадзілася ў Вільні, з 9 г. жыла ў маёнтку Ліксна Віцебскай губ. 29.3.1831 узняла паўстанне ў маст. Дусяты, разам з Ц. Плятэрам на чале партызанскага атрада рабіла спробу захапіць Дынабург, пасля разгрому атрада далучылася да фарміравання К. Залускага, затым дзейнічала ў корпусе Д. Хлапоўскага. Пасля адыходу апошняга ў Прусію засталася ў Сейненскім пав., аднак актыўных дзеянняў з-за слабасці здароўя і хваробаў не праводзіла. Пахавана ў в. Капцямесце (Літва). Гл.: ЭГБ. Т. 5. С. 515; *Zaryn M.* Emilia Plater. Warszawa, 1998.

[84] Верагодна, аўтарам узгадваецца **Адольф Каржанеўскі** (каля 1812–9.4.1837), шляхціц з Лідскага пав. Гродзенскай губ., нарадзіўся ў в. Сапуніцы, вучань Віленскай гімназіі. У паўстанні падпаручнік 11-га уланскага палка. 15.7.1831 у складзе корпуса Ф. Роланда перайшоў межы Прусіі, інтэрніраваны. У 1832 прыбыў у Францыю, належаў да закладаў у Лашатр, Шатору. З 27.12.1833 да 31.7.1836 член ПДГ. У траўні 1836 выехаў у Бардо. Памёр у дэп. Манш. Па рашэнні ГГСК аднесены да 2-га разр., зл., маёнтак канфіскаваны. Гл.: ВРР, rkps 565, s. 47; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 173.

[85] Гарлачер — дасл. пуна́ начны птушак. У дадзеным выпадку аўтар мог мець на ўвазе ўвогуле добраахвотнікаў, якія далучыліся да корпуса Дэмбінскага.

[86] Маецца на ўвазе наступленне войскаў Напалеона праз раку Бярэзіну ў 1812 г.

[87] **Роланд Францішак** (1.10.1780–5.7.1860), [illegible] 1807. У паўстанні з 6.2.1831 ген. брыгады. У траўні 1831 накіраваны [illegible] беларуска-літоўскія тэрыторыі. З 9.7.1831 кіраваў [illegible] пад Райгорадам, Вільняй, Шаўлямі. 15.7.1831 перайшоў [illegible] Прусіі. [illegible] 1832 вярнуўся ў Варшаву, адмовіў прысягу на адданасць расійскаму ўраду. [illegible] Любліне, дзе і памёр. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 294.

[88] Паліцэйскі чын у павеце.

[89] Пачынаючы з гэтага месца [illegible] 120-я фрагмента [illegible] С. Калембкай. Гл.: *Kalembka S.* Tajemniczy pamiętnik... S. 103–110.

[90] **Панятоўскі Адам**, у паўстанні падафіцэр артылерыі, 19.8.1831 [illegible]. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 320.

[91] **Граткоўскі Канстанцін**, дзейнічаў сярод літоўскіх паўстанцаў [illegible] узнагароджаны залатым крыжам. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 124.

[92] **Скшынецкі Ян Жыгімонт** (1787–1860), польскі ген., [illegible] 1814. У паўстанні галоўнакамандуючы польскай арміі, [illegible] пазбаўлены пасады. У складзе корпуса С. Ружыцкага [illegible] бельгійскай арміі. Апошнія 21 г. жыў у Кракаве.

[93] Вавжынец Путкамер.

[94] Творы А. Міцкевіча.

[95] **Пунцэт Ян** (6.1.1780–26.11.1843), паходзіў з Мазавецкага ваяв. [illegible] паўстанні маёр 4-га уланскага палка, 3.4.1831 падпалкоўнік. [illegible] горадзе, адмовіў прысягу на адданасць расійскім уладам. Памёр у Варшаве. Гл.: [illegible] T. 3. S. 355.

[96] Стараста.

[97] **Лялевель Іаахім** (22.3.1786–29.5.1861), польскі гісторык [illegible] з 1822 узначальваў кафедру ўсеагульнай гісторыі. [illegible] навуковай працай. У 1829 абраны паслом на сейм [illegible] член Часовага ўрада. Пасля паражэння паўстання эміграваў у Францыю [illegible] 15.12.1831 заснаваў ПНК. За палітычную дзейнасць [illegible] жыццё жыў у Бельгіі (у Бруселі). [illegible] кірунка. У 1861 вярнуўся ў Парыж, [illegible] астанкі былі перапахаваны ў Вільні. Гл.: ЭГБ. Т. 4. С. 423; *Bielecki R.* [illegible] S. 106.

[98] Пасля гэтага сказу пачынаецца фрагмент, апублікаваны ў выданні С. Калембкі.

[99] Чатырохгранная фуражка польскіх вайскоўцаў, звычайная [illegible].

[100] **Пяткевіч Валяр'ян Ян Багуслаў** (5.1.1805–22.10.1843), [illegible] нарадзіўся ў в. Мантовічы [illegible] пав. [illegible], вучыўся ў Віленскім ун-це, [illegible] 1825 [illegible]

рымскага права. У паўстанні сакратар ЦВНК, дзейнічаў у атрадзе універсітэцкай моладзі, кіраваў аддзелам, у складзе атрада Ю. Заліўскага прыбыў у Варшаву, 10.8.1831 абраны паслом на сейм ад Слуцкага пав. Уваходзіў у склад утворанага 15.8.1831 Літоўскага к-та. 20.9.1831 адзначаны сярэбраным крыжам. 24.11.1831 прыбыў у Францыю, першапачаткова знаходзіўся ў Парыжы, затым у Туры. Адзін з заснавальнікаў ТЛРЗ, з'яўляўся сакратаром ЦНК, цесна звязаны з І. Лялевелем. Удзельнік экспедыцыі Ю. Заліўскага. Асеў у Туры. Пакінуў успаміны, прысвечаныя падзеям паўстання ў Вільні. Гл.: BPP, rkps 347, s. 14; MAM, rkps 1096, s. 125; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 283

[101] Канец фрагмента, апушчанага ў выданні С. Калембкі

[102] Канец фрагмента ўспамінаў, выдадзенага С. Калембкай

[103] Клюкоўскі прыводзіць не зусім дакладныя лічбы колькасці паслоў па губерніям. У рэчаіснасці сітуацыя складвалася наступным чынам: ад Віленскай губ. – 6 чалавек, ад Гродзенскай – 4, ад Мінскай – 5, з Беластоцкай вобл. – 2. Адначасова з гэтым трэба адзначыць, што не ўсе з абраных здолелі выконваць свае абавязкі, некаторыя з паўстанцаў сталі дэпутатамі за свае асабістыя заслугі і на момант, калі павінны былі прыступіць да сваіх абавязкаў, знаходзіліся яшчэ на палях сражэнняў. У рабоце сейма ўдзельнічалі: ад Гродзенскага павета – А. Велапольскі, ад Навагрудскага – Ю. Каньш, ад Брэсцкага – К. Нямцэвіч, ад Слонімскага – Я. Брэза, ад Мазырскага – Ф. Кеневіч, ад Дзісенскага – А. Лапацінскі, ад Барысаўскага – А. Глушневіч, ад Вілейскага – У. Плятэр, ад Браслаўскага – Л. Замбржыцкі, ад Слуцкага – В. Пяткевіч, ад Ашмянскага – Ю. Зянковіч. Гл.: Dyaryusz Sejmu z r. 1830–1831. T. 6. S. 382-385, 438-446; *Pucrato P. M.* Skład i działalność reprezentacji ziem zabranych na sejmie 1830/31 // Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego. Wilno, 1933. S. 232.

[104] **Чартарыйскі Адам Ежы** (14.1.1770–15.7.1861), польскі і расійскі дзяржаўны дзеяч. З 1801 адзін з бліжэйшых дарадцаў імператара Аляксандра I, у 1804–06 міністр замежных спраў. 1803–1824 куратар Віленскай навучальнай акругі. З 1825 адзін з лідэраў легальнай кансерватыўнай апазіцыі супраць антыпольскай палітыкі Мікалая I. У 1830–1831 узначальваў сенат і Нацыянальны ўрад. Пасля паўстання эмігрыраваў, спачатку знаходзіўся ў Англіі, затым у Францыі. Узначальваў кансерватыўна-манархічную плынь, яго парыжская рэзідэнцыя «Гатэль Ламберт» стала цэнтрам польскай палітычнай эміграцыі. Арганізатар шэрагу эмігранцкіх т-ваў, мецэнат у галіне культуры і навукі. Гл.: ЭГБ. Т. 6. Ч. 2. С. 149.

[105] Маецца на ўвазе пасол з земельнай уласнасцю

[106] **Наквасні Генрык Міраслаў** (1800–1876), палітычны дзеяч. У паўстанні 1830–1831 абіраўся паслом на сейм. Пасля паражэння паўстання эмігрыраў, знаходзіўся ў Прусіі, Францыі, Швейцарыі. Пакінуў успаміны аб падзеях 1830–1850

[107] **Ялавіцкі Аляксандр** (18.12.1804–15.4.1877), грамадскі дзеяч, рэдактар, кнігавыдавец. Паходзіў з Украіны, сын Вацлава і Ганараты Ярашынскай, брат Эдварда. Скончыў гімназію ў Вінніцы, з 1821 вывучаў філасофію ў Ягелонскім ун-це, з 1824 права ў Варшаве. У 1831 падпаручнік падольскага паўстання, ад'ютант ген. Калышкі, з атрадам якога перайшоў межы Галіцыі, інтэрніраваны аўстрыйскімі ўладамі, аднак здолеў схавацца і перабрацца ў Варшаву. У чыне падпаручніка ўвайшоў у склад Валынскага легіёна. 9.7.1831 абраны паслом на сейм. Член К-та рускіх земляў. 5.10.1831 у складзе корпуса М. Рыбінскага адышоў у Прусію. 27.2.1832 разам з А. Міцкевічам апынуўся ў Парыжы. 12.1832 стаў адным з заснавальнікаў ТНД, член шэрагу іншых эмігранцкіх т-ваў. У 1834 фінансаваў выданне «Пана Тадэвуша». 1.7.1835 разам з Я. Януткевічам стаў заснавальнікам [illegible] кнігарні. У 1841 атрымаў духоўны сан, займаўся справамі касцёла. Памёр у Рыме. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 217

[108] **Галэбскі Францішак Ксаверый Караль** (1801–17.5.1869), нарадзіўся ў Мазаве, сын Цыпрыяна і Юстына, брат Цыпрыяна і Юзафа [illegible]. Скончыў [illegible] школу, потым 25.9.1819 распачаў навучанне на ф-це права Варшаўскага ун-та. У [illegible] 1830 [illegible] адным з арганізатараў паўстання на Валыні, дзейнічаў у чыне [illegible] 1831 узнагароджаны сярэбраным крыжам. 11.1832 прыбыў у Францыю, пачаткова [illegible] 1833 член ГПГ, з 25.10.1835 ганаровы член Політэхнічнага т-ва [illegible] выконваў абавязкі кусташа Карлеўскай бібліятэкі. У 1841 стаў [illegible] школы, у 1853–1858 выкладаў там польскую літаратуру. У 1858 [illegible] у Львове. Памёр у Львове, пахаваны на Лычакоўскіх могілках. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 86.

[109] **Несялоўскі Францішак Ксаверый** (18.12.1771–15.9.1845), з Навагрудскага [illegible] нарадзіўся ў мяст. Ляхавічы, сын Юзафа і Кацярыны Масальскай, у 1789–[illegible] Віленскім ун-це права і літаратуру, удзельнічаў у паўстанні 1794 і вайне 1812 [illegible] эмігрыраваў. У 1814 вярнуўся на Беларусь, прадаў радавыя маёнткі [illegible] намеснік губернатара Варшавы, удзельнічаў у абароне горада. [illegible] Літоўскі к-т 30.9.1831 вярнуўся ў Варшаву, адпраўлены на [illegible] ў Вологду, вярнуўся ў 1837. Памёр у сваім маёнтку Юзафіна. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 253.

[110] **Патоцкі Леан** (14.7.1799–12.12.1864), нарадзіўся ў мяст. Каханава [illegible] Станіслава, польскага ген., і Юзэфы Сапегуб. Вучыўся ў Варшаўскім ун-це. У паўстанні 1831 кіраваў аддзелам пяхоты ў Часовым урадзе, сфарміраваў у Панявежы [illegible] маёр жмудскай конніцы, затым маёр 25-га палка лінейнай пяхоты. З [illegible] корпуса [illegible] дайшоў да Варшавы, дзе ўвайшоў у склад штаба галоўнакамандуючага [illegible] 5.9.1831 узнагароджаны залатым крыжам. 5.10.1831 з атрадам М. Рыбінскага [illegible] затым у эміграцыю. У 1834 вярнуўся, з 1836 жыў у Варшаве, займаўся [illegible] Памёр у Рызе, пахаваны на мясцовых каталіцкіх могілках. Гл.: ЭГБ. Т. 5. С. 174; *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 329.

[111] **Гратkoўскі Ян Альберт** (17.11.1811–10.12.1855), нарадзіўся ў [illegible] Віленскай губ., сын Стэфана і Барбары Казаноўскай, брат [illegible] Віленскага ун-та. У паўстанні з 25.3.1831, належаў да 7-га [illegible] 26-га палка лінейнай пяхоты. У складзе корпуса [illegible] Дэмбінскага [illegible] да Варшавы [illegible] атрымаў чын капітана. 15.9.1831 узнагароджаны залатым крыжам. [illegible] 1831 [illegible] Францыю, 10.12.1831 стаў адным з заснавальнікаў ТЛРЗ. [illegible] у Парыжы [illegible] школе галоўнага штаба, пазней на працягу 6 г. працаваў [illegible] 1854 прыбыў у Стамбул, маёр 2-га палка [illegible] казакаў. Памёр у Варне. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 123.

[112] **Каньш Юзаф** (25.11.1795–16.1.1868), памешчык з Навагрудскага пав. Гродзенскай губ., нарадзіўся ў Жукевічах (Шчорсы), сын Міхала і Розы Кеневіч. Вучыўся [illegible] ў Навагрудку, у 1811 вывучаў матэматыку ў Віленскім ун-це. Удзельнічаў у вайне 1812 на баку Напалеона ў складзе 17-га уланскага палка. Пасля заканчэння вайны [illegible] адукацыі. Вярнуўшыся ў Навагрудчыну ў маёнтак Ятра, 26.1.1821 [illegible] абраны навагрудскім маршалкам. Арганізатар паўстання ў Навагрудскім [illegible] у сваім маёнтку Ятра асобны атрад, які ў ліпені 1831 налічваў [illegible] 22 [illegible] адзінку. Меў сутычкі з расійскімі войскамі каля [illegible] Каменя, Брэст [illegible] Павіны, нападаў на мяст. Дзятлава, захапіў мяст. Белца. [illegible] інвалідную каманду, захапіў [illegible] 24.7.1831 атрад [illegible] Г. Дэмбінскага, член штаба [illegible] абраны паслом на сейм ад Навагрудскага пав. Уваходзіў у склад утворанага 15.8.1831 Літоўскага

к-та 14.9.1831 атрымаў залаты крыж 8.10.1831 з М. Рыбінскім перайшоў мяжы Прусіі Эмігрыраваў у Францыю, прыбыў у Парыж 26.10.1831, разам з ім жыў сын Канстанцін Уваходзіў у склад ТЛРЗ. У 1832 выехаў у Чэхію з надзеяй вярнуцца на радзіму Вярнуўся ў Страсбург. У верасні 1834 выехаў у Парыж. У 1836 член ГЛТ. Уваходзіў у склад групы А. Чартарыйскага, з 1854 з'яўляўся яго дарадцам. 8.11.1849 атрымаў французскае грамадзянства. Знаходзіўся ў сяброўскіх адносінах з А. Міцкевічам. 29.5.1863 па тэстаменту свой маёнтак ахвяраваў бедным і для заснавання у Навагрудку шпіталю; Е. Баланітровічу і А. Міцкевічу Меў сыноў Юліуша, Караля, Канстанціна і дачку. Па рашэнні ГГСК ад 8.10.1832 аднесены да 1-га разр. зл., маёнтак Ятра канфіскаваны Памёр у Ніцы, пахаваны на могілках Манмартра. Гл.: BPP, rkps 380, 565, 1376; MAM, rkps 1096, s. 125. Pielgrzym Polski. Paryż, 25.1.1833. S. 2; *Domeyko I.* Listy do Władysława Laskowicza / Oprac. I- [illegible]. Nieciowa. Warszawa, 1976. S. 16; RTHL, 1868. S. 383; *Klaczko J.* Eustachy Januszkiewicz. Kraków, 1875. S. 11; *Konarska B.* Emigranci polscy we Francji po powstaniu listopadowym, którzy otrzymali obywatelstwo francuskie // Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. T. III. Paryż, 1996. *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 179.

[114] **Немцэвіч Караль Урсын** (1797(1779?)–3.2.1867), шляхціц з Брэсцкага пав. Гродзенскай губ., сын Яна і Тэклі Выганоўскай, пляменнік Ю. Немцэвіча. Скончыў школу ў Свіслачы, вучыўся ў Віленскім ун-це на аддзяленні мастацтва, з 1817 вывучаў літаратуру і мастацтва ў Варшаўскім ун-це. У 1828 брэсцкі маршалак. Пасля пачатку паўстання інтэрніраваны ў Гродна, дзе стаў членам тайнага паўстанцкага к-та. У 5.04.1831 перабраўся ў Белавежскую пушчу, займаўся цывільнымі пытаннямі. Аўтар адозвы ад 14.5.1831 «Мы палякі». Пасля падзелу атрадаў кіраваў асобным атрадам. 8.8.1831 абраны на сейм як прадстаўнік Гродзеншчыны. Уваходзіў у склад утворанага 15.8.1831 Літоўскага к-та. 14.9.1831 атрымаў залаты крыж. Пасля паражэння паўстання адышоў у Гамбург, затым у Дрэздэн, адкуль, дзякуючы дапамозе Ю. Немцэвіча у Францыю. 1.8.1834 прыбыў у Парыж, быў звязаны з А. Чартарыйскім. Член ТЛРЗ, з 1834 член ГЛТ, з 1844 гістарычнага аддзела т-ва. У 1863 напісаў успаміны аб падзеях 1831. Памёр у Парыжы, пахаваны на могілках Манмартра. Па рашэнні ГГСК ад 8.10.1832 аднесены да 1-га разр. зл., частка маёнтка канфіскавана. Гл.: BPP, rkps 380, 565; MAM, rkps 765; 1025, t. II, s. 172; 1096, s. 125; Nowa Polska. Paryż, 3.6.1835; RTHL, 1867. S. 394; *Szretter P.* Rys historyczny powstania w Puszczy Białowieskiej w r. 1831. Paryż, 1893. S. 37; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 255.

[114] Гл.: Polak Sumienny. № 224 z 8.8.1831.

[115] Пералічаныя Клюкоўскім выданні не змяшчаюць падрабязнай інфармацыі аб дзейнасці Літоўскага камітэта. Так, на старонках «Сумленнага паляка» ў № 218–245 за жнівень 1831 г. узгадваецца толькі прозвішча Ф. Нясялоўскага ў дачыненні яго выступленню у Пасольскай ізбе. На старонках «Усеагульнага дзённіка» пазначаецца толькі колькасны склад камітэта. Гл.: Polak Sumienny. № 222 z 5.8.1831; № 224 z 8.8.1831; Dziennik Powszechny. № 230 z 22.8.1831.

[116] Вуліца ў цэнтры Варшавы.

[117] **Саббатын Ксаверый** (каля 1798–12.2.1847), нарадзіўся ў Падоліі, сын Андрэя і Ганны Залускай. У 1831 далучыўся да атрада Сабанскіх, пасля паражэння паўстання ў Падоліі, перабраўся ў КП, дзе 16.7.1831 засядаў у Пасольскай ізбе, член К-та рускіх земляў. Пасля паўстання вярнуўся ў Падолію, дзе быў арыштаваны і прыгавораны да смяротнага пакарання. У адпаведнасці з канфірмацыяй Мікалая I смяротнае пакаранне было заменена ссылкай у Перм з канфіскацыяй маёмасці. Па амністыі ў 1837 вярнуўся на Валынь, займаўся гаспадаркай і літаратурнай працай. У 1843 выехаў за мяжу. Памёр у Парыжы, пахаваны на могілках Манмартра. Гл.: *Bielecki R. [et al.].* Polacy pochowani... S. 194; *Sikorska W.* Zesłańcy... S. 529.

[118] **Радзівіл Міхал Геданн** (24.9.1778–24.5.1850), нарадзіўся у Варшаве, сын Міхала Геранімы. У паўстанні 30.11.1830 член Адміністрацыйнай рады, 21.12.1830–21.1.1831 член Найвышэйшай нацыянальнай рады. 20.1.1831 абраны галоўнакамандуючым польскім войскам. 26.2.1831 адмовіўся

ад гэтай пасады. Пасля паўстання арыштаваны і сасланы у Яраслаўль. У 1836 вярнуўся і асеў у Варшаве, дзе і памёр. Гл.: ЭГБ. Т. 6. Ч. 1. С. 60; *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 36[illegible].

[119] **Астроўскі Антоній** (27.5.1782–4.12.1845), нарадзіўся у Варшаве, сын Тамаша і Апалоніі Ледухоўскай. 13.1.1831 ген. брыгады, удзельнік паўстанцкага сейма. [illegible] быў звязаны з Я. Скшынецкім. 9.1831 адышоў у Галіцыю, адкуль [illegible] у Францыю [illegible] Фантэнбло, Сен-Жэрмен, Версаль. Быў блізкі да Лялевеля. Фундатар [illegible] Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 246.

[120] **Ворцаль Станіслаў Габрыэль** (1799–1857), граф, публіцыст, [illegible] дзеяч, быў звязаны з т-вам шубраўцаў. Удзельнік паўстання 1830–1831, [illegible] пасля паражэння паўстання эмігрыраваў, знаходзіўся ў Францыі (дзе быў [illegible] высылаўся за сувязь з французскімі рэвалюцыянерамі), Бельгіі (1833–1634) [illegible] з А. Міцкевічам, І. Лялевелем, у 1840–1846 адзін з галоўных дзеячаў АПД, [illegible] выдання «Польскі дэмакрат».

[121] Праект абнаўлення паўстання, які быў апрацаваны [illegible] прадстаўленых членамі Літоўскага к-та гл.: BUW, rkps 566. [illegible] 1.IX 1831.

[122] Палессе.

[123] Давід-Гарадок.

[124] **Рамарына Джыралама** (8.4.1792–22.5.1849), ген. [illegible] перайшоў мяжы Галіцыі 2.12.1831 прыбыў у Страсбург. Расстраляны ў 1849. [illegible] Удзельнікі... С. 292.

[125] Аўтар памыліўся, кіраўніком каманды біспеки з'яўляўся [illegible] *wicz S., Zahorski A., Zajewski W.* Trzy powstania narodowe. Warszawa, 1992. S. [illegible]

[126] **Замбржыцкі Людвік Тадэвуш** (1803–24.6.1834), паходзіў з Браслаўскага [illegible] брат Валенція Ваньковіча. Член ЦВПК, арганізатар паўстання ў [illegible] аддзелам, паранены пад Аўсянікамі. Далучыўся да корпуса Г. Дзямбінскага [illegible] палка лінейнай пяхоты. 30.8.1831 адзначаны залатым крыжам [illegible] Браслаўскага пав. 15.8.1831 падпісаў адрас аб заснаванні Літоўскага к-та [illegible] у Францыю, у 1832 знаходзіўся ў Парыжы па спецыяльнаму [illegible] заснавальнікаў ТЛРЗ. Са студзеня 1832 член ПНК. У 1832 [illegible] штаба 18.3.1834 падпісаў пратакол Літоўскага [illegible] Манмартра. Гл.: BPP, rkps 347, s. 149; MAM, rkps 1096, s. 140; [illegible] Удзельнікі... С. [illegible]

[127] Вівандзерка – прадаўшчыца ежы і напояў у вайсковым лагеры.

[128] **Паскевіч Іван Фёдаравіч** (8.5.1782–20.1.1856), расійскі ваенны [illegible] граф Эрыванскі (1828), ген.-фельдмаршал (1829). Пасля смерці І. І. Дзібіча-Забалканскага галоўнакамандуючы расійскіх войск на падаўленню паўстання. З 1832 намеснік КП. У 1854 пайшоў у адстаўку і перабраўся ў Гомель, якім валодаў з 1834. Гл.: [illegible] Т. 5. С. 428.

[129] **Берг Фёдар Фёдаравіч** (1793–1874), граф, расійскі ген.-фельдмаршал [illegible] падаўлення паўстання 1830–1831. У 1863–1866 [illegible] намеснік [illegible] войскамі КП, кіраваў падаўленнем паўстання 1863–1864.

[130] **Мухоўскі Павел** (22.3.1781–13.5.1862), з 1794 на вайсковай службе. [illegible] камандуючы 12-га палка лінейнай пяхоты, 29.4.1831 палкоўнік, 26.7.1831 ген. брыгады [illegible]

адмавіў прысягу на адданасць расійскаму ўраду. 6.1833 дэмабілізаваны. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 175.

[131] **Андрыхевіч Валенцій** (12.2.1787–22.9.1849), нарадзіўся ў Варшаве, сын Францішка і Караліны Савіцкай. з 1802 на вайсковай службе. У паўстанні 10.3.1831 атрымаў чын ген. брыгады за бітву пад Гроханам, 5.6.1831 камандуючы 1-й брыгады 5-га пяхотнай дывізіі. 28.9.1831 дэмабілізаваўся. Прыбыў у Варшову і адмавіў прысягу на адданасць расійскім уладам. Сасланы ў Вологду, адкуль вярнуўся ў 1833. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 1. S. 145.

[132] **Міллер Юзаф** (н. 6.9.1793), нарадзіўся ў Варшаве, сын Льжы і Галіны, з 1810 на вайсковай службе. У паўстанні шэф штаба ген. Шэмбека, 3.1831 камандуючы 2-й брыгады 1-га коннага корпуса, пазней камандуючы 3-й коннай дывізіі ў корпусе Д. Рамарына. з-за хваробы 1.10.1831 дэмабілізаваўся. 13.10.1831 адмавіў прысягу на адданасць расійскаму ўраду, высланы ў Перм. У 1833 вярнуўся ў Польшчу. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 150.

[133] **Бязуляўскі Людвік** (22.8.1773–1840), нарадзіўся ў Калішскім ваяв., з 1.1790 на вайсковай службе. Выступаў супраць паўстання, аднак па загаду ген. Паца 12.1830 быў прызначаны камандуючым брыгады. 10.3.1831 атрымаў чын ген. брыгады. 28.9.1831 дэмабілізаваўся, 2.10.1831 вярнуўся ў Варшаву і адмавіў прысягу на адданасць расійскаму ўраду, высланы ў Пензу. У 1833 вярнуўся ў Польшчу. Памёр у Варшаве, пахаваны на Павонжках. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 1. S. 222.

[134] **Бернацкі Алаізій** (1778–1854), польскі гаспадарчы і палітычны дзеяч, пасол на сейм КП, належаў да групоўкі калішан, міністр фінансаў Нацыянальнага ўрада ў 1830–1831. Эмігрыраваў у Францыю, адзін з заснавальнікаў Т-ва нацыянальнага выхавання і Батыньёльскай школы.

[135] Знак, які выкарыстоўваецца для пазначэння грашовай адзінкі.

[136] **Пяткевіч Людвік**, нарадзіўся ў Вількамірскім пав. Віленскай губ. У паўстанні падафіцэр коннай артылерыі, абіраўся пасłом на сейм ад Вількамірскага пав. У студзені 1832 прыбыў у Брусель, адкуль 8.6.1832 перабраўся ў Францыю, у 1833 жыў у Парыжы, у студзені 1844 выехаў з Ліля ў Страсбург, а затым у Бельгію. 8.3.1846 прыняў кіраўніцтва А. Чартарыскага. У 1847 звярнуўся да расійскіх уладаў с просьбай аб амністыі, атрымаў дазвол на вяртанне з умовай адданы пад ваенны суд, што не скарыстаў. Падчас Вясны народаў 4.1848 выехаў са Страсбурга ў Польшчу, але затым вярнуўся ў Францыю. 17.2.1849 выехаў у Страсбург. Гл.: НГАБ, ф. 561, воп. 1, спр. 3, арк. 147 адв.; НГАБ у Гродна. ф. 1, воп. 21, спр. 414, арк. 1; BUW. rkps SRB.

[137] Размова ідзе аб Яне (27.12.1814–20.9.1877) і Станіславе (21.4.1811–23.4.1885) Казьмянах, якія абодва пасля паражэння паўстання апынуліся ў эміграцыі. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 353–354.

[138] **Павускі Ануфрый**, з Віленскай губ., адвакат. Знаходзіўся сярод пачынальнікаў выступлення ў Ашмянах, выконваў абавязкі паўстанцкага каменданта Ашмян. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 273.

[139] І. Крюкоўскі ўзнагароджаны залатым крыжам 14.9.1831.

[140] **Ражыцкі Самуэль** (19.6.1781–2.2.1834), польскі ген. На пачатку паўстання палкоўнік, арганізатар 9-га палка лінейнай пяхоты. 6.7.1831 на чале корпуса накіраваны на Палессе, дайшоў да Белавежскай пушчы. 28.7.1831 пад Паróўкай аб'яднаўся з корпусам Г. Дэмбінскага, у складзе якога 4.8.1831 вярнуўся ў Варшаву. 6.8.1831 ген. брыгады. 26.9.1831 перайшоў мяжы Галіцыі. 9.5.1832 эмігрыраваў у Францыю, з 27.8.1832 член ПДТ. Памёр у Берже. Гл.: *Różecki S.* Zdanie sprawy Narodowi z czynności w roku 1831. Bourges. 1832. BPP. rkps 40б; *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 294.

[141] **Рыбінскі Мацей** (24.2.1784–17.1.1874), польскі ген. [illegible] 1806 [illegible] французскай, затым польскай арміі. У паўстанні з 10.3.1831 ген. брыгады. [illegible] ген. [illegible] прызначаны вярхоўным галоўнакамандуючым польскага войска. [illegible] перайшоў мяжы Прусіі. З красавіка 1832 у эміграцыі ў Францыі. Жыў у Парыжы. [illegible] памёр, пахаваны на могілках Манмартра. Гл.: *Гарбачова В. В.* Удзельнікі... С. 297.

[142] **Немаеўскі Ян Непамуцэн** (4.5.1803–8.4.1873), сын Макарыя і [illegible] скончыў школу ў Калішы, вывучаў права ў Берліне. У паўстанні [illegible] атрада С. Ражыцкага быў накіраваны для дапамогі літоўскім паўстанцам. [illegible] фарміраваннем перайшоў мяжы Галіцыі, быў арыштаваны і прыгавораны [illegible], што было заменена на год турмы. З 1844 жыў у Парыжы. [illegible] Памёр у родавым маёнтку. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 3. S. 195.

[143] **Алізар Нарбут** (1794–1862), граф, палітычны дзеяч, [illegible] Адукацыю атрымліваў у Крэменецкім ліцэі і Віленскім ун-це. [illegible] паўстання на Валыні. Пасля паражэння паўстання эмігрыраваў у Францыю [illegible] «Гатэля Ламберта». Адзін з заснавальнікаў і рэдактараў часопіса [illegible] Успаміны аб паўстанні надрукаваны ў зборніку К. Браткоўскага.

[144] **Галяшкоўскі Севярын** (30.1.1801–31.3.1878), нарадзіўся ў [illegible] У 1816 скончыў базыльянскую школу, з 1819 вывучаў медыцыну [illegible] праф. В. Пелікана, у 1828 граф. надзвычайны, у гэтым жа годзе [illegible] кваліфікацыі. Пачатак паўстання застаў яго ў Неаполі, [illegible] выконваў абавязкі ўрача дывізіі. 15.9.1831 узнагароджаны [illegible] корпуса М. Рыбінскага перайшоў мяжы Прусіі. У 1834 [illegible] Мексіку, працаваў урачом. У 1848 вярнуўся ў Еўропу [illegible] дзеячоў Вялікай эміграцыі. З 1851 член ГЛГ, з 1854 [illegible] ўрачэбнай практыкай. Памёр у Парыжы, пахаваны на могілках Пер-Лашэз. Гл.: *Bielecki R.* Słownik... T. 2. S. 56.

[145] **Тымоўскі Каптанберы**, пал. У паўстанні [illegible] Эмігрыраваў у Францыю. 20.7.1846 знаходзіўся ў Бардо. Гл.: *Kraushar A.* Listy... S. 108.

[146] **Попель Павел** (1807–1892), палітык, публіцыст, удзельнік паўстання 1830–1831 [illegible] з заснавальнікаў часопіса «Час», у 1874–1881 пасол на [illegible] старажытных помнікаў у Кракаве, за што атрымаў тытул «[illegible]».

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ І АБРЭВІЯТУР

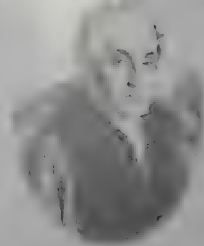
адв. – адваротны
АПЭ – Аб'яднанне польскай эміграцыі
арк. – аркуш
в. – вёска (пры назве)
ваяв. – ваяводства (пры назве)
ВГСК – Віленская губернская следчая камісія
ВКЛ – Вялікае княства Літоўскае
вобл. – вобласць (пры назве)
воз. – возера (пры назве)
воп. – вопіс
г. – горад (пры назве)
ГГЛК – Гродзенская губернская ліквідацыйная камісія
ГГСК – Гродзенская губернская следчая камісія
ген. – генерал
гл. – глядзі
ГЛТ – Гісторыка-літаратурнае таварыства
губ. – губерня (пры назве)
дэп. – дэпартамент (пры назве)
КГСК – Кіеўская губернская следчая камісія
КП – Каралеўства Польскае
к-т – камітэт
МГЛК – Мінская губернская ліквідацыйная камісія
МГСК – Мінская губернская следчая камісія
мяст. – мястэчка (пры назве)
н. – нарадзіўся
НГАБ – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
н. – нумар
пав. – павет (пры назве)
ПДТ – Польскае дэмакратычнае таварыства
ПНК – Польскі Нацыянальны камітэт
р. – рака (пры назве)
разр. дл. – разрад даўжнікоў

РДВГА – Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў
с. – старонка
спр. – справа
ст. – стагоддзе
т. – том
т. зв. – так званы
т-ва – таварыства
ТЛРЗ – Таварыства Літоўскае і рускіх земель
ТНД – Таварыства навуковай дапамогі
тыс. – тысяча
ун-т – універсітэт
ф. – фонд
ф-т – факультэт
ЦВПК – Цэнтральны Віленскі паўстанцкі камітэт
чал. – чалавек
ЭГБ – Энцыклапедыя гісторыі Беларусі
BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie
BPP – Biblioteka Polska w Paryżu
BUW – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
DS – Dyaryusz Sejmu
k. – kartka
MAM – Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu
MWP – Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie
nr – numer
Rkps – Dział rękopisów
RTHL – Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu
s. – strona
SRB – Spuścizna Roberta Bieleckiego
t. – tom

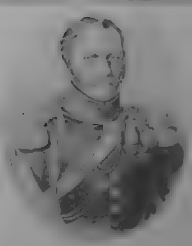
АСАБОВЫ ПАКАЗАЛЬНІК[1]

[1] У паказальнік не ўключаны прозвішчы аўтараў, згаданыя ў заўвагах да перакладу і спісах літаратуры.

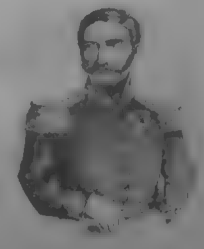
[2] [illegible]

Адам Ежы Чартарыскі.
Літаграфія С. Аляшчынскага

Аўгустын Бржажанські.
Літаграфія Ф. де Візена

Генрык Дэмбінскі.
Пасля 1849. Літаграфія

Дэзідэрый Хлапоўскі.
Літаграфія Ф. де Візена

Ежы Сарока.
Партрэт Ю. Куроўскага

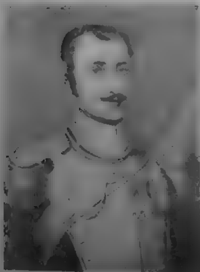
Іаахім Лялевель.
Літаграфія С. Аляшчынскага

Іван Фёдаравіч Паскевіч

Мацвей Яўграфавіч Храпавіцкі

Людвік Багуслаўскі

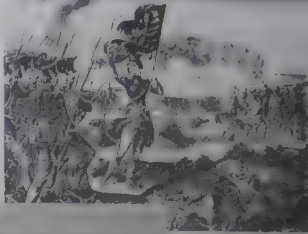
Караль Дамінік Пшэздзецкі
Партрэт невядомага мастака

Мацей Рыбінскі.
Літаграфія Ф. дэ Вілена

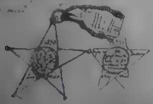

Самуэль Рожыцкі.
Літаграфія Ф. дэ Вілена

Э… …літэр на ч… паўстанцкага атрада. *Малюнак і літаграфія невядомага аўтара*

Подпіс Ігнація Клюкоўскага ў якасці сакратара Літоўскага камітэта

Фрагмент успамінаў з выявай «Зоркі стойкасці»

Паўстанцкі бівак. *Малюнак і літаграфія Ю. Б. [illegible]*

Пачатак захаваўшыхся ўспамінаў І. Клюкоўскага

Эмілія Плятэр. *Фотаздымак*

Уладзіслаў Плятэр

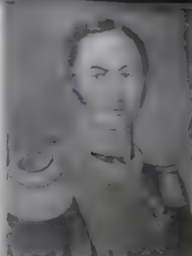
Юзаф Кашыц.
1832. Літаграфічная майстэрня Ф. де Вілена ў Парыжы

Юзаф Заліўскі.
Літаграфія Ш. Базэна

Станіслаў Габрыэль Ворцаль

Станіслаў Радзішэўскі

Ян Крукавецкі. *[illegible]*

Юзаф Зяньковіч.
1832–1837. Літаграфія Л. Т. Бардэль,
майстэрня Ф. де Вілена ў Парыжы

Людвік Барталамей Ясінскі.
Літаграфія Ш. Базэна,
майстэрня Ф. де Вілена ў Парыжы

Ян Жыгімонт Скшынецкі.
Літаграфія

ГЕАГРАФІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК[1]

[1] У паказальнік не ўключаны геаграфічныя аб'екты, якія ўзгадваюцца ў [illegible]

ЗМЕСТ